

РСТЗ(4422)
У-45

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Brushevsky

Sommaire voir verso

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кв. 6

1926

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

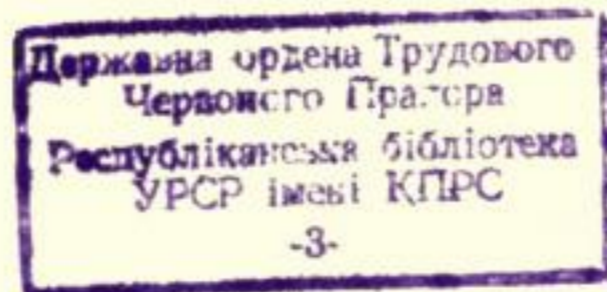
„L'Ukraine“, revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Києві)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Закінчено редакцію книги 1 листопада

1926
книга 6

КИЇВ

Загального числа
книга 20

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Дозволяється випустити в світ.
Неодм. Секретар Академії Наук, акад. **А. Кримський.**

Київськ. Окрліт № 232
Держтрест „Київ-Друк“
1-ша фото - літо - друк.
Зам. Ч. 847. Тир. 3500.

В ДЕСЯТИЛІТТЯ СМЕРТИ ФРАНКА.

Апостолові праці.

Як би само велике страждання
Могло тебе, Вкраїно, відкупити,—
Було б твоє велике панування,
Нікому б ти не мусіла вступити.
Як би могучість, щастя і свобода
Відмірялись по мірі крові й сліз,
Пролигих з серця і з очей народа,—
То хто б з тобою суперництво зніс?

О горе, мамо! Воля, слава, сила
Відмірюються мірою борби;
Лиш в кого праця потом скронь зросила,
На верх той виб'ється із темної юрби.
Та праці тої, мамо, в нас так мало,
Лежить облогом лан широкий твій,
А скільки нас всю силу спрацювало,
Щоб жить без дяки в каторзі чужій!

Так виливав свої гадки Франко в тім часі (1897), коли знайшовши де-яку опору і можливість науковій і літературній праці на українському ґрунті, він в-останнє скидав з себе многолітню каторгу на чужих невдячних ланах, котрим віддав стільки часу, праці й хисту в перших двох десятиліттях,—щоб останнє десятиліття своєї творчої діяльності вповні і безроздільно присвятити культурній праці для свого народу,—вбачаючи в ній визвольну зброю даного моменту. У своїх „Великих роковинах“, з нагоди чвертьтисячеліття Хмельниччини (1898) покликав він нас, а перед усім себе самого:

До великого моменту будь готовий кождий з вас,—
Кждий може стать Богданом, як настане слушний час.
Мовиш: „нині інші війни“,—ну, то иншу зброю куй:
Ум гостри, насталою волю,—лиш воюй, а не—тоскуй!
Лиш борися! не мирися! Радше впадь, а сил не трать!
Гордо стій і не корися! Хоч пропадь, але не зрадь;
Кждий думай, що на тобі мільонів стан стоїть;
Що за долю мільонів мусиш дати ти одвіт!
Кждий думай: тут в тім місці, де стою я у вогні,
Важиться тепер вся доля величезної війни.—
Як подамся, не достою, захитаюся, як тїнь,—
Пропаде кривава праця многих, многих поколінь!
У таких думках держися і дітей своїх ховай,—
Коб лиш чистая пшениця—буде паска й коровай!

В тривозі за добро поколінь, в свідомості відповідальности перед мільйонами за великий талант повірений йому, він безоглядно обірвав ті пута, що прив'язували його до праці на чужім загоні, і не дбаючи про свою долю, забезпечення своєї старости, спочинок і добробут по тяжкій чвертьвіковій праці, поспішав віддати здобутки свого досвіду, знання й хисту, всі без останку свому народові, як безцінний засіб його визволення, згідно з тим переконанням про актуальні потреби українського життя, які в нім зложилися під сю пору: усвідомлення народніх українських мас і піднесення в них самоповаги, віри в свої сили і в свою будучину, як перші передумови їх самоохорони. Культурний мінімум, як необхідний засіб, що його мусять негайно і невідхильно сотворити культурніші верстви, для вжитку мас, як умову їх солідарности,—як той цемент, що об'єднає та звяже в нерозривні монолітні фаланги в бою за своє право і право своєї землі. Нагадаю сі слова, писані ним кілька літ пізніше в характеристиці „Молодої України“, як він її назвав: тих творчих елементів, що підіймали на його очах сю велику, відповідальну й тяжку працю—а він був її передовиком. Свобідно парафразуючи опо-

відання нашої старої літописи про заклепаних в горах людей, що просили заліза—він казав у сих своїх перемиських відчитих 1901 р.:

Історія нашого українського національного руху в останніх двох десятиліттях пригадує нам образ того заклепаного народу, змушеного пробивати велику віконічну скалу, яка ділить його від свободних, повноправних, цивілізованих націй, а при тім позбавленого найважливішого знаряддя для сеї праці—заліза, себто національної свідомости, почуття солідарности і невідлучного від неї почуття сили і віри в остаточний успіх. Скільки важкого зусилля! Скільки душевних і фізичних мук! Скільки розбитих надій, розтоптаних екзистенцій, загирених талантів, змарнованих сил і характерів! І як помалу, важко, майже мікроскопійно йшли перші кроки! І як малі й досі нзші здобутки, досягнені нами результати в порівнянню до того, що за той час досягли наші сусіди, в порівнянню до тої конкуренції, яка на кождім кроці грозить нам із їх боку!

Отже заліза! Заліза національної свідомости, почуття солідарности і віри в себе, в свою працю і в свої сили! Сього залізного знаряддя визволення бажав свому народові сей син підгірського сільського коваля і сам великий коваль Нової, Робітничо-Селянської України. І сій роботі віддав він повно і нероздільно останнє десятиліття своєї творчости.

З титанічною витривалістю, з гарячковою запопадливістю, з предивною ріжноманітністю і многосторонністю, немов передчуваючи недалеку катастрофу, що мала затьмарити його ясний інтелект, закаламутити його гостру і прозору як кришталь думку, він працював, то горнучи до української народньої скарбниці витвори вселюдської культури—поетичні, наукові, публіцистичні, в перекладах, витягах, популяризаціях, то стараючися з української книжно-літературної, фолькльорної, побутової традиції видобути те, що може служити пізнанню динаміки народнього життя, її скріпленню та відновленню звязлости і солідарности фрагментів Українського Народу. Працював—і за се останнє десятиліття свого життя дійсно дав свому народові такий невичерпаний скарб, викував для нього таку зброю—що її значіння можна буде оцінити відповідно тільки згодом, з далекої перспективи історії.

Творче життя Франка в згаданих межах, 1878—1908, як відомо, розпадається на три циклі—три десятиліття. В першім, після останнього іспиту дозрілости, зложеного в соціалістичнім процесі 1877 р. і у львівській в'язниці по своїм засуді Франко віддає свої сили й енергію галицькому соціалістичному рухові, будуючи його разом на ґрунті польським і українським. Ідучи за кличами міжнародної солідарности пролетаріяту, він сподівався, що нова соціалістична польсько-руська партія вирівняє національні конфлікти і утворить підставу для нових справедливих відношень. Отже запопадливо працював для усвідомлення польського робітництва, засідав у робітничім комітеті, викладав польські популярні курси в робітничих гуртках, писав у польській соціалістичній пресі, зложив соціалістичний катехізис і першу соціалістичну програму для Галичини,—теж випущені польською мовою. Тимчасом як львівський український (народовецький) осередок виключав („виелімінував“) його з свого кругу після процесу 1877 р. і цуравсь його як прокаженого, він тішив себе надією, що разом з польськими та єврейськими соціалістично-настрояними елементами він збудує нову Галичину, в котрій не буде сих національних протилежностей, польського панування і визиску українських мас.

Та згодом став помічати, що польські провідники соціалістичного руху використовують його працю й працю інших соціалістів-Українців для організації національно-польської соціалістичної партії, солідарної в національно-політичних державних питаннях з іншими польськими буржуазними партіями. Се збентежило його й кінець кінцем змусило відійти від сеї роботи. А не маючи змоги з тісною купкою однодумців Українців ні організувати українську соціалістичну партію, ані утримати

власними силами український соціалістичний орган, він став пробувати, під певними умовами, утворити для себе можливість праці в народовецьких органах („Ділі“, „Зорі“). Але й тут незадовго переконався, що й „свої“ його так само використовують для чужих йому завдань, нагинають його під консервативно-клерикальний ранжир, обмежують його свободу думки і чину. Тому розійшовсь і тут в осени 1886 р. і по короткій і невдалій пробі заснування радикального партійного органу, зимою 1886/7 р., став знову пробувати співробітництва з суголосними польськими елементами—сим разом з народницькими, „людовими“. З літа 1887 р. входить він до складу польської газети Kurjer Lwowski—радикальної, з народницьким ухилом, та разом з новими товаришами праці заходить коло організації польської селянської („людової“) партії,—знов таки в тій надії, що, зломивши панування польської шляхти, можна буде здобути кращі соціальні і політичні умови також для всього селянства Галичини польського й українського. На ціле десятиліття праця в сій польській газеті стала для нього головним заняттям і джерелом прожитку, а одночасно таку ж саму роботу веде він і на українським ґрунті. Підтримує всякі поступові течії, звідки б вони не виходили: редагує першу жіночу збірку—маніфестацію жіночого руху; приймає на себе редакцію органу радикального студентства; з Драгомановим разом пробує співробітничати з київськими Українцями; бере визначну участь в організації селянської соціалістичної (т. з. радикальної) української партії (1890), як один з головних учасників її партійних органів; за поміччю київських українських кругів організує свою літературно-наукову часопись „Житє і Слово“ (1894—7).

Але все се не задовольняло його: він не находив оточіння, в котрім міг би працювати рівно і гладко, без тертя і перебоїв, а при тім незадоволеним зіставався потяг до суто-наукової праці, що з літами духової дозрілості наростав у нім все більш сильно і непоборимо¹⁾.

Оттут мій перехід до Галичини, заповіджений в 1893 р., здійснений в 1894, дав Франкові надію на спілку зо мною повести таку наукову працю, для котрої доти ще не було підстав у Галичині.

Було се під осінь 1894 року, коли я приїхав до Львова на початок університетського року, щоб розпочати свій перший курс історії України, і в скриньці на листи, що висіла на моїх дверях, знайшов я одного дня, жмуток кольорових окравків, записаних характеристичним, рогатим письмом покійного—що стало таким знайомим і близьким мені з роками. Се був проспект видання корпусу апокрифічної і легендарної літератури в Науковім товаристві імени Шевченка. Кілька день по тім, давши мені роздумати над справою, покійний відвідав мене й ширше розвинув свій план.

Досі він стояв осторонь від Шевченківського Товариства. Воно мало стару репутацію установи дуже виключної, обсадженої вибраною народовецькою публікою і неприступної для „інако мислящих“: високі вкладки і різні вступні формальності хоронили його від сторонніх впливів. Пере-

¹⁾ Рішучо відкидаю висновки д-ра Щурата, зроблені ним на підставі Франкових занять Вишенським—що він ним інтересувався більш як поет, ніж як учений. „Тою поемою—пише д-р Щурат—обличив себе Франко як ученого, сильніше ніж се могла б зробити найгостріша критика. Аспірації ученого були в нього, видко, збуджені тільки життєвими рахунками. Раз ті рахунки прийшлося перечеркнути, аспірації ученого послабли, перемогу над ними взяла природна вдача поета“ (Франків „Іван Вишенський“, Львів, 1925, ст. IV, (підчеркнення наше). Наукова робота Франка ніяк не може бути пояснена „життєвими рахунками“. Вона розвинулась найбільше тоді, коли для нього зникли перспективи наукової кар'єри, і зверталась вона на такі „не виігришні“ теми, з становища „життєвих рахунків“, що цілком ясно, що не „рахунками“ ся праця диктувалася.

творення його з такої тісної корпорації в „наукове товариство“, переведене в рр. 1891—2, знизило вкладку й улекшило приступ ширшим кругам наукових робітників, але Товариство далі зіставалось при репутації твердині правого, консервативного народоцтва, котрого ідеологом був померлий Володимир Барвинський, а його брат Олександр фактично кермував Товариством. Лівішим елементам—радикальним і соціал-демократичним не було що шукати там собі місця для праці, і коли сам Франко після згаданої реформи подав заяву про своє бажання вписатися в члени Товариства, управа („виділ“) його не прийняла. Але він тим не знеохотивсь, і коли став відомий мій перехід до Львова, рішив його використати, вірно вгадавши, що сам сей мій перехід, як людини нової й галицькими рахунками не звязаної, а узброєної так би сказати—всеукраїнським мандатом, фактично порушить галицькі межі й перегорожі, і спеціально Наукове Товариство, де я перед усім муситиму працювати, не вдержиться в своїх традиціях.

Ще з Київа я брав діяльну участь в новім науковім його органі, новозаснованих „Записках“, і з приїздом став їх редактором, а заразом був вибраний директором історичної секції—се місце відступив мені покійний Анатоль Вахнянин. На сій підставі і як представник закордонних співробітників і жертводавців, я став брати участь в засіданнях і рішеннях управи Товариства (його „виділу“), і мушу констатувати, що вона йшла на зустріч моїм проектам, так що я дійсно мав змогу проводити те, чого добивались через мене лівіші елементи, такі як Франко. Сього не передчував Драгоманів, інформований Павликом, і в передсмертних листах він робив Франкові докори, що він не витримує лінії, і лє, так би сказати, свою воду на чужий млин. Але Франко краще орієнтувався в ситуації і дуже скоро став одним з стовпів тої наукової праці, яка почалася в Товаристві й наоколо нього. Поданий ним проект корпусу апокрифів і легенд був першою притокою; він був прийнятий виділом, і ним розпочалася нова видавнича серія: „Пам'яток українсько-руського письменства“. Поруч того Франко став найдіяльнішим співробітником „Записок“: зараз же, 1895 р. почала друкуватись його перша велика праця порівняно-літературна: про Варлаама й Йосафа, а поруч неї він став давати всякі історично-літературні й історичні замітки, рецензії, то що. Разом з ним ми розпочали того ж року, 1895, видавання „Етнографічного Збірника“, і він взяв на себе нагляд за друком і додавання порівняних вказівок до матеріалів, зібраних його учениками в етнографії: В. Гнатюком, О. Роздольським й инш. Коли 1897 р. виділ Товариства за моєю пропозицією рішив перетворити стару „часопись для руських родин“—„Зорю“ на літературно-науковий журнал, названий „Літературно-Науковим Вістником“, Франко війшов разом зо мною до редакційної колегії нового журналу, і став найбільш діяльним членом сеї колегії на весь час, аж до своєї недуги. Коли рік пізніш, з нагоди „великих роковин“, для котрих він написав той свій пролог, ювілейні збори прийняли мій проект заснування видавничого товариства, що дістало назву „Українсько-Руської Видавничої Спілки“ і розвинуло, особливо в рр. 1899—1908, незвичайно живу й широку, як на тодішні обставини, видавничу роботу, Франко став найціннішим і найактивнішим членом його управи і редакційної колегії.

Так з кінцем 1890-х років виробилося для нього досить широке поле роботи на своїм, українським ґрунті, і ся свідомість дала йому моральну силу до того пам'ятного бунту проти всього, що досі тяжіло на нім, піднятого ним в тім моменті, що я отсе зачепив.

Ославлені баденівські вибори 1897 року,—в котрих сам Франко став кандидатом, з наказу радикальної партії, особливо яскраво й болюче відкрили перед його очима всю ту цинічно-криваву систему, котрою польські феодала на спілку з буржуазією підтримували своє панування над українськими масами, а правіщі українські угруповання своєю невиразною опортуністичною тактикою не раз улекшували їм сю роботу. Під впливом тяжких переживань він не завагався сказати гірку правду на адресу і польських владущих верств і тих консервативних українських кругів, які лавірували „поміж дощ“—між сею польською системою і соціалістичним українським рухом, не перебираючи в способах боротьби з його провідниками.

На початку року в своїм тодішнім органі „Житє і Слово“ Франко надрукував дуже нервово і різко написану статтю: „Як я став казенним радикалом“, против наклепів москофілів у „Галичанині“, що з приводу його кандидатури, мстячись за опозицію Франка против т. зв. „консолідації“ (політичного блоку Українців з Москвофілами), пустили поголоски про порозуміння Франка з польською адміністрацією і новозформованим „Русько-католицьким союзом“ (Ол. Барвінського, А. Вахнина й ин.). Трактуючи панів з „Галичанина“ за їх інсинуації як простих політичних бандитів, Франко сильно заатакував і панів з українсько-народовецького „Діла“, що лицемірно секундували „Галичанинові“ в його напастях („Казенний радикал!“ голосить „Галичанин“, а за ним і „Дьло“ встидливо, як стара проститутка, солоденько як люкреція¹⁾ шепче: „Може се для того д. Франко так поступає, що йому обіцяли мандат“—починає він свою статтю). „Політикам соединених партій“ він закидав „циганство і крутарство“ і рішучо відмежувався від якої небудь причетности до них.

По кривавих виборах, що проходили в місяці березні, Франко до віденського тижневика Die Zeit, в котрім він брав постійну участь, дав статтю, що з'явилася в травні т. р. під заголовком Ein Dichter des Verrates („Поет зради“). Аналізуючи в ній ідеологію „Конрада Валенрода“ Міцкевича, він через його голову кидав обвинувачення в зрадництві й підступстві не тільки польській владущій верстві, але й польській інтелігенції Галичини, яка в кінцевім рахунку вся ставала по її стороні в боротьбі з українським елементом²⁾.

Одночасно з тим у вітринах польських книгарень з'явилась книжечка популярного видавництва Biblioteka Młówki—вибірка Франкових оповідань під заголовком Obrazki Galicyjskie, з автобіографічною статтею, чи авторською сповіддю Франка (Niemo o sobie samym), в котрій він не пожалував різких слів на адресу не тільки української інтелігенції, але й україн-

¹⁾ Лакриця.

²⁾ Ся стаття з'явилася сими днями, в перекладі М. Возняка, в книзі: „Іван Франко. Збірник під редакцією І. Лакизи, П. Филиповича, П. Кияниці“. Тому не переказую ширше її змісту, а наведу тільки закінчення:

„Ми розглянули майже всю поезію Міцкевича і сподіваємося, що ми дали досить доказів того, що зрада в своїх найрізномордніших формах творила головну тему майже всіх його поезій, що ся зрада—і се найхарактерніше—малюється тут не як низька хиба, як заперечення етичного почування, але дуже часто як щось геройське, а де-коли навіть як щось ідеальне, продиктоване найвищим патріотизмом.

„Сумний мабуть був час, коли геніяльного поета зіпхали на такі манівці; але сумно стоїть справа і з нацією, котра без застереження уважає такого поета своїм найвищим національним героєм і пророком, та годує що-раз нові покоління отруйними творами його духа“.

Др. Шурат в своїй статті: Франків „Іван Вишенський“ (1925) пригадує, що Франко, за згодою з членом редакційної колегії Каннером, підписав сю свою статтю не повним іменем, а тільки літерою К. Але коли стаття йшла до друку, Каннера заступав инший член колегії й не захотівши такої дражливої статті друкувати без повного підпису, телеграмою зажадав від Франка підпису, і він, мовляв, рад-не-рад дав згоду.

ського народу „яко раси“, і вона викликала багато гніву й закидів, які використовували особливо ту справді неприємну обставину, що сі палкі докори й песимістичні рефлексії з'явилися в видавництві польським— саме в хвилю великого обгострення національної боротьби.

Я в тих роках не сходився з Франком так часто як потім—ми жили на двох відлеглих кінцях міста, стрічалися звичайно тільки на засіданнях Наукового Товариства, і я не пам'ятаю, аби він поясняв мені мотиви сього свого одночасного виступу на обидва фронти. Але психологію своєї статті про Міцкевича він доволі докладно вияснив сам вісім літ пізніш, коли з польських кругів залунали заклики до польсько-української згоди— на адресу української інтелігенції київської і взагалі велико-української, що тоді, після революційних починів 1905 року, почала виявляти перші позначки своєї політичної активності. Подаючи, через голову польських братолюбців, осторогу київським Українцям,—котрих краківські публіцисти закликали до безпосереднього порозуміння, минаючи Львів, небіжчик писав тоді, пригадуючи свої досвіди з співробітництва з Поляками:

„Розумію дуже добре, що мое слово стріється з недовір'ям і нехітю з того власне боку, де-б повинно числити бодай на об'єктивну оцінку. Та маю на увазі з одного боку важність хвилі, а з другого й те, що поклик до згоди в моїй душі збудив сильнішу реакцію, ніж у кого иншого. Надто я потроху маю право забирати голос у тій справі, як одинокий може Українець, що, не зрікшись свого характеру і своїх національних поглядів, працював серед Поляків і пройшов, значить, практичну школу того, до чого тепер теоретично, самим чуттям і „сердечним словом“ покликає Українців із над Дніпра д. Конечний.

І чим скінчилася моя практика? Певно кождому Галичанинові звісний той факт, той скандал, яким вона скінчилася—скандал, зрештою далеко менше мій, далеко більше галицько-польської суспільності і преси. Я не хочу розбирати ані оцінювати його, хоча признаюся, що й досі не жалую свого кроку, як не жалую нічого, що було логічним впливом фактів сильніших від мене. Та власне ті факти, що примусили мене брызнути польській суспільності в очі різким докором, певно мало кому відомі. Найтяжший, найстрашніший із них, що захопив мене особисто до глибини душі, захопив як грім, як нагла хвороба, се були криваві вибори 1897 року. Не будши Русином і не живши тоді серед руської суспільності, ніхто не може мати поняття про вражіння, яке робили тодішні події. Вся перверсія і глибоко десь у крові укрита погорда до простого люду, погорда до закона і законности у галицько-польських верховодів виринула тоді на верх, як олива на воду. Пригадаю лиш один факт—не дуже голосний, але характеристичний. Міністер внутрішніх справ гр. Казимір Бадені, їдучи до Відня з інспекції львівського намісництва, де видав докладні вказівки для переведження виборів, зупинився на пару день у Кракові і там на якомось панським зібранню виголосив промову, в якій з цинізмом гідним фігурувати в історії польсько-руських відносин, заявив із натиском: *Wybory w Galicyi odbywają sie całkiem legalnie!* І се в ту саме пору, коли біля моїх вікон у Львові день у день водили десятки закованих і скатованих Давидівських селян (Русинів і Поляків), яких тягнуто до в'язниці за вбивство виборчого комісара, коли до мене, хорого, немічного і розбитого, день у день і ніч у ніч надбігали розполохані „легальністю“ виборів міщани та селяни то з Комарна, то з Цеброва, то з мостиського, то з перемиського, то з бог зна яких инших повітів, благаючи поради й бодай захисту, переночувати їх та прогледувати кілька день, поки минуть страховища легальних виборів. Слова міністра гр. Бадені розтелеграфовано скрізь по світі, і заграничні газети не хотіли приймати дописів про галицькі вибори заслоняючися тим, що прецінь ексцеленція гр. Бадені запевнив торжествено, що вибори відбуваються легально! А львівська прокуратура конфіскувала статті про вибори та дописи з провінції про вбивства, каліцтва та масові арешти, знов таки на тій підставі, що екс. гр. Бадені заявив, що вибори відбуваються легально, значить, усякі дописи про нелегальності мусять бути брехнею.

Та не досить того: в ту саму пору я зазнав іще важкіших ударів від людей і груп близьких і дорогих мені серед польської суспільності; я побачив, як довкола мене валився весь той світ ідей чи ілюзій, над якого реалізацією я працював, і в хвилі розпуки я кинув каменем у прірву і усунувся на бік, покинув на завсіди експериментування з працею на двох загонах і дав собі слово присвятити всю свою працю своєму рідному народові. Одно лише додаю іще: як перед тим, так і потім у мене не було ані зерна ненависти до польської народности, до того, що вона має гарного, високого, широкого та справді людяного. Я міг би покликатися на свідоцтво кількох благородних Поляків, які виrozumівши та річево скритикувавши мій крок про те впевнилися, що я зробив його не з злої волі і не відвернули від мене своєї приязни“.

І далі: „В однім огляді Поляки не ігнорували нас, в однім пункті польська преса від самого 1848 р. дає багатий-пребагатий матеріал для історії польсько-руських відносин. Не було ані одного кроку, одного замислу, одного плану Русинів, якого-б ся преса не оплювала, не зогидила, не перетолкувала на некористь Русинів. Не було ані одного виднішого Русина від Маркіяна Шашкевича аж до наймолодших із нинішніх студентів, якого-б та преса не очернила, не осьмішила, не денунціювала, не відсудила від чести й віри або хоч принагідно не копнула. Клевета на Русинів, се такий товар, який у польській пресі мав все попит і примається з найбрудніших рук. Сей попит із генерації в генерацію притягає до себе слабкі, безхарактерні, ігнорантні або зовсім здеморалізовані одиниці з посеред нас, та рівночасно обнижує інтелектуальний і моральний рівень польської преси, затроює атмосферу, серед якої виростають нові польські й наші покоління. Дійшло до того, що галицькі Поляки нездібні ані на хвилю перенестися в наше положення і зрозуміти, які мусять бути почуття кожного інтелігентного Русина, що кожної хвилі мусять надіятися, а нуж його з причини або й без причини обкинуть болотом, сплюжуть, осміють, заденунціюють у польській пресі. Адже всі наші інституції так і висять на тім, що не сьогодні, то завтра сю або другу заденунціюють, опоганять у польській пресі, очорнять її найліпших робітників, а бодай кинуть на них тіль низькими інсинуаціями. Річі, яких жадна польська газета не помістила-би про жадного польського діяча і про жадну польську інституцію, друкують „чільні“ польські газети про Русинів без найменшого скрупулу, як щось зовсім собі звичайне і натуральне: адже се руське, то й виняте з під права загально-людської учтивости!

І при тім яке підле фарисейство, яка безсоромна дволичність! З одного боку *nulla dies sine huzia* на *Rusinów*, а з другого боку потоки фраз на тему *bratniego ludu* або навіть арогантні твердження в роді того: *wszystko, co mają Rusini, zawdzięczają naszej wspólnemu myślności!* Ні, супроти сеї безличности хваляю собі вже той варшавський кукіль, що тепер так буйно розростається на нашій землі і величає себе „*wszepolakami*“. Ті бодай відразу виявили себе нашими ворогами, в ім'я пруської доктрини „*egoizmu pańdowego*“ проклямували як мету своєї діяльности в східній Галичині переведення колись, у відповідній хвилі *walki* на *poże z Rusinami*. Люблю за відвагу і за щирість. Як би ми були мали між собою таких Поляків ще від 1860 року, то вже досі русько-польські відносини в східній Галичині були-б значно упрощені; порядна операція була-б відкинула те, що гниле, а вздоровила те, що здібне жити, і східна Галичина не смерділа-би сьогодні гновою раною на тілі всеї Славянщини“.

І накінець: „Тепер ми, галицькі Русини, не можемо потішатися тим, що терпимо від „шляхецької господарки“—ні! Ми чуємо чим раз виразніше, що против нас стоїть уся польська нація, всі її верстви від шляхти і магнатурії аж до репрезентації зорганізованого пролетаріату. Ся солідарність доходить до того, що не тільки в чисто національних справах Поляки всіх верств ідуть разом проти Русинів, але і в соціальних справах репрезентанти польського демосу або явно підпирають або приймають без протесту та противділання такі шляхетські заходи, що хоч можуть вийти на шкоду й польському мужикові та робітникові, але в більшій мірі можуть докучити та пошкодити Русинам“¹⁾.

Психологічного підкладу своєї філіпіки на адресу Галицької Руси Франко не пояснив так вичерпуючо. Один з молодших його знайомих др. Щурат, оповідає, що ся сповідь Франка була написана ним ще в 1895 р. під вражінням провалу його доцентури,—що він вважав підстроєним українськими політиками пізнішого „Русько-католицького союзу“. Книжечка, мовляв, тодіж, вже в 1895 р. була видрукована, тільки затримана видавцем, який побоювався недобрих наслідків для Франка від його сповіди, і випустив її аж тепер, коли він своєю статтею про Міцкевича, порвав усі звязки з Поляками. Та ся історія про видруковану книжечку, що була затримана два роки, не дуже здається правдоподібною, і в кождім разі, вимагає провірення. А в усякім разі не легко повірити, щоб поява сеї Франкової сповіди сталась незалежно від його волі і настроїв 1897 р.: його роздражнення й гніву на поводження „сконсолідованих руських партій“ супроти його посольської кандидатури²⁾. Він дав вираз сим своїм настроям супроти тактики сконсолідованих українських народовців і москвофілів в згаданій статті „Життя і Слова“ на початку року, і поява його

1) Русько-польська згода і українсько-руське братання, ЛНВістник, 1906, I с. 157—8 163—4, 166.

2) Се були часи так званої „консолідації“—політичного блоку українських народовців з москвофілами, тимчасом як радикали з одної сторони, а угодовці з другої були противниками сього блоку.

філіпії проти „руської інтелігенції“, незалежно від того чи була вона написана в р. 1895/6 чи в 1897, відповідала тим почуттям презирства і зневаги до лицемірства і двоєдушности „нашої Руси“, що наповняли Франка в першій половині 1897 року¹⁾.

¹⁾ Я вважаю потрібним подати цілу сю цікаву, а мало звісну статтю (не повторену в пізніших виданнях сеї збірки), в перекладі М. Возняка, що він був ласкав зробити для мене, з видання 1897 р.

Дещо про себе самого.

Є письменники, що їх життєпис цікавіший від їх творів, що їх твори це тільки знахідки до їх характеристики, частинки до їх життєпису. Се генії, вибранці долі, великі й оригінальні в доброму та злому, в щасті й страданні. Се корифеї літератури, творці нових напрямків. Можна назвати їх експонентами того часу, в котрому жили, а їх життєпис у кожному разі дасть змогу більше-менше глибоко увійти в таємниці духа їх доби, бо в них саме сей дух має свій зміст, в них немов витворюється й знаходить свій найсильніший вислів. Мені здається, що тільки такі письменники заслуговують на подрібні та з усім джерельним апаратом оброблені біографії, бо ж їх життя само собою це такий архитвір, як їх твори, само собою, і навіть нездарно розповіджене, збагачує скарбницю людського духа.

За нечисленним гуртом цих велетнів іде величезна юрба письменників—робітників і ремісників менше чи більше талановитих, менше чи більше роботящих, впливових, читаних і заслужених, що одначе не доростають до міри тих майстрів. Печуть вони, як говорив Крашевський, щоденний хліб для умового споживання, роздроблюють на дрібну монету ті груди ідеального золота, що їх майстри видобули з таємничих глибин надхнення, заповнюють своєю працею ряси, які вони створили. У сих людей звичайно бібліографія їх творів вистачає за життєпис; людина неначе зникає поза тим, що зробила. Такі письменники не знаходять біографів; се немов ті робітники, котрі помагають ставити будинок цивілізації, але прізвища котрих не виписуються на причілку цього будинку.

Як один із тих робітників, що докладають цеглу по цеглі до тієї будови, ніколи не відчував я живіше цього свого характеру ніж у хвилині, коли з обовязку чемности маю представитись польській публиці, якій подаю до рук збірку своїх новелістичних образків. Що маю сказати їй про себе? Що я вродився? Га, сей неособливий випадок притрапився кожному з нас, шановні читачі. Що я трохи вчився? Що я любив і страждав? чейже й фарисеї роблять те саме, говорячи словами святого письма. А поза тим нема нічого гідного уваги в моєму житті крім тієї сверблячки до писання, крім нахилу обсервувати людське життя в його найрізномордніших проявах, крім тієї ніколи й нічим незаспокоючої гарячки, котра змушує мене перейматися стражданнями й радощами, думками й мріями інших людей. Але й ті всі патологічні прикмети не є нічим характерним для мене: це, здається, звичайні прикмети письменницького ремесла.

Was ist denn an dem ganzen Wicht
Originell zu nennen?¹⁾

На се Гетеве питання відповідаю: хіба те, що я Русин, і походжу правдоподібно від з українських німецьких колоністів,—що мій батько був звичайним селянином і робив панщину—не жадному дідичеві, але цісарсько-королівській камері,—не вмів ані читати ані писати. та, не зважаючи на те, був світлою людиною й віддав мене, слабовиту й до селянської праці нездатну дитину, до школи. Вихід зпід селянської стріхи на ширшу публичну арену це у нас досі надзвичайно рідка річ. Уроджений у 1856 р. в Нагуєвичах, дрогобицького повіту, ходив я протягом двох років до сільської школи в Ясениці Сільній, потому до т. зв. нормальної школи в оо. Василіян у Дрогобичі, а опісля там же до гімназії. Склавши іспит зрілості, я ходив на університет у Львові, але мої студії перервав соціалістичний процес 1877—8 року, до якого, бог-зна чому, вмішано мене, ба навіть засуджено на 6-тижневий арешт (по 8 місяцях слідчої тюрми) за приналежність до тайного товариства, до якого дійсно я ніколи не належав і якого, наскільки знаю, ніколи не було. Се одна з небагатьох оригінальних рисів у моєму житті, бо подібне не кожному притрапляється.

Дальший опис мого життя може заступити бібліографічний опис моїх праць, але його залишаю Естрайхерам 20 віку, коли взагалі котрому з них захочеться порпатися в купах щоденно задрюкованого паперу, що творять квінтесенцію нашої літературної продукції. Скажу тільки коротко, що відтоді ще кілька разів арештовано мене й завжди випускано на волю без розправи; що, не зважаючи на се, я скінчив університет і навіть на великий гнів деяких моїх ближчих братів-Русинів відважився здати з відзначенням докторат із славістики у Відні й габілітуватися на виклади української літератури на львівському університеті. Об'єднаній коаліції урядових сфер із інкармерованими Українцями вдалося врятувати Русь від такого нещастя, яким без сумніву були би сталися мої виклади. „Бій-

¹⁾ Що-ж можна назвати оригінальним у наскрізь бідолашньої людини?

Народовці сю його сповідь попробували використати для нової анахеми. Пригадую собі з тодішніх оповідань, яку хвилю злорадства викли-

теса бога, як можна сього чоловіка пустити на університет! Подивіться тільки, в якому сурдуті він ходить!" Так укваліфікував мою кандидатуру брат-Русин—той самий, котрий, за свою патріотичну працю для добра Руси й Австрії побирає шість чи сімь платень. Очевидно, перед таким аргументом моя кандидатура на приватного доцента мусіла впасти, а мотив „politisches Vorleben“ (політичне минуле) тільки чемніше прикривав справжню причину... Одначе не хочу обвинувачувати. З гіркістю привик я робити те саме, що о. Бодуен, котрий, коли його вдарено в лице, сказав: „Це для мене, пане, а що ж для дітей?“ Очевидно, для дітей в даному разі для суспільности, треба чогось иншого. Отже замість біографічних подробиць декілька признань.

Передовсім признаюся до гріха, котрий багато патріотів вважає мені за смертельний: не люблю Русинів. Супроти цієї горячої любови, що бризкає часто для „братнього племені“ із шпальт польських реакційних газет, моя сповідь може видатись дивною. Але щож робити, коли вона правдива? Я вже не в літах наївних і засліплених коханців і можу про таку делікатну матерію, як любов, говорити тверезо. І тому повторюю: не люблю Русинів. Так мало серед них найшов я справжніх характерів, а так багато дрібничковости, тісного егоїзму, дволичности й пихи, що дійсно не знаю, за що я мав би їх любити, навіть не звертаючи уваги на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони, нераз у найкращому намірі, вбивали мені під шкіру. Розуміється, знаю між Русинами декільки виїмків, декілька особистостей чистих і гідних усякої пошани (говорю про інтелігенцію, не про селян!), але ці виїмки на жаль тільки стверджують загальний висновок.

Признаюсь до ще більшого гріха: навіть нашої Руси не люблю так і в такій мірі, як се роблять або вдають, що роблять, патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоб любити її як географічне поняття, для сього я занадто великий ворог порожніх фраз, забагато бачив я світу, щоби твердити, що ніде нема такої гарної природи, як на Русі. Щоб любити її історію, для сього досить добре її знаю, занадто гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливости, братерства й волі, щоби я не мав почувати, як мало в історії Руси прикладів справжнього громадянського духу, справжньої посвяти, справжньої любови. Ні, любити сю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба б хіба плакати над нею. Чи може маю любити Русь як расу,—сю расу отяжілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізноморднішого сорту? Чи може маю любити світлу будучину тієї Руси, коли тої будучини не знаю, і для світлости її не бачу ніяких основ?

Коли, не зважаючи на те, почуваюсь Русиним і по змозі й силі своїй працюю для Руси, то, як бачиш, шановний читачу, цілком не з причини сентиментальної натури. До сього примушує мене почуття собачого обов'язку. Як син українського селянина, вигодований чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваюсь до обов'язку панщиною цілого життя відробити ті шеляги, що їх видала селянська рука на те, щоб я міг зидряпатись на висоту, де видко світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали. Мій руський патріотизм то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, вложено до леу на мої плечі. Я можу здригатися, можу стиха проклинати долю, що вложила мені на плечі се ярмо, але скинути його не можу, иншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням. І коли що полекшує мені двигати се ярмо, так се те, що бачу, як руський нарід, хоча він гноблений, отемнюваний і деморалізований довгі віки, хоч і сьогодня бідний, недолугий і непорадний, але все таки поволі підноситься, відчуває в що раз ширших масах жадобу світла, правди та справедливости, й до них шукає шляхів. Отже варто працювати для сього народу й ніяка чесна праця не піде на марне.

Називають мене нераз щирі польські патріоти неприятелем Поляків. Що маю сказати на сей закид? Чи покликатись на свідоцтво тих Поляків і Польок, котрих люблю, котрих високо ціную і для котрих маю всяку пошану? Ні, піду простішим шляхом і скажу відкрито: не люблю занадто щирих патріотів, тих, котрі мають уста повні Польщі, а серце котрих холодне для недолі польського селянина й наймита. Скептично аналізуючи свій власний руський патріотизм, прикладаю ту саму міру й до патріотизму патентованих польських патріотів і не можу в них засмакувати. І не дивуюсь, що вони платять мені тою самою монетою, з добрим процентом.

Говорено про мене, що ненавиджу польську шляхту. Як що до польської шляхти зарахувати Оржешкову й Конопницьку, Пруса й Ленартовича, Остою й Карловича,—то така думка про мене буде цілком несправедлива, бо цю справжню польську шляхту, цю еліту польського народу ціную й люблю, як люблю всіх благородних людей власного й кожного иншого народу. Що таким самим почуванням не обгортаю того чи иншого галицького шляхтича або й навіть більшої їх частини, то, певно, з причин цілком відмінної натури від сих, які велять мені любити перших. Якщо серед галицьких шляхтичів знайду коли які симпатичні виїмки, не занедаю ударити про них у великий дзвін.

А тепер досить цієї сповіді. Руська приповідка каже: Не робися солодким, бо тебе злизуть; не робися кислим, бо тебе оплюють. А в таких оповіданнях про себе самого

кала вона в народовецькім осередку: руки собі зтирали потішаючися, що от сей „землетрясець“ нарешті морально вбив себе в очах громадянства, і можна буде його як нешкідливого трупа викинути на смітник. В „Ділі“ з'явилась стаття („Смутна Поява“); вона була анонімна, але автор— „сідоглавий“ сеніор львівської Русі—був відомий всім¹⁾. Він „звільняв“

нема нічого лекшого ніж упасти в одну або иншу крайність. Відчуваю, що й так уже сказав я неоднораз, за що дістануться мені удари з різних боків, але нехай і так буде! Того, що я сказав,—не візьму назад і закінчу руською приповідкою: „Добре так мої жінці, вай мене бють“

Др. Іван Франко.

¹⁾ Подаю сю статтю „Діла“ в цілості—тільки переведену на сучасний правопис з тодішньої „етимології“.

Смутна поява.

„Nie kocham Rusinów. Tak mało pośród nich znalazłem prawdziwych charakterów, a tak dużo małostkowości, ciasnego sobkowstwa, dwulicowości i pychy, że zaiste nie wiem, za co bym miał ich kochać. Rozumie się, znam parę wyjątków, lecz te wyjątki tylko stwierdzają ogólny wniosek.

Nawet Rusi naszej nie kocham. Co w niej mam kochać? By ją kochać jako pojęcie geograficzne, na to zbyt wielkim jestem wrogiem czczych frazesów, zbyt dużo widziałem świata, bym miał utrzymywać, że nigdzie niema tak ładnej przyrody, jak na Rusi. By kochać jej dzieje, na to zbyt dobrze je znam, zbyt goraco kocham ideały ogólnoludzkie sprawiedliwości, braterstwa i wolności, bym nie miał czuć, jak mało w dziejach Rusi przykładów prawdziwego ducha obywatelskiego, prawdziwego poświęcenia, prawdziwej miłości. Czy może mam kochać Ruś jako rasę—tę rasę ociężałą, niesforną, sentymentalną pozbawioną hartu i siły woli, tak mało zdolną do życia politycznego na własnym śmieciu, a tak płodną w perekińczyków najrozmaitszego gatunku? Czy może mam kochać świetną przyszłość tej Rusi, której nie znam, dla której świetności żadnych nie widzę podwalin?“

Хто сказав ті слова? Певне якийсь Поляк на Русі живучий або який руський перекинчик? Ні, се один з найвизначніших Русинів, з головних проводирів руських, з перших теперішніх поетів і писателів на Русі, се — д-р Іван Франко. То сказав десь в тіснім кружку, під якимсь хвилиним враженням? Ні, він сказав се з повною розвагою, написав се для широкого світа, для польської публіки, в популярнім і дуже розповсюдженім видавництві польським „Biblioteka Młówki“ (н-ри 287 — 289) в передмові до польського видання своїх „Галицьких образків“.

В тім самім уступі каже д-р Франко дальше, що „prawie na każdym kroku trzeba płakać nad dziejami Rusi“. Се правда. Ледве кільканадцять літ минуло, як подібно талановитий і заслужений діятель руський, померший недавно майже в забутю Панько Куліш зафранував Русь своєю Крашанкою, аж тепер знов ще більшу несподіванку зробив їй д-р Франко своєю сповіддю перед Поляками.

Отже д-р Франко не любить Русинів і Русі. Га, на миловання нема силовання,—але у чужих. Як нас не любить Поляк, Москаль, Румун, Мадяр, Німець, то Бог з ними, не можемо їм за те докоряти. Але як Русин не любить Русинів і Русі, то зовсім що инше.

Д-р Франко, правда, подає причини, чому він нас не любить: він „не знає, за що мав би любити Русинів, і не знає, що має любити в Русі“. Ах, якаж то груба, егоїстична натура: любити тільки там, де є за що! Правдива любов, сеж д-р Франко яко поет повинен знати, не питає, чи є за що любити, але любить. Д-р Франко аналізує Русь, розбирає її, як анатом, на поняття географічне, історію, расу і будучність. Але хоч він поет і трохи філософ, а не попав на те, що є найближче, т. є. що Руссю єсть передусім руський нарід, а нарід єсть великою родиною. Отже любимо Русь, як любимо свою родину, і то цілу родину, не одного або другого члена її, як любимо батька й матір, і братів і сестри, і діти і всю дальшу рідню разом взявши. Та і не питаємо за що і що в ній любити, але любимо, бо то наше, бо то родина. Мати не розбирає, чи дитина красна чи погана, чи здорова чи каліка, чи розумна чи слабша здібностями,—ба навіть противно, слабшу нераз більше любить, бо така більше потребує любови.

На жаль, д-р Франко не знає, що то є любов, і не має любови. Він любить вправді гаряче, як каже, загально людські ідеали справедливости, братерства і волі, — але така абстракційна любов мало варта, вона дуже часто криє під собою егоїзм, любов себе тільки самого. А вжеж любов не егоїстична і не абстракційна єсть найвищим людським чувством і найвищою людською чеснотою, за таку признали її загально всі люди в усіх віках і у всіх народів. Коли-ж д-ру Франкові того чувства не достає, то ми можемо над тим тільки глибоко жаліти.

Чувство любови старається д-р Франко заступити почуттям обов'язку. Він працює для Русі, як каже дальше, przedewszystkiem z poczucia psiego obowiązku. „Викормлений хлопським хлібом“, почувається до обов'язку відробити гріш, виданий хлопською рукою на його виображення. „Мій патріотизм руський то тяжке ярмо, вложено долею на мої плечі. Можу за те проклинати долю, але скинути ярма не можу“. Жалуємо Вас. Пане Доктор

у ній Франка від таких тяжких і прикрих для нього обов'язків супроти свого народу, инакше сказавши: давав йому відставку від Русі,—ще раз „виелімінував“ з суспільности. Се одночасно з тим, як редактор Kurjer-a

отже хочемо Вам прийти в поміч. На Ваше виображення ішла праця не лише руського хлопа, але і польського і німецького і чеського, тай не тільки хлопа, але й інших працюючих верств. Таж вищі школи, хоч би і в нашім краю, не удержуються самим коштом краю, а тим менше коштом руського хлопа. Отже коли Ви лише з обов'язку руський патріот, а не з пересвідчення, не з прив'язання, не з любови, то можете се тяжке ярмо скинути без церемонії.

Та нехай би д-р Франко не любив Русинів і Русі, нехай би ему праця для Русі видавалася тяжким ярмом, а не милою, солодкою роботою, як матері захід коло дитини,—але по що він з тим похвалився перед світом, перед польською публікою? За нелюблення Русинів і Русі можемо його жалувати, але публічне поганення їх мусить таки обурювати. Коли він те все, що наговорив на Русинів і на Русь, уважав за правду і хотів конче похвалитися відкриттям такої великої правди, то міг би був ту правду нам в чотири очі сказати: може би воно було на що придалося. Може би слабші духи, почувши від такого авторитета, як д-р Франко, що „не видить ніяких підвалин для світлої будучности Русі“, загірлися й одушевилися для народної праці! Може би ті звичайно пусті голови, котрі тепер з гори дивлять(ся) на всіх і найширших тружеників руських та „з засади“ для нашого мізерного народу нічого не хотять робити, після слів д-ра Франка навчилися шанувати щирий, хочби й недолугий труд та й самі забралися до такого труда!—Ні, сього д-ру Франкові було би за мало: йому ходить о те, шоби ширший світ знав, що межі Русинами нема характерів, що Русин то лінивий, неспосібний чоловік, без почуття ладу і без сили волі. О правдивість тих висказів не будемо з д-ром Франком спорити: судили о нас нераз чужі люди, але такого суду не пригадаємо собі. Одно тільки скажемо: буває нераз, що чоловік судить других після себе, а д-р Франко дав багато доказів, що його вдача дуже суб'єктивна; отже коли серед Русинів дійсно мало єсть правдивих характерів, то на сей його тяжкий докір пригадаємо йому слова Спасителя: Нехай кине перший камінь той, хто відчуває себе цілком чистим.

Ми згадали о Крашанці Куліша, котру засудили навіть поступові Поляки (як Свентоховський в „Prąd-і“), а сам д-р Франко назвав її мабуть патологічним об'явом. Але всеж Крашанка не містила таких напастей на Русинів тай появилася в руській мові, отже була мовби лише для своїх написана. А який однодушний осуд стрітила вона всюди, і в Галичині і на Україні, навіть у старих приятелів Куліша!

Ледве чи й у чужих писателів багато знайдеться напастей, дорівнюючих бруталністю сій сповіді д-ра Франка! Коли Поляк Сянкевич у своїй повісті *Ogniem i mieczem* зганьбив давнє козацтво, отже лише одну часть історії Русі, то навіть чесні Поляки як напр Жигмонт Качковський, виступили за те против нього. Д-р Франко перейшов і Куліша і Сянкевича.

Не будемо запускатися в досліджування причин, котрі спонукали д-р Франка до подання Русі такої також великодної писанки. Ми раді би винайти причину, найменше для нього некорисну. Може вона лежить в тій *angeborene Widerspruchs-lust*, до якої сам признається д-р Франко в своїй статі о Міцкевичу, в любованню в парадоксах і позованню на оригінальність, в жадобі відзначитися від всіх людей, показати, що ось я не такий собі звичайний чоловік, як другі люди. Тільки ж такі чувства і такі прикмети характера не ведуть до діл Олександра Великого, але скорше вже до діл Герострата...

По крайній мірі д-р Франко хоче належати до людей зовсім „модерних“, до найпоступовіших межі поступовими, забуваючи, що не досить єсть ступати наперед, але треба іти також прямою дорогою, хоч-би повільно, а не сходити, в жадобі скоршого поступу, на манівець, з котрого опісля муситься завертати. Він встидається такого давнього, звичайного, пережитого чувства, як любови до своїх родимців і своєї вітчизни. „Я не стою вже в віці наївних і засліплених коханків і можу о такій делікатній матерії, як любов, говорити тверезо“, каже д-р Франко. Але деякі чувства і деякі погляди суть вічні. Любов своєї рідні була, від коли світ стоїть, та й останеться, поки світ стояти буде. Такого чувства ніхто не потребує і не повинен встидатися, або величатися тим, що він вищий над такі сентиментальності, що з них вже виріс. Природа є тут найліпшою руковідницею, а таке покидування дотеперішніми чувствами і ідеалами людскости задля мнимої їх пережилости, подібне до позування недорослого хлопчика або дівчинки на дорослу особу і встидання діточих забав та почувань, природних вікові.

Ми, малі люди, не „модерні“ і не перепоступові, будемо як досі любити Русинів і Русь і будемо працювати для неї не з „псячого обов'язку“, але з щирого прив'язання. Яка нас Русинів, чекає будучність, чи світла чи неслітла, того ми не годні проникнути. Сам жеж д-р Франко каже дальше, в суперечности до свого попереднього висказу: „Руський люд таки помалу підноситься, відчуває в щораз ширших масах жажду світла, правди і справедливости, і шукає доріг до них; праця для такого люду не піде на марне“. Ми держимося народньої пословиці: „Не вважай на врожай; сій жито, хліб буде!“

(Діло, Львів, четвер 1 (13) мая 1897. Річник XVIII, ч. 97).

„з щирим жалем“ повідомляв Франка, що він виключається з складу редакції, другим словом—позбавляється всяких джерел існування і засуджується за бунт на голодну смерть.

Се був незабутній момент, коли Франко „виелімінований“ відразу з українського й польського громадянства, а в своїх радикальних кругах підміновуваний потихеньку й помаленьку його старим антагоністом Павликом, заявив мені, що тепер одиноке джерело прожитку для нього й його родини—се його заробіток в Науковому Товаристві. І тоді ми, його прихильники, поставили пунктом чести не дати йому впасти в біду і упокоритися перед людьми, які очевидно прагли його пониження. Франко не мусів іти до них на поклін. Навпаки, від сього часу і до смерти він мав змогу працювати виключно для Українського Народу, на українській мові.

На анахтему, кинену з української й польської сторони, він відповів у черговім числі свого „Життя і Слова“ афоризмами в альбом „Ділу“, де стояло між иншим:

Любов не обов'язкова—але почуття обов'язку обов'язкове.

Сліпа любов, як і сліпа віра, родить фанатизм і нетолерантність.

Посол Вельовеїський прилюдно заявляє, що любить Русинів. Ну, кого такі пани люблять, того я з спокійним сумлінням можу не любити.

Від народнього обов'язку сам бог не може звільнити; нахвалявся звільнити від нього сатана.

Се було на адресу „своїх“. На польську адресу вписав він тут-же болючу цитату з Словацкого:

Polsko! lecz ciebie błyskawkami łudzą;
Pawiem narodów byłaś i papugą;
A teraz jesteś służebnicą cudzą.
Choc wiem, że słowa te nie zadrzą długo
W sercu gdzie nie trwa myśl nawet godziny....

(Польщо! тебе дурять блискотками! Ти була у народів павою й папугою — а тепер стала служебницею чужих. Та щож! знаю, що мої слова не викличуть довшого зворушення в твоїм серцю—де й на годину не потриває яка небудь думка).

А в своїй черговій збірці „Мій ізмарагд“, випущеній з кінцем того року, Франко видав ряд поезій, що давали коментар і корективи до його сповіди в Obgaskach—одну з них я подав на початку сеї статті, а тепер наведу ще другу:

Важке ярмо твоє, мій рідний краю,
Не легкий твій тягар!
Мов під хрестом отсе під ним я упадаю,
З батьківської руки твоєї допиваю
Затровений пугар.

Благословлю тебе! Чи ждять тобі ще треба
Поваги й блиску від будучини,
Чи ні,—одного лиш тобі благаю з неба,
Щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе
Твої найліпші сини.

Щоб сіячів твоїх їх власне покоління,
На глум не брало і на сміх.
Щоб монументом їх не було те каміння,
Яким в відплату за плодючєє насіння
Ще при життю обкидувано їх.

„Сідоглавому“ авторові „відставки“, надрукованої в „Ділі“, присвятив він відповідь, в якій були між иншим такі строфи:

Ти, брате, любиш Русь, як хліб і кусень сала,
Я-ж гавкаю раз-в-раз, аби вона не спала.
Ти любиш в ній князів, гетьманів, панування,
Мене ж болить її відвічнеє страждання.
Ти любиш Русь! За те тобі і честь і шана.
У мене ж тая Русь кривава в серці рана!
Ти, брате, любиш Русь, як дім, воли, корови,
Я ж не люблю її—з надмірної любови.

Для нас інцидент був вичерпаний, і така була моральна сила того невеличкого, але сильного своєю щирістю й рішучістю гуртка, що згрупувався тоді коло наукових видань Наукового Товариства, Літературно-

Наукового Вістника, Видавничої Спілки, і „взяв на свої плечі“ Франка в його конфлікті з „своїми-чужими“, а протестуючи против опортунізму і сервілізму в „високій політиці“, против „консолідації“ (з москвофілами) в національних відносинах, против реакційного „рутенства“ в ідеології—мав на своїй стороні всю українську молодіж,—моральна сила його, кажу, була така велика, що з нею народовецькому осередкові скоро прийшлося порухуватись самим серйозним способом! Юбілейний рік 1898 був рядом серйозних, хоч і безкровних, навіть не дуже гамірливих, але симптоматичних і важких, битв на сім полі. Против „п'ятдесятиліття знесення ипанщини“, що народовецький осередок задумав святкувати весною, разом з москвофілами, б'ючи чолом цісареві за се добродійство, молодіж зробила демонстрацію, яка закінчилася малим „ізбієнієм младенців“¹⁾, відсвяткованим молодіжю вечіркою, на котрій вона зробила овацію своїм ідеологічним провідникам²⁾. Тому ж цісарє-поклонному святові ми протиставили юбілей Хмельниччини (250-ліття), століття Енеїди, чвертьстоліття Шевченківського Товариства—і двадцятип'ятиліття літературної творчости Франка, і сі свята, в осени 1898 року, випали так імпозантно, і з ідеологічного погляду—серйозно і далекосягло, що ніхто навіть не міг і передбачити! Юбілей Хмельниччини розворушив почуття активности, натхнув довір'ям до сил народніх мас. Ентузіастично був прийнятий його святочний пролог—„Великі Роковини“, написаний Франком для парадної вистави, як фанфара виступу „Нової України“ на політичній арені—що вповні здійснився за кілька літ потім. Вперше твердо зазвучали гасла самостійности України—в промовах молодіжи. В промові моїй на юбілейній вечірці присутні з захопленням підхопили ноти конкретної всеукраїнської програми і акції за своє національне право. А в своїй юбілейній промові Франко зложив свою ісповідь життя: догмату праці, як провідного принципу свого і свого покоління.

Рік пізніш львівський народовецький осередок звернувся до нас з Франком з пропозицією об'єднання лівіших народовецьких елементів на соціалістичній програмі з нашим гуртком і з радикалами. Ми пішли на зустріч сим бажанням соціалізації програми галицької інтелігенції і ввійшли в комітет реформи, а хоч скоро переконалися в несерйозності сих замірів, і по кількох засіданнях вийшли,—я підчеркую тут сей момент як повну реабілітацію Франка, котру мусів дати йому сам народовецький осередок після його бунту і відставки 1897 року.

В таких обставинах зложилось тісне моє наукове й організаційне співробітництво з Франком, що потривало коло десяти літ, до катастрофи, що його спіткала на початку 1908 року. Співробітництво в наукових виданнях Шевченківського товариства, в Літературно-Науковім Вістнику, в Видавничій Спілці і в ріжних культурних заходах, що ми їх на спілку підіймали рік за роком, все тісніш звязувало нас і витворяло між нами брацтво праці, котре не маніфестувалося в голосних деклараціях, але мало міцні підстави в спільності завдань, в солідарності, в тактиці, в безмежнім обопільнім довір'ю і поважанню. Обставини склалися так, що на мою долю припадало більше організаційної керівничої праці, і не раз „благоприятелі“ пробували заграти на Франковій амбіції, уболіваючи й дивуючись, як се він так старий, заслужений діяч „слухається Грушевського“, молодшого від нього на десять літ чоловіка, та й ще так би сказати—загранишнього зайди. Але я добре знав, що сі уболівання ніколи не робили бажаного ефекту. Франко цинив наше

1) Младенець у „твердій“ галицькій мові означав юнака, молодого чоловіка.

2) Як таких витано тоді Франка, Павлика, Терлецького й автора сих рядків.

співробітництво, — певну витриманість і авторитет, який приносила моя участь в роботі, не тільки в очах людей мені прихильних, але й неприхильних, у котрих містична „рука Грушевського“ часто викликала навіть мало обгрунтований страх. Не раз коли я вважаючи певну справу, певне видавництво настільки налаженим і організованим, що воно може йти й без мене, з огляду на се хотів звільнитися від нього, Франко спиняв мене і намовляв лишитись, хоч би навіть тільки „на страх ворогам“. Так було напр. з „Літературно-Науковим Вістником“, коли його перестали пускати на Україну, і він став локально-галицьким видавництвом, а я був занадто завантажений і перетомлений працею і хотів трохи себе розвантажити й зняти своє ім'я з журналу. Франко настояв, щоб я сього не робив, і принаймні хоч переглядав коректури: мовляв він, Франко, тоді почуватиме себе певніш і сильніш; і я мусив згодитись, — хоч приходилось мені тоді дуже тяжко.

Особливо часто стали ми бачитися й працювати в тісній спільності, коли я в році 1901 купив кусень ґрунту під містом, щоб поставити собі хату, і Франко захотів бути моїм сусідом. Я відступив йому частину ґрунту і ми разом згодили собі одного будівничого для будови обох хат і одночасно їх вибудували, одним заходом. Коли ми оселилися побіч себе, мій робочий ранок звичайно кінчався конференцією вдвох у біжучих справах. Виходячи до міста, Франко заходив до мене з результатами своєї вечірньої або всенічної праці (він працював головно вечорами і ночами, я ж лягав рано і працював ранніми ранками, перед полуднем уже кінчаючи головну працю дня). Ми обговорювали матеріял, визначали потрібні перерібки й зміни, укладали плани чергової роботи, розділяли між собою кореспонденцію, то що. Потім Франко йшов до друкарні, до бібліотек, а о полудні невідмінно на газети до „Віденської кавярні“. Ся щоденна полуднева порція газет була необхідним, як хліб, елементом його життя: як фаховий газетяр він прочитував їх в величезній кількості, і се стало його другою натурою. Часто, коли вчитав або довідався він що небудь пильне і важне, заходив, вертаючи з вечірніх газет, до мене вдруге, щоб обговорити подію й зайняти супроти неї певну позицію. Так і 18 жовтня 1905 р., пізнього вечора, ставши під фірткою і не заходячи до середини, він крикнув „Конституція в Росії!“ — і ми всі вийшли на двір і стиснули собі руки через браму. Поки що нічого-ще не було, крім голого слова!

Ріжносторонність його інтересів, потягів і тем роботи була незвичайна, і не було такої сфери, де його не тягло-б приложити свою працю. Він не гордував ніякою працею, коли вона в його концепції десь ув'язувалась з загальнішими проблемами економічного, культурного чи політичного піднесення Українського народу, особливо його трудящих мас. В сім було щось від спадщини хлопів-господарів, що неустанно обзирали хазяйським оком своє газдівство, і негайно прикладали свої руки, де щось могли поправити, приспорити, поліпшити. При всіх різницях нашої індивідуальної долі, се була та спільна риса, яка звязувала нас в роботі й надавала їй увязку й солідарність. В противність до так званих „аристократів духа“, що вибирають працю тільки відповідно їх генієві, ми були чорноробами духа. Сліпи разом над правкою „недозрілих плодів“ наших молодих співробітників. Пріли над коректами, над рахунками і слізницями по датки на видавництво. Бігали по всяких організаційних нарадах та гурткових зборах. Франко був геніяльним галицьким хлопом, не імпульсивним, але безконечно витривалим і працездатним. В його роботі реалізувалась спадщина робочих поколінь, для котрих праця стала не категоричним імперативом, а фізіологічною

Франко при скінченню гімназії
(зліва його учень Рошкевич, зправа його товариш Іполіт
Погорецький).

Державна ордену Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КПРС

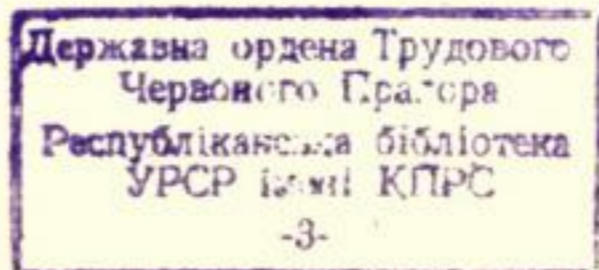
функцією, що автоматично перетворює азот поживи і кисень пиття в робочу енергію, яка вимагала негайного вилادовання. Вона се, очевидно, давала себе знати в сім непогамованім потягу до праці: чи до творчої, конструктивної-художньої, наукової, публіцистичної, — чи то більш буденної, чорноробочої, механічної, й ділом інтелекту, правлящої ідеї, широкого робочого плану було вибирати найбільш актуальні завдання для приложення сеї невгавучої енергії, а відсувати на дальший план, що можна було відсунути без шкоди для діла. В згаданій промові на своїм юбілейнім святі 1898 р. Франко дає таке ідеологічне толкування сьому планові і своїй робочій програмі:

Я не вважаю себе ані таким великим талантом, ані жодним героєм, ані таким вірцевим характером, щоб моя особа могла загригти всіх до себе. Двадцять і п'ять літ я був тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. Я завсіди стояв на тім, що наш народній розвій має бути міцною стіною. Муруючи стіну, муляр кладе в неї не самі тільки гранитові квадрати, але як випаде, то і труск і обломки, і додає до них цементу. Так само і в тім, що я зробив за ті літа, може знайдеться й де-який твердий камінь, але певно найбільше буде того труску і цементу, котрим я заповнював люки й шпари. В кождім часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотів ставати на котурни ані щадити себе; я ніколи не вважав свого противника занадто малим; я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи. Я знаю, що з моїх творів дуже мало перейде до пам'яті будучих поколінь, але мені се байдуше; я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей.

Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі я відмалку засвоїв собі дві заповіді. Перша, то було власне почуття того обов'язку, а друга, то потреба ненастанної праці. Я бачив відмалечку, що нашому селянинові ніщо не приходить без важкої праці; пізніше я пізнав, що й нам усім, як нації, ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбання; і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим то я старався присвоювати нашому народові культурні здобутки інших народів і знайомити інших з його життям.

Головну вагу клав я завсіди на здобування загально-людських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загально-людські права, тим самим здобує собі національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього ч о л о в і к о м. Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перекакую від одного заняття до іншого. Се було власне впливом мого бажання — бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жаднім таким питанню, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли се. Де хто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукувала мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те гаряче бажання — обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що сей брак концентрації зашкодив мені яко письменникові, але у нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духового життя і громадили матеріал, обтесаний бодай з грубого. Фундаменти все так будуються; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може часом здвигнутися пишне, сміле склепіння.

Се почуття обов'язку перед трудящими масами, які дали нам змогу віддаватись науковій і культурній роботі, було поруч культу праці другим міцним огнивом солідарности, що з'язувала нас і весь наш робочий гурток в тодішній праці. Франко був вихованцем західньо-європейської, перед усім німецької культури; він володів німецькою мовою як своєю; в німецькій літературі був у себе дома. Проте ідеологію йому як і мені дало українське революційне народництво. Поминаючи півроку тому Драгоманова, я підніс його помічення над глибокими впливами, які се революційне народництво, скристалізоване в творчості Кирило-Методіївців 1840-х років і відроджене в 1860-х мало не тільки на українську, але й російську ідеологію 1870—1880-х р. р. Драгоманов був могутнім пропагатором його в Галичині 1870-х років, коли формував свій громадський світогляд Франко. Те, чого не могла сказати в сій сфері українська сучасна література, задавлена в цензурних і всяких інших лещетах, — він

знаходив у народницькій літературі російській, що сю народницьку ідеологію розвинула—як нагадував сам Драгоманов, під українськими впливами, але далеко свобідніше від цензурних обмежень,—і тому Драгоманов пильно рекомендував її галицькій молодіжі. Спеціально Гліба Успенського, найталановитішого й найкращого з виразників сеї ідеології, Драгоманов уважав найкращим учителем для сього покоління, і можна сказати силоміць втикав у руки молодих Галичан. Одночасно „Вперед“ Лаврова, популяризований між молодими Галичанами Сергієм Подолинським та цюріхськими Галичанами, ширив між ними теорію сплати довгів робочому народові в політиці як категоричний імператив моменту. В тім був спільний ідеологічний ґрунт між Українцями наддніпрянськими, що школилися в тій же ідеологічній школі—од них же був і аз прегрішний,—і Українцями наддністрянськими, згуртованими з кінцем 1880-х років в радикальній партії, котрої світильником був великий Франко.

Нагадую ще раз вже підчеркнене вище—який то був момент піднесеної енергії, які широкі перспективи підіймались перед нашими очима: Соборна нероздільна Україна від Сяну до Кубани, Самостійна Держава робочого українського люду, озброєного твердим залізом європейської культури. Постулят Української Академії Наук (що мала витворитися з Товариства Шевченка), постулят повного Українського Університету (з паралельних українських катедр львівського університету), Академія Мистецтв, Консерваторія і т. д.

Обриси будови стояли ясно перед нашими очима—але скільки величезної, ріжноманітної довгої праці над їх виконанням! Почавши від вирівнання тих глибоких ровів,—копаних не завсіди тільки чужими ворожими руками,—що ділили різні частини України, а перед усім Галичину від Великої України, ще більше ніж цісарські чорно-жовті стовпи. Над всякими ріжницями: правописними й язовими, політичними й соціальними, конфесійними упередженнями й побутовими відмінами, належало перекинути новий культурний і політичний міст, викований в аспекті тої Нової, мужицько-робітничої України, використавши все, що може служити солідарності, монолітності Української Нації.

З сього становища поруч великих творів науки і мистецтва—що їх Франко прирівняв до гранітових квадратів сеї національної будови,—актуальної вартости набірала „кожна лопата труску й кожна жменя цементу“: все, що заповняло прогалини і розходження, що підіймало енергію, зміцняло солідарність, скріпляло звязки ріжних частин Української Землі. Чи була то національна маніфестація всеукраїнського значіння (як юбілей 1898 р.),—чи протест проти недопущення української мови на яким небудь російським конгресі—як то було з приводу археологічного київського з'їзду 1899 р., чи організація національної складки, чи який небудь пролом в цензурних заборонах, що давав можливість розійтись по всій, поділеній кордонами, Українській землі українській книзі, часописі, журналові.—Поруч творчої наукової або мистецької праці тими самими руками треба було робити й таку технічну, навіть механічну роботу, виготовляючи загальний план національного будівництва і ми не нехтували нею, ні!—а Франко найменше! Обов'язок перед трудовим народом перед нацією наказував не перебирати!

В ходячих характеристиках Франка часто можна стрінути противставлення перших стадій його діяльності і творчости, коли він, мовляв, одушевлявся ідеалами інтернаціонального соціалізму, і стадій пізніших—коли він став українським націоналістом. Се не зовсім вірно. Все своє життя Франко був перейнятий змаганнями до інтернаціональності і до переведення в життя соціалістичних ідеалів, але ніколи, в самих моло-

дечих літах і так само в пізніших він при тім не спускав з ока національних інтересів українських робітничо-селянських мас. Двадцять-чотирьох-літнім юнаком, весь захоплений працею коло організації класово-свідомої робітничої галицької верстви, з українських, польських і єврейських елементів без різниці, він зложив (1880 року) сю пісню, що стала національним гімном Західної України:

Не пора, не пора, не пора
Москалеві й Ляхові служити!
Довершилась України кринда стара
Нам пора для України жити!
Не пора, не пора, не пора
За невігласів лить свою кров
І любити царя, що наш люд обдира —
Для України наша любов!

Не пора, не пора, не пора
В рідну хату вносити роздор:
Хай пропаде невзгоди проклята мара—
Під України єднаймося прапор!
Бо пора ся великая есть:
У завзятій, важкій боротьбі
Ми поляжем, щоб волю і щастя і честь,
Рідний краю, здобути тобі!

Зневажливо відвертався він від „історичних святощів“, котрими величалися реакційно-національні круги. В одних з своїх молодечих листів ¹⁾ він дуже різко відзивається про годування народу оповіданнями про всякі військові чвари, що не причиняються до його усвідомлення, та висуває наперед популяризацію основних питань, економічних, культурних, соціальних. Так само в наведеній відповіді народовецьким головачам він лишає їм величання князів, „гетьманне панування“, а собі вибирає „відвічне страждання“ трудящого люду. Але ніколи не забував він і не зрікався інтересів і кривд спеціально українських мас і не хотів жертвувати ними за для абстрактних космополітичних ідей. Як се підчеркнув він в наведеном вище ур. вк. „Молодої України“, національний колектив вважав він могутнім засобом в боротьбі за рівноправність і визволення — робучих мас так само. Тому віддаючи всі сили розбудженню класової свідомости українського робітництва й селянства, він zarazом в тих же роках (1880) мріяв про об'єднану на всім етнографічним просторі Україну як єдину і нероздільну батьківщину українського працюючого люду:

Розвивайся ти високий дубе, весна красна буде!
Розпадуться пути віковії, прокинуться люди!
Розпадуться пути віковії,—тяжкії кайдани,
Непобіджена злими ворогами Україна встане.
Всгане слава мати Україна, щаслива і вільна.
Від Кубани аж до Сяна-річки одна нероздільна.

Інтернаціоналіст в культурі, далекій всякої првінціальної узкості і національної виключности, він навіть в хвилях найбільшого захоплення ідеєю інтернаціональної солідарности пролетаріату вважав українське національне почуття не то що гармонійним доповненням, а логічним вислідом з загально людського почуття, що його поповняло. В молодечім віршу тогож року (1880) він пише про сю любов до України:

¹⁾ Я мав нагоду процитувати сей лист в своїй книжці: „З починів українського соціалістичного руху“, але мушу його тут повторити:

„По якого чорта ви прислали мені статтю про гетьманів!—пише Франко Павликові в 1878 році.—Хіба гадаєте на правду, що тут нема чого ліпшого друкувати (очевидно—в його „Дрібній Бібліотеці“) як таке свинство, котре нікого не обходить крім Бар(винського) et cetera. Грошей на її друк мені не дали, але хоть би й дали, то кажу вам наперед, її не надрукую. Най правдяне тим займаються. Досить уже що смо надруковали Хмельницького), котрий ось тут стовпів у мене і чортові лисому на кутю здався. Хіба ви гадаєте, що хтось щось з того скористає? По моїюму історія так „спопуляризвана“ нікого до мисли не пробудить, а тільки й ту мисль, яка є, приспить. Чорт побери всю історію. Нам тепер подавати важніші річі. У нас і так тотя нещасна, лихо понята історія довела до такого безглузого націоналізму та самостійництва, котрим Правда так величається як поросля орчиком. Пізнійше, навчившись аз уки в других науках, ми й до історії візьмемся, а тепер нам ніколи. А всяким Сомкам та Брюховецьким нам і подавно пора б сказати с... м...“ (викропковано в виданню). Переписка Драгоманова з Павликом III с. 56.

Її пізнавши чи ж я міг
 Не полюбить її сердечно,
 Не відректись власних втіх,
 Щоб їй віддатись доконечно?
 А полюбивши чи ж би міг
 Я божую її подобу
 Згубити з серця мимо всіх
 Терпінь і горя аж до гробу?

І чи ж перечить ся любов
 Тій другій і святій любові
 До всіх, що лють свій піт і кров,
 До всіх, котрих гнітуть окупи?
 Ні! хто не любить всіх братів
 Як сонце боже всіх зарівно,
 Той щиро полюбить не вмів
 Тебе, кохана Вкраїно!

Саме тому, що в Україні поет любив не її декоративну сторону, „празничну одежину“, „гетьманне й пануванне“ вищих, вибраних верств, а народню масу, тих „що лють свій піт і кров“ на Українській землі, як на кожній иншій, тих кого пригнітало панування феодалів і капіталістів на тій милій Українській землі тому він так різко відмежував себе від тих патентованих українолюбців, які „любили“ Україну як богданну ділянку, де їм призначено панувати, верховодити і збирати за се данину чести і фортуни. І в тій будучій Україні, що малювалася в його уяві і в планах творчої праці, тоді й потім, він любив не панування свого народу над слабшими, не імпонування своєю силою й багатствами сусідам,—а свободу від визиску, свободу самоозначення, працю на себе, а не каторгу на чужих панів. І українська культура, українська творчість, українське слово—сеї найвищий вияв народнього життя, уявлялось йому словом, творчістю, культурою народу мужицько-робітничого, не багатого—тільки свобідного, повного почуття своєї гідности, висококультурного і певного своєї культурної рівности. За для сеї мети він працював все своє життя і зробив з сеї праці догмат, а з обов'язку праці для робучого українського народу—релігію життя свого і тих, що їх покликав іти в його сліди. І його ні на мент не хвилювала перспектива сього бідного, ограбованого чужими насильниками мужицького народу без колоній, доміній, рент і капіталів. Відповідаючи в останнім уже десятиліттю своєї творчої праці (1902) на чергові патяканя ренегатів, що українська культура не може зрівнятися з иншими, бо ж українська мова тільки діалект, а не самостійний язик, він закінчив свою відповідь такими вічно-пам'ятними строфами, які являються немов заповітом усім нам, трудівникам для української робітничо-селянської культури:

Хоч в сусіда там пиша богацька
 У порфірі сяє та атласі,
 На чуже багатство ми не ласі,
 Ласа лиш твоя душа жебрацька.
 Бідні ми як коні на припоні,
 Збогатить нас труд на рідній ниві!

В діалекті чи хоч би в жаргоні
 Будемо багаті і щасливі.
 „Діалект“!—А ми його надишем
 Міццю духа і огнем любови
 І нестертий слід його запишем
 Самостійно між культурні мови!..

Акад. М. Грушевський.

Іван Франко, яко науковий діяч¹⁾.

(Загальний нарис).

Основне значіння Ів. Франка полягає не в науковій його діяльності (хоч і тут він зробив дуже багато і залишив помітний слід у науці), а в його літературній і громадсько-політичній праці. Треба проте відразу зауважити, що всі оці три сторінки були органічно злиті в його натурі, що являла собою немов їх природній синтез. Мету свого суцільного життя він висловив у своїх „Кам'янях“, сказавши:

Я бачив дивний сон. Немов передо мною,	А далі тисячі таких самих, як я...
Безмірна, а пуста і дика площина,
А я, прикований ланцем залізним, стою	Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
Під височенною гранітною скалою,	А щастя всіх прийде на наших аж кістках.

Така безмірна і майже „пуста і дика площина“ розгорнулася перед ним, коли він розпочав у Західній Україні—Галичині свою наукову працю в пол. 90-х років XIX ст., приблизно за 20 років перед своєю смертю. Тодішній стан науки в Галичині був досить сумний. В українській історіографії старішим представником був Ден. Зубрицький, що став, під впливом Погодина, „за єдину неділиму“ Росію і писав або по-німецьки, або по-польськи, або так званим „язичієм“, цеб-то покаліченою російською літературною мовою. Другим представником історичної науки був каноник Петрушевич, що складав історію Галичини в літописній формі і також стояв на москвофільському ґрунті. І лише історик Галичини Шараневич наближався до типу більш сучасних істориків, хоч також писав язичієм і ідеологією стояв на ортодоксально-москвофільському ґрунті. В галузі мови й письменства працював Ом. Огоновський, що стояв на порівнюючій височині. Але з 80-х років починається тут нова течія, віє нове повітря, що занесене було з України; це була „Руська Історична Бібліотека“, що почав видавати з 1886 р. в Тернополі Ол. Барвінський, де було вміщено цілу низку наукових праць із історії України в українських перекладах наддніпрянських перекладачів. Таким чином, одразу було досягнуто подвійну мету: перенесено в Галичину найвидатніші праці українських учених істориків (Антоновича та його школи, Буданова й інших), що оживили галицьку історіографію і поширили її обрії з одного боку, а з другого, підготували ґрунт у Галичині до самостійних розвідок українських і галицьких учених українською мовою, що була майже заборонена на великій Україні. І це було зроблено не лише в галузі української історіографії, а й у галузі україно-

¹⁾ Промова, виголошена в Харкові 26 травня 1926 р. на святкуванні 10-річчя з дня його смерті, друкується в ширшому змісті. Я вирішив це зробити, хоч може до деякої міри порушив заповіт старчика Г. С. Сковороди („не вступати не в свою статть“), коли побачив, що про Франка—яко наукового діяча, майже нічого не було надруковано ні в нашій українській, ні навіть у галицькій літературі. На жаль, було дуже тяжко розшукати в Харкові наукові праці Ів. Франка, бо навіть не знайшлося повної колекції „Записок Наукового Товариства“. Цим пояснюються деякі лагуни і в моїх бібліографічних указівках. Про Франка, яко наукового діяча—мені відома лише стаття пр. Колеси (Літ. Наук В. 1913, IX), але я з неї нічого не взяв.

знавства взагалі, що розроблювалося з 1882 року на сторінках наукового центру тих часів у Києві—„Киевской Старини“, в тих галузях, в яких працював і Ів. Франко. І ось столиця Західньої України—Львів стає новим огнищем української культури і науки з того часу, як туди переїхав учень В. Б. Антоновича, проф. М. С. Грушевський, що обійняв посаду професора львівського університету і став головою „Наукового Товариства ім. Т. Шевченка“. З переїздом М. С. Грушевського це „Товариство“ стало осередком надзвичайно глибокої й широкої—в усе-українському масштабі суто наукової громадської праці. І це тому, що воно об'єднало діяльність великого числа, так-би мовити, галицької молоді й Українців, що також друкували свої праці в „Записках“ і інших виданнях Товариства. Видання Товариства склали цілу наукову енциклопедію, особливо в галузі українознавства—історії України, етнографії, фольклору, українського письменства, археології, бібліографії. Це була розмірами своєї діяльності, її широким розмахом справжня Українська Академія Наук. Відродження наукової діяльності в Західній Україні відбулося й на тих дисциплінах, де працював Ів. Франко, в галузі історії українського письменства, де працювали Ом. Огоновський, що вже мусив залишити свою катедру Ів. Франкові (але це не здійснилося), Колеса, Студинський, Гнатюк, Щурат, що працювали в Науковому Товаристві. Ів. Франко почав також працювати і дуже енергійно в Науковому Товаристві.

Усім відомо про великий вплив М. П. Драгоманова на політичний світогляд Ів. Франка, але треба зазначити також і великий вплив М. П. Драгоманова на Ів. Франка і з наукового боку,—з боку наукової методології і в галузі фольклору зокрема. М. П. Драгоманов, як відомо, уважно працював у галузі українського фольклору й широко й по-містецьки орудував тут порівняльним методом в освітленні пам'яток української народної словесности даними всесвітнього письменства і всесвітньої історії, а також і історії України, Польщі й кол. Росії. Досить згадати про класичне видання з широкими коментарями разом з В. Б. Антоновичем історичних пісень українського народу, а також хоча-б про розвідки, надруковані в „Киевской Старине“ під псевдонімом Козьмичевського¹). Про зв'язок студій М. П. Драгоманова та Ів. Франка яскраво свідчить широка розвідка цього останнього над українськими народними піснями, де розроблено драгоманівську тему про українські пісні й блискуче вивчено їх. Спроба Ів. Франка зайняти катедру історії українського письменства у Львівському університеті не мала успіху, хоч у нього були для цього всі наукові права, хоч його вступна лекція про „Наймичку“ Шевченка викликала велике задоволення, але проти нього виступили свої-ж таки землячки, не кажучи вже про опозицію клерикальних польських університетських шарів проти нього, як соціаліста й атеїста, що підтримував думку „про походження людини од мавпи“ тільки так бо розуміли ці люди дарвінізм Ів. Франка, бо і Дарвін, і Ласаль для них були страховищами. І для Ів. Франка науково-громадським осередком стало Львівське Наукове Товариство ім. Шевченка: тут він знайшов науковий осередок у близьких йому галузях знання, особливо в історії українського письменства і в фольклорі; тут він знайшов наукові заклади й комісії, тут він знайшов постійний науковий орган Товариства „Записки“, де друкував свої праці; тут він знайшов і комісії, що видавали численні пам'ятки язика й народної словесности, що він зі-

¹) Його статті — „Турецкие анекдоты в укр. нар. словесности“ (К. Ст., 1886, II—III кн.), „Малороссийские песни об освобождении крестьян“ (там-же, 1887, III—IV), „Шелудивый Буняка в укр. нар. сказаниях“ (там-же, 1887, август, октябрь). Про них див. у М. Ф. Сумцова „Совр. Малорус. Этнограф.“ (К. Стар., 1895, т. 4).

брав. З другого боку перед ним були відкриті і сторінки „Київської Старини“, де він також друкував свої праці під псевдонімом „Мирон“¹⁾. І тому хоч матеріальні, суспільні й персональні умови його життя були дуже тяжкі—досить нагадати про кари ув'язненнями і постійні переслідування його за політичну діяльність,—все-ж таки находив він час, щоб збирати рукописи по бібліотеках, монастирях, архівосховищах і записувати фольклорний матеріал серед народу, звідки він сам вийшов, до якого стояв дуже близько, приглядаючись до його життя яко белетрист-соціаліст і ведучи серед робітників і селянства політичну й культурну пропаганду яко політичний діяч і агітатор, роз'їжджаючи по селах, щоб агітувати при виборах.

Ів. Франко, при всій різноманітності і, так-би мовити, енциклопедичності його інтересів, є проте суцільна натура, бо в нього наукова праця була тісно звязана із життям його країни та культурними потребами її населення. Західня Україна—Галичина—була відсталою з культурного боку країною—і ніхто цього так ясно не розумів і не бачив на власні очі, як Ів. Франко. А він у своїй ідеології міцно стояв на необхідності утворити, поширити й поглибити українську культуру українською мовою як серед інтелігенції, так і серед трудящих мас робітництва й селянства. І сучасна йому галицька народницька інтелігенція також стояла за поширення української національної культури і до того, противно москвофілам, народньою мовою. Але Ів. Франко в усіх сферах своєї діяльності, в тому числі й у культурній, висував на переднє місце—широкі лави трудящих, добре розуміючи, що без їх приєднання до національної української культури, на ґрунті інтернаціональної вселюдської думки, не може бути культури міцної, а буде слабка, квола, коли вона спиратиметься лише на дрібну інтелігенцію, що скадалася тоді з учителів, попів і т. инш. Він надавав своїй культурній проповіді ширший зміст і з боку національного, і особливо з боку соціального, об'єднуючи обидва ці елементи, вносячи соціальний заклик інтереси і пригнобленої нації, і пригноблених клас серед галицького суспільства, викликаючи їх самих зорганізуватися та об'єднатися на боротьбу із своїми гнобителями. А для цього перш за все вони повинні були порвати „пута віковії“, що сковували людську думку. Це його головне гасло:

Порви пута віковії, що скували думку людську.
Двигни з пільми, люд робочий,
Розхитай в нім ясні думи;
Розрости бажання волі,
Виплекай братерську згоду;
Поеднай велику силу,
Щоби разом, дружно стала,
Щастя, волі добувала...

Тут на сторожі бажаної волі ставиться братерську згоду і критичну наукову думку, що зруйнує вікові забобони і розгорне ясну думку. І ось сам Ів. Франко усякими способами, що були тільки можливі, широко вживаючи і нелегальних, збуджує серед трудящого люду цю ясну думку і своїми політичними програмами, і своїми белетристичними творами

¹⁾ Тут були вміщені історико-літературні статті Ів. Франка про апокрифи і Ів. Вишенського, замітки про колядки і вояцьку пісню та переклади деяких його етнограф. оповідань. Але він мусів звертатися й до чужих: в польському видан. Крак. Ак. Наук (1886 р.) він умістив збірник пісень і звичаїв з м. Лолина карпатських бойків; в 2-й кн. часопису „Висла“ фольклорну розвідку „Война ж довская“. Див. про Ів. Франка яко етнографа, у М. Ф. Сумцова, „Совр. малорус. Етнографія“ (К. Ст., 1895, т. 4, стор. 44—49).

(„В поті чола“, „Бориславські оповідання“), і історично-соціальною утопією („Захар Беркут“), і поезіями, оповіданнями (для дітей), і критично-публіцистичними творами, і популярними працями, і численними перекладами науковими. Всі вони, не виключаючи й останньої серії, звязані з життям, з розвитком європейської науки в Західній Україні. Величезне значіння для його країни мали і його переклади європейських наукових творів і пам'яток красного письменства. В них Ів. Франко переносив для загального вжитку найвищі зразки європейської наукової думки та мистецтва. І він міг це робити, бо знав багатько чужоземних мов і чудово перекладав європейських поетів, тому що сам був видатний поет. Розуміючи, яке значіння матимуть для трудящих мас соціально-економічні науки, він звернув на них особливу увагу і знайомив з ними суспільство, включаючи сюди й Ф. Ласалю, і К. Маркса. Він здійснював власною невпинною працею своє бажання працювати для живих людей, в інтересах суспільства: „я д б а в,—писав він,—поперед усього про теперішніх, сучасних людей“. Найбільше працював він науково в історії української народньої словесности і в історії українського письменства.

Розглянемо головніші праці Ів. Франка, починаючи з його „Загального нарису історії україно-руської літератури до 1890 р.“ (Львів, 1910 р., 444 стор.). Він має характер того курсу, що він мав викладати у Львівському університеті, коли-б одержав там професорську посаду. І він свідчить про знайомство Ів. Франка з загальним ходом українського письменства. Починає він свій нарис із X ст. і доводить до 1890 р., щоб-то виходить з тієї правильної думки, що історія письменства, як і історія взагалі, мусить бути звязана з сучасністю, пояснювати її походження. Не зважаючи на популярний характер викладу, нарис Франка не є переказом чужих думок, а свідчить про його самостійне студювання пам'яток, наслідком чого були його власні наукові висновки. Він сам говорить про це так: „Мій „Нарис“, при всій своїй науковій об'єктивності, має все таки певну індивідуальну закраску. Мені досить часто доводилося говорити про здобутки моїх власних літературних та наукових праць і наводити свої погляди замість утертих досі в науці. Думаю, що се не буде разити нікого, бо в таких випадках я ніколи не давав своїх догадок, тільки опирався на тім, що мотивовано чи то в моїх опублікованих, досі працях, чи то в просторім курсі „Історії української літератури“ якої підклад написаний мною у роках 1907—1908 і якої вступ був опублікований в „Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка“ у Львові 1909 р. т. XXXIX, стор. 5—45¹⁾“. Цей останній має таку назву: „Теорія і розвій історії літератури“ і містить у собі декілька вступних заміток про те, як він розумів історію літератури, і два екскурси. Література—це всі витвори людського слова—це найвищий витвір людської цивілізації; в кожній національній літературі є елементи національні й міжнародні. В такому розумінні—історія літератури є витвір XIX в. Історія літератури—це частина культурної історії нації. Перший екскурс присвячено „Міріобібльону“ Фотія, другий—праці Ундольського „Оглавленію книг, хто их сложил“. В своєму „Нарисі“ Ів. Франко міг спиратися на свої численні спеціальні розвідки з історії українського письменства, з їх новими висновками, де він ішов не битим шляхом, а озброєний глибоким знанням не лише тих пам'яток, що він їх вивчав, а й споріднених з ними в інших ділянках всесвітнього письменства. Цікавий вибір пам'яток, що він зробив,—він звертає особливу увагу на пам'ятки новітнього, в тому числі й галиць-

1) Op. cit., стор. 375.

кого письменства. Цікаві і його загальні думки про письменство, що ми навели їх раніше. Окремі розвідки з історії українського письменства Ів. Франко присвятив „Наймичці“ Шевченка—вступна лекція (Зап., 1895, кн. 2, стор. 1—20), галицькому „Москалю Чарівнику“ (Зап., 1899, кн. I, стор. 1—22), писанням Котляревського в Галичині (там же, 1898, кн. VI, 1—14), Шевченкові, яко герою польсько-революційної легенди.

У своїх спеціальних наукових дослідках з історії письменства та фольклору Ів. Франко додержувався новіших методів вивчення пам'яток, ідучи тут слідом за великими проводирями — О. М. Веселовським і Потєбнею й тим шляхом, яким ішли його сучасники М. П. Драгоманов, М. Ф. Сумцов і акад. Перетц. Освітлюючи українські пам'ятки на підставі порівняльного методу аналогічними пам'ятками інших народів, Ів. Франко відшукав для перших відповідне місце в творчості народів всесвіту, установлюючи між ними, так-би мовити, інтернаціональний зв'язок і усуваючи таким чином думку про їх виключно місцеве походження. Правда, це иноді ображало вузьких українських працівників, яким здавалося, що це зменшує число суто українських пам'яток нашої культури, а значить і знижує її значіння серед культури інших народів. Але, коли орудувати порівняльним методом уміло (хоч це досить важко, бо для цього треба широко ознайомленим бути з усесвітньою літературою та народньою словесністю), тоді в дійсності ніякого приниження свого, власного не буде, бо ж таке освітлення буде зроблено й що до пам'яток чужих народів і у всякому разі наші пам'ятки увійдуть немов у міжнародній літературний скарб і тим навіть збільшаться їх наукове значіння.

Звертаючись до питання про теми, які цікавили Ів. Франка і які він науково розробляв, ми повинні зауважити, що він не обмежувався тут якимись вузькими рамцями й не боявся торкатися тем нашого середньовіччя. І це свідчить про широкий обсяг його наукових інтересів і пояснюється у великій мірі тим, що українські пам'ятки цих часів мали може найбільший зв'язок з західньо-європейськими і в багатьох випадках були занесені з Європи. Нарешті треба до цього додати, що в студіюванні їх була в однаковій мірі зацікавлена й українська, й західньо-європейська наука. Що до української науки, то тут не треба пояснень і мотивувань, а західньо-європейська поповнювала в себе таким чином велику прогалину, приєднуючи до своїх матеріалів і українські, що поширювало її обрії й спричинялося до твердіших узагальнень. Прикладом і доказом цьому можуть бути і досліджування Ів. Франка.

Ів. Франко зібрав, упорядкував і пояснив ветхо-і новозавітні апокрифи і легенди з українських рукописів¹⁾. Він-же сам і характеризує різницю в матеріалах I й II тому, кажучи в передмові до нього: „отсей другий том пам'яток української мови і літератури містить у собі першу половину збірки новозавітніх апокрифів, а власне апокрифи й легенди євангельського права, тоб-то на теми, аналогічні з тими, про які говорять канонічні євангелія. За-для самого характеру зібраних тут матеріалів сей том має фізіономію значно відмінну від першого тому нашої збірки. Бо коли там мали ми переважно твори мало доступні для широких мас народу, читані хіба більше письменними, важні своєю мовою і темні не раз своїм змістом, тут зустрічаємо переважно речі, котрими цікавилися і до сі цікав-

¹⁾ Надруковані в „Пам'ятках українсько-руської мови і літератури“, Вид. Археографічної Комісії Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 1-й Апокрифи старозавітні, зібрані з рукописів українсько-руських. У Львові 1896, LXVI, 394; том. II. Апокрифи новозавітні. А. Апокрифичні євангелія. 1899, LXXVIII, 443. Т. III Б. Апокрифичні діяння апостолів, 1902, M., LXVIII, 352; т. IV. Апокрифи есхатологічні, 1906, XLVII, 524.

лять ся широкі верстви народу, надто речі, оповідані дуже інтересно, не раз поетично і драматично, або-ж такі, що сильно вдаряли на фантазію¹⁾. Тут що до вибору теми ми бачимо рису, дуже характерну для Ів. Франка, що був одночасно науковим дослідником і поетом: його привабила до себе тема про новозавітні апокрифічні легенди тим, що цими пам'ятками цікавилися і досі цікавляться широкі лави народу, а цікавилися вони ними завдяки їх поетичності та драматизмові, тим вражінням, що вони справляли на фантазію народу, нагадаючи цими своїми рисами народні казки. З дальших пояснень автора ми бачимо, що різниця між ветхозавітними й новозавітними апокрифами з боку їх змісту й походження полягала в тому, що перші були майже виключно північного походження, а другі—місцевого, українського. Далі вияснюється, що рукописи II тому знайшли на Угорщині В. Гнатюк і О. Колеса. Передмова Ів. Франка являє собою по суті ґрунтовну розвідку і про рукописи цих пам'яток, і про зміст пам'яток, і про їх історію. За дуже цікавий і характерний для дослідувача треба визнати розділ про поетичні переробки апокрифів. Тут Ів. Франко доводить, що новозавітні апокрифи мали великий вплив і на розвій національних язиків і поетичної творчості (епосу й драми), наприклад, у Чехів і Поляків і Українців. Цікавий і критико-бібліографічний огляд літератури цих пам'яток, що його закінчує Франко таким характерним твердженням: „пізнання того, що внесли апокрифи в наше народне життя, є конче потрібне для пізнання самої суті народности“²⁾.

Передмова до III тому являє собою таку-ж саму суто вчену розвідку, як і попередні. І тут ми бачимо величезну ерудицію автора в європейській науковій літературі; і тут головна вага полягає в поясненнях до виданих текстів, але, як зауважує сам Ів. Франко, „апокрифічні діяння апостолів мали в слов'янській науці менш щастя, як старозавітні апокрифи і навіть як апокрифічні евангелії, їм присвячено менше спеціальних праць, навіть публікація їх текстів була якась скупа. Отся книжка являється проте першою на слов'янським ґрунті систематичною збіркою апокрифічних апостольських діянь. Хоча з природи своєї партикулярна, бо матеріял для неї я взяв із самих лише галицьких та угорсько-руських рукописів, вона проте, думаю, дасть добре поняття про увесь обсяг і характер тої просторої літератури, наскільки вона була звісна нашим прадідам“. В IV томі Ів. Франко мусів ще в більшій мірі йти, так-би мовити, важким шляхом, і майже виключно користувався галицько-руськими кодексами XVI—XIX вв., не маючи перед собою ані одної систематичної збірки есхатологічних апокрифів якою-будь іншою мовою, і мусів сам укладати план, аналогічного якому не знаходив де-інде. Есхатологічні оповідання присвячені останнім, крайнім питанням теології, етики та природознавства, звичайно, в тодішньому його розумінню. Ів. Франко систематизує цей матеріял і науково його освітлює, знаходячи й у ньому фантастичні, а іноді й поетичні риси, що вражали сучасного їм читача.

Таким чином, в 4-х томах своїх „апокрифів“ Ів. Франко дав і монументальну збірку текстів на підставі рукописного матеріялу, що лежав мало відомим кому літературним майном старих віків, і суто наукове його освітлення, що ставить Ів. Франка в одну фалангу видатних дослідувачів цього питання в Європі й Росії.

„Слову о Лазаревом воскресении“—староруській поемі на апокрифічні теми—Ів. Франко присвятив окрему розвідку в „Записках“ на

1) Op. cit., 1.

2) Там-же, стор. XXXIX—LXXVIII. Цього-ж самого сюжету Ів. Франко торкнувся і в статті, що вміщена була в „Київ. Стар.“.

56 стор. Там-таки надрукував він статтю про апокрифічне „Євангеліє Матвія“.

Найцікавіша розвідка Ів. Франка є його суто наукова праця „Варлаам і Йосаф“¹⁾. Ця розвідка дуже змістовна, і однієї її було досить, щоб надати Ів. Франкові вищу наукову ступінь—доктора.

Ця праця зайняла відповідне місце серед інших російських і західньо-європейських розвідок на цю тему. Ось короткий зміст цієї розвідки. Вона складається з VII розділів. Перший з них присвячений загальному питанню про походження цього християнського духовного роману. Автор дає тут нам літературну історію сучасного західньо-європейського роману, що панує в наші часи, починаючи її з грецьких часів. Прогалину між новішим західньо-європейським і старогрецьким заповнюють духовні грецько-візантійські повісті. Багацько житій і апокрифів мають романтичний характер. На християнстві та його літературі відбилися східні впливи. Повість про Варлаама і Йосафа є документальним доказом цих впливів. Такі висновки першого розділу праці, де подається і бібліографію розвідок з історії роману, починаючи з XVII ст. Другий розділ присвячений змісту роману про Варлаама та Йосафа, писаного грецькою мовою, що його рукописи сягають XI ст. і що з них було зроблено слов'янські переклади, які переходять тепер у російських книгозбірнях; тут опис Індії і царя Авеніра, тут життєпис царевича Йосафа, зустріч його з пустельником Варлаамом, наслідком чого було охрещення царевича, стосунки між царем Авеніром і його сином Йосафом, що скінчилися перемогою християнства в особі Йосафа над поганством його батька,—фабула досить цікава й складна. Йосаф іде в пустелю до Варлаама, кинувши царство, і живе з ним там до його смерті. Переказуючи зміст роману за Крехівським рукописом, Ів. Франко наводить з нього чимало уривків. Цей рукопис переходується в бібліотеці Крехівського василіянського монастиря в Галичині недалеко од Жовкви і має 11 рисунків, з них 10 репродуковано в додатку до розвідки Ів. Франка. Він гадає, що текст його списано з якогось його слов'янського оригіналу (мабуть Сербського, як гадає автор на підставі аналізу правопису). В третьому розділі Ів. Франко дає порівняння старослов'янського тексту Крехівського рукопису з грецьким текстом і робить уваги над цим останнім, вказуючи в ньому на теологічний апарат, на цитати з церковних письменників і на цілі пам'ятки, вплетені в тексті.

В IV розділі автор розв'язує питання про автора грецької повісті про Варлаама і Йосафа. Про це точилися великі суперечки. Найстарші рукописи визнають за автора якогось Івана—ченця монастиря св. Савви, трохи пізніші—Ів. Дамаскина, в двох рукописах за автора або перекладача з грузинської мови на грецьку визнається Євфимій Грузин, а в деяких Ів. Сінаїт Ліствичник. Згідно з цим і в дослідях про автора повісті одні обстоювали Ів. Дамаскина, інші були проти такої думки. На думку Ів. Франка, автором повісті був якийсь чернець Іван з монастиря св. Савви. Повість по-грецьки була написана коло 630 року.

V розділ присвячений дуже цікавому питанню про поширення повісті по Європі—про її латинські переклади, про романтичні поеми про Варлаама і Йосафа у Франції та Німеччині у XIII в., про прозові переклади, популярні книги у Франції, Німеччині, Італії, Англії, Іспанії, Швеції, Чехії, про поширення її в переробках у Польщі—у віршовій легенді

¹⁾ Варлаам і Йосаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія. (Зап. Н. Тов. ім. Шевченка, 1895, кн. 4, стор. 1—28. I—XVI—рис. і проби тексту із Крехівського рукопису XVI в., 1896, кн. II, стор. 29—80, 1897, кн. IV, стор. 81—134, 1897, кн. VI, стор. 135—202).

Лаз. Барановича, віршовому перекладі Куліговського, шкільній драмі Ліхоневича—на Україні, про русько-український переклад повісти, виданий у Кутейні в 1636 р., про життє їх у Четіях-Мінеях Дмитра Ростовського, про пісню Йосафову і нарешті про переклади румунські, новогрецькі та інші. Для нас найцікавіше тут те, що торкається України. Між іншим треба зазначити, що першу коротку переробку повісти по-польськи подав відомий український письменник XVII ст. Лазар Баранович.

В VI розділі Ів. Франко докладніше спиняється над науковим дослідом різних учених над змістом і джерелами повісти. З них виявився зв'язок між легендою про життя Будди і повістю про Варлаама і Йосафа, виявилось, що повість є лише християнська переповідка буддійської легенди, простежено і шлях, яким буддійська легенда прийшла до автора повісти. До вирішення питання зробили багацько і російські вчені—Веселовський, Кирпичников, акад. Розен, Мар, Ольденбург (ці два дослідники познаходили нові тексти—один у Тифлісі, другий в Лондоні).

В останньому, VII розділі Ів. Франко спеціально спиняється над орієнтальними версіями повісти—стежить за арабськими текстами, за вірменськими і грузинськими, сирійськими версіями і за систематичним порівнянням змісту всіх орієнтальних версій на підставі гіпотез Куна, Джекобса, Девідса і їх критичного розгляду. Ів. Франко сам склав зведену таблицю змісту грецького, арабського, грузинського і вірменського текстів. Автор приходить до висновків, що одного спільного джерела в усіх версій не було. Як і в усій праці, так особливо в останньому розділі, темою своєю дуже складному й трудному, Ів. Франко виявляє свій великий хист до орудування порівняльним методом і його власне ім'я треба додати до тих європейських дослідників, що працювали над цією славетною літературною пам'яткою всесвітньої літератури.

До цієї його розвідки наближається своїм великим значінням його велика праця: „Св. Климент у Корсуні“¹⁾, що стосується до стародавньої історії нашого Чорномор'я. Очевидно, легенди звертали на себе особливу увагу Ів. Франка, і не дурно він говорить, що хоч це не історія, а іноді містить у собі більше правди, ніж яка-небудь історія. Вся суть у тім, щоб уміти здобути правду, „як метал з руди“. І він це дуже гарно робить, порівнюючи дійсного Климента з легендарним.

Третя тема, що її розробив Ів. Франко, була присвячена українському вертепові (в „К. Стар.“). Розробив її автор також само широко, як і першу. Тут дається історичний огляд лялькового (маріонетки) театру, яким був вертеп на Сході, в Греції, Римі, в Західній Європі, в Польщі і нарешті на Україні. На підставі всіх оцих історичних свідоцтв—і що найважливіше—пам'яток цього театру—п'єс, особливо текстів українських, що у великій мірі він сам розшукав, Ів. Франко пояснює той український Вертеп, що зберігся майже до наших днів, даючи, так-би мовити, його генеалогію і прикладаючи й тут свій порівняльний метод: і тут величезна сила аналогій його з інтермедіями, псальмами і т. інш. Цю тему Ів. Франко поширив і поглибив у своїй студії „До українського вертепа XVIII в.“²⁾. Це простора розвідка на 150 стор. Та, що була надрукована в „К. Ст.“, коротша. Велику вагу мають нові тексти, що їх наводить Ів. Франко, як, наприклад, текст польсько-української вертепної драми, списаний при кінці XVIII ст. (з бібліотеки музею Петрушевича

¹⁾ „Записки“ Наукового Товариства, 1902 р., кн. II, стор. 1—44, кн. IV, стор. 45—144, 1904 р., кн. IV, стор. 209—256, кн. VI, стор. 281—310; в VI кн. за 1901 р. надрукована була його зам. „П'яницьке чудо в Корсуні“.

²⁾ Зап. Наук. Тов., 1906, кн. III, стор. 22—43; 1906, кн. IV, стор. 9—79; 1906, кн. V, стор. 5—64.

у Львові). Дуже цікаві і додані до нього коментарі дослідника. Цікавий і текст української пісні, що був захований в одному школярському рукопису XVIII ст.—псалма на Різдво. Для характеристики звязку вертепної драми із старовинними польськими та українськими інтермедіями та комічними діялогами автор наводить текст однієї з цих комедій—розмови між Ляхом і ковалем. В 1908 році Ів. Франко надрукував у „Записках“ „Нові матеріали до українського вертепу“¹⁾. Тут уміщений текст „Райка“—вступу до якоїсь драми, про Лазаря й нові тексти Вертепу.

Доповненням до цієї теми про різдвяний театр на Україні являється розвідка Ів. Франка про українську великодню драму²⁾. Цю розвідку треба визнати за зразкову з методологічного боку: тут історик літератури нагадує нам дослідувача природника. Автор розшукав і надрукував у „Киев. Стар.“ одну великодню драму („Мистерия страстей Христовых“³⁾). Потім він розшукав і другу таку-ж саму драму „Слово о буренню пекла“⁴⁾. Вона, каже автор, дуже цікава, як своїм змістом, що в його основу покладено апокрифічне євангеліє Нікодима, так і віршовим складом, що нагадує думи. Автор порівнює цю драму з великодньою віршею, записаною в Ізюмському повіті, на Харківщині, і з народнім оповіданням на цю тему і приходить до дуже цікавих висновків. Текст драми стає цінним ланцюгом, що об'єднує тембра *disiecta* пам'яток української релігійної творчості. Ізюмська великодня вірша стала сюжетом досліду М. П. Драгоманова, який прийшов до висновку, що вона була або переходом до відповідної драми, або скороченням її, і вказував на можливість розшукати таку драму. Ів. Франко знайшов таку драму і тим фактично ствердив гіпотезу М. П. Драгоманова. А уважно порівнявши текст вірші і драми, він прийшов до висновку, що драма перетворилася на віршу, а не навпаки, вірша розвинулася в драму. Це доводить Ів. Франко на підставі вдумливого аналізу змісту тої й другої пам'ятки: вірша хоч у загальних рисах, але дає нам правдивий зміст драми, іноді позичаючи з неї цілі строфи, змінюючи іноді порядок, дещо опускаючи. І це є важний історико-літературний факт, бо коли текст драми записаний в Галицькому Передгір'ї, а вірша—на Слободській Україні, то значить, що не зважаючи на політичну відокремленість цих країн, серед їх людности залишилися не тільки пісні, перекази, звичаї і вірування, щоб-то етнографічні риси, а й літературні й книжні традиції, що їх цінувала народня маса на всій території України. Ів. Франко дає, на мій погляд, правдиве пояснення цього факту, звязуючи його з переселенням людности Західньої України в другій половині XVII ст. на Слобідську Україну: він згадує про те, як чеські гусити, після їх згону, захопили з собою й зберегли деякі свої старі релігійні пам'ятки, а я додам од себе, що я в історії колонізації Слобідської України навів фактичні дані про те, що туди такі пам'ятки своєї культури перенесли прочани з Задніпрянщини, а це ще більш підпирає думку Ів. Франка.

Але чи не найбільш монументальною історико-літературною працею Ів. Франка є його студії над українськими народніми піснями⁴⁾. Студії над українськими народніми піснями на підставі друкованих і рукописних матеріалів автор почав з 1902 року і видавав їх у „Записках“ Наукового Товариства І цей том є відбитком із „Записок“. Раніше вийшла перша частина цього тому. Були перерви в праці й виданні. Студії писано без укла-

1) „Записки“, 1908, кн. II, стор. 30—52.

2) Южно-русская пасхальная драма („К. Ст.“, 1896, июнь, 380—412, июль—авг., 1—29).

3) Про тему прослідкував Ів. Франко в спеціальній розвідці „Слово про збурення пекла“, українська пасійна драма („Зап.“, 1908, кн. I, стор. 5—50).

4) Студії над українськими народніми піснями, том перший, Львів, 1913, стор. VIII+532

деної наперед програми й складано подекуди навіть досить випадково—це зауважує сам автор. І справді, в студіях не витримано ні систематичного, ні хронологічного порядку, наприклад, деякі пісні про події XVIII ст. надруковані раніше, ніж пісні про Хмельниччину; в додатках автор повертається до тих пісень, що про них розвідки були надруковані раніше. і т. ин. Великої протекції бід в цьому немає, бо в цілому монографія Ів. Франка, як він каже, охоплює „майже повний цикл пісень, який можна було-би назвати циклом пісень про Турків. Сей цикл починається хронологічно піснею про смерть королевича в битві з Турками, яку я вважаю народньою пам'яткою битви під Варною р. 1444. До сего цикла належать оброблені в моїх студіях пісні про Стефана воеводу, про Івана та Мар'яну—дані №№ III—XV. Дальший ряд пісень відноситься до козаків, Татар і хронологічно належить до XVII в. На основі отсих студій треба прийняти, що пісні першого циклу походять із XV до XVI в. До циклу пам'яток про зносини нашого народу з Турками належать також найстарші козацькі думи, особливо про Бурю на Чорнім морі, про Марусю Богуславку та про Самійла Кішку. Ті думи повстали в часи від кінця XVI до пол. XVII в. і будуть оброблені в дальшій частині моїх студій“. На жаль, Ів. Франко не обробив дум, але мають велику вагу його студії над історичними піснями доби Хмельниччини, так само як і розвідки над старшим циклом про боротьбу з Турками. Ів. Франко досяг тут у великій мірі тієї мети, що поставив собі в студіюванні цих історичних пісень, формулюючи її так: „метою досліду було показати—скільки в пам'ятках народньої творчості, піснях, думах та віршах міститься історичної правди і на скільки їх можна вважати історичними джерелами, а в дальшій лінії, в яким часі повставали вони і які усні чи писані традиції входили в їх основу. В тій студії про Хмельниччину в думах, піснях та віршах я дав зразок аналітичної історіографії і видобув сею метою не одне таке, чим може покористуватися також автор т. зв. прагматичної історії нашого краю“. І справді треба визнати, що Ів. Франко зробив велику й необхідну критичну працю над історичними піснями, щоб ними міг користуватися історик України. А М. Ів. Костомаров давно вже відчував таку потребу і зробив спробу скористуватися історичними піснями, хоч їх ще тоді не було критично вистудіювано.

Ів. Франко каже, що велику вартість українських народніх пісень у національній українській культурі визнано й у науці. і серед суспільства, і наводить про це цитату з Драгоманова в його листі до Киян¹⁾. Далі він спиняється на працях, присвячених українським пісням у російській і українській літературі. Своєю метою він ставить критичне вивчення тексту пісень, опублікованих у збірниках, або в рукописних записах, студіювання їх, поширюючи в міру потреби дослід на сусідні країни, з якими наші пісні органічно зв'язані, і притягаючи до порівняння прозовий матеріал, стародруки, загалом усе, що може спричинитися до найповнішого зрозуміння даної пісні. Тут мається на увазі прослідкувати також зв'язок пісні з життям і його інтересами, зв'язок з історією народу, його національною свідомістю та соціальним почуттям, зв'язок з загальною еволюцією народу, з хронологією його подій, з психологією його творчості. Такі критичні дослідження над поєдинчими піснями дуже часто дозволяють нам заглянути ближче в те, з яких сфер і груп народньої маси випливали дані пісні, в яких сферах оберталися, яким інтересам чи поглядам служили“. Тут, як ми бачимо, є новий підхід до студіювання українського пісенного матеріалу: підкреслюючи необхідність праці над текстом

¹⁾ М. Драгоманов, Листи до Ів. Франка й інших, 1881—1886, Львів, 1906 р.

пісень, бо не перевірені, наприклад, критично тексти історичних пісень утруднювали користування ними, як історичним матеріалом, Ів Франко висуває після цього на перше місце їх зв'язок з життям чи то минулим, чи сучасним, їх соціальні мотиви. Ів. Франко не вживає тут терміну „класи“ суспільства, але він, очевидно, має їх на меті, коли ставить питання про те, з яких груп вони виходили, в яких сферах оберталися і яким інтересам чи поглядам служили...

Звертаючись до змісту монографії Ів. Франка, ми бачимо, що вона складається з 34-х поодиноких розвідок і 34-х додатків і поправок. Ми звернемо увагу лише на декілька головних розвідок Ів. Франка, що є найцікавішими і з боку методологічного, і своїми висновками

1. Пісня про Стефана воєводу. Ця розвідка нав'язана була реконструкцією цієї славетної пісні розвідкою про неї О. О. Потебні¹⁾, а розвідка Потебні в свою чергу заміткою Іречека про текст її в чеській граматиці Яна Благослава 1561 р. Цю статтю свою Ів. Франко доповнив в 1-му додаткові²⁾.

Порівнюючи розвідку Ів. Франка з розвідкою О. О. Потебні, ми повинні сказати, що в основу своєї розвідки Ів Франко поклав розвідку О. О. Потебні, хоч і сам ознайомився не лише з текстом пісні, а й із граматикою Благослава. Найбільше значіння Ів. Франка надає лінгвістичній частині розвідки Потебні, хоч визнає її за невичерпну й не досить широку. В дійсності О. О. Потебня говорить про мову цієї пам'ятки на 9 стор. і правильно розв'язує це питання. Зменшує, на мій погляд Ів. Франко і значіння уваг О. О. Потебні про заспів цієї і інших укр. пісень (од 14 до 50 стор.) і де говориться про символіку порівняння і т. инш. А тимчасом тут О. О. Потебня наводить для порівняння донську великоруську пісню, що є з нею майже тотожня (стор. 31). Загалом кажучи, Ів. Франко тут не дооцінив Потебню, хоч треба сказати, що й сам він зробив багацько цінних додатків до Потебні і дав свою власну реконструкцію цієї найбільш стародавньої перлини української народної словесности, доточивши до неї строфи з донської пісні, що її навів Потебня у власному своєму українському перекладі. До своєї розвідки Ів. Франко додає факсиміле тексту цієї пісні, бібліографічні дані про літературу питання і деякі спостереження про воєводу Стефана. В інших екскурсах Ів. Франко аналізує ряд сюжетів в інших історичних піснях—як у тих, що трактують про історичні персони (як смерть королевича в січі з Турками в 1444 р.), так і в тих, що присвячені типовим темам (як смерть козака в степу, викуп з неволі і инш.). Далі йде в нашого автора коротка спроба систематизації українських пісень в XVII в.

Нарешті велику історико літературну ро відку присвячує Ів. Франко думам, пісням та віршам про Хмельниччину (стор. 230—404); Козакам і Хмельницькому, Хмельницькому, Чаплинському і Барабашеві, битві на Жовтих водах, битві під Корсунем, під Білою Церквою і єврейським погромом 1648 р; окремо стоїть розвідка про історичну віршу: „Жарт непотребний“ (1702 р.).

Тут автор виявляє широку ознайомленість з історичними джерелами, наводячи з них систематичні уривки. Це дуже важна розвідка для істориків України за добу Хмельниччини. Особливо цінні уривки з ненадрукованих віршів і друкованих, але взятих із стародруків³⁾. Ів. Франко дуже

¹⁾ А. Потебня, Малорус. нар. песня по сп. XVI в., Вор., 1877, 53 стр.

²⁾ Стор. 6—19; 451—471.

³⁾ Ще 1898 р. в „Записках“ Ів. Франко надрукував про Хмельниччину—1643—1649 р. у сучасних віршах (Зап. Наук. Тов., 1898, III і IV). Про пісню—„про правду і неправду“ Ів. Франко надрукував розвідку в „Записках“ (1906, кн. II, стор. 5—70).

цікавився тими літературними матеріалами, що їх можна було застосувати до історичних подій. Так він видав польську поему про Уманську різню¹⁾ й додав до неї дуже цікаву розвідку і при цій нагоді торкнувся взагалі історичних матеріалів про Коліївщину.

До пррць його з історії старого українського письменства належить його розвідка про Острозьку Біблію²⁾ і широка археографічна розвідка про Карпато-руське письменство XVII—XVIII вв.³⁾

Нарешті, до нового галицького письменства—доби відродження—належать його дві цікаві розвідки про „Короля балагулів“ Антона Шашкевича і його українські вірші⁴⁾ і про Ів. Вагилевича⁵⁾.

Наслідком величезної праці Ів. Франка являються його „Галицько-руські народні приповідки“⁶⁾. Цю величезну збірку в значній її частині записав він сам, почавши збирати цей матеріал ще в 1870 р., і додав сюди численні збірки інших збирачів, а також використав і деякий друкований матеріал. Усі приповідки розподілені в алфавітному порядку і праця доведена до кінця—на всі літери; крім того є ще й додатковий матеріал, видрукований у такому-ж самому порядку. До кожної приповідки додається більш або менш детальне речове пояснення, а де треба, то й язикове, по змозі також із уст народу. При кожнім поясненні, а власне там, де міг зробити. Ів. Франко вказує на паралелі даної приповідки в інших збірках наших і чужих (в формі бібліографічних вказівок, а рідко й текстів). Додержуючи алфавітного порядку, Ів. Франко додержувався методу „Sprichwörter – Lexicon“ Вайдера (класична праця). Завжди зазначається місце запису і наводиться точний текст і діалект з різними відмінами (коли вони були). Місця записів самого Франка різноманітні—і рідне село Нагуевичі, і місця його революційної пропаганди. М. Ф. Сумцов надавав цій збірці Франка величезного значіння, як це ми побачимо далі в уривкові, що його наведено наприкінці цієї статті.

Нарешті спинимося на тих темах Ів. Франка, що в їх розробленні він виступає перед нами одночасно яко науковий дослідувач і яко поет.

Славному літературному боротьбистові кінця XVI і початку XVII в. Ів. Вишенському Ів. Франко присвятив і наукове дослідження⁷⁾ і поему⁸⁾.

В науковій літературі про Ів. Вишенського монографія Ів. Франка займає перше місце своїм усебічним охопленням Ів. Вишенського і його літературної діяльності. Це є самостійна розвідка, в її основу бо покладені першоджерела і додано самостійне авторське освітлення як персони Ів. Вишенського, так і його творів. Що до характеристики доби суспільства і літератури, то її написав автор, але вона не увійшла в його друковану працю, бо „подавання таких характеристик він вважав передчасним, поки не будуть аналітично оброблені всі важніші твори нашої тодішньої літератури,

1) Матеріали до історії Коліївщини III. Польська поема про Уманську різню (Зав. 1904. кн. VI, стор. 1–40).

2) „Записки“, 1907, кн. VI, стор. 5–18.

3) „Записки“, 1900, кн. VI, стор. 161, студії „На полі карпато-руськ. письменства XVII—XVIII вв.“ в „Записках“ (1901, кн. III, стор. 1–50).

4) „Записки“, т. VII, стор.—

5) „Записки“, 1907, кн. V, стор. 97–141.

6) Етнографічний Збірник, Вид. Етногр. Ком. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. X (1901 р.), т. XVI (1905), т. XXIII (1907), т. XXIV (1908), т. XXVII (1909), т. XLVIII (1910). Усі ці випуски склали 3 томи.

7) Ів. Вишенський і його твори, Львів, 1895, стор. 536.

8) Ів. Франко, Ів. Вишенський, К., 1918 р., стор. 44.

Франко в 1880-х роках.

Державна ордену Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КПРС
-3-

поки не будуть основніше просліджені важніші явища тодішнього життя. А як далеко нам іще до сего",—каже Ів. Франко. З цим не зовсім можна погодитися: така характеристика може й трудна, але можлива; ті прогалини, що на них звертає нашу увагу автор, не такі, щоб примусили одмовитися від такого завдання. Кількість і якість відомих нам літературних пам'яток для характеристики цієї доби (другої половини XVI ст. і початку XVII ст.) більша, ніж для інших епох. У всякому разі що до самого Ів. Вишенського, то тут автор стоїть на певному документальному ґрунті. До того-ж, він сам познаходив і видав чимало нових літературних пам'яток тієї доби, в тому числі й невідомий доти рукопис творів Ів. Вишенського. Залишивши надалі загальну характеристику, Ів. Франко поклав головну увагу на те, що в попередніх працях про цього письменника було ледве розпочато, на докладний, подрібний аналіз і хронологічне впорядкування його творів: „Тут—по моїй думці,—каже автор,—і головна вага та певно і головні хиби моєї праці. Що в ній є понад те, се з одного боку критичний апарат, огляд того, що досі зроблено для пізнання Вишенського, і критика здобутків тої роботи, а з другого боку систематичний звод здобутків моєї аналізи і повнення їх усіма доступними мені посторонніми свідоцтвами та матеріялами для повної і всесторонньої характеристики Вишенського“. Нарешті Ів. Франко сам вказує на деякі прогалини в джерелах, що були наслідком цензурного кордону по цей і по той бік Збруча. І коли ми звернемося до змісту монографії Ів. Франка, то побачимо, що він зовсім точно характеризує її місце і значіння серед інших праць на цю тему. Монографія Ів. Франка складається з 3-х розділів: перший присвячений бібліографічно-критичному оглядові попередніх праць про Ів. Вишенського (76 стор.), другий—детальному розглядові всіх його літературних творів (339 стор.), третій—біографії і характеристиці Ів. Вишенського (81 стор.). Додатком являється покажчик на 35 стор.

Вже цей розподіл матеріялу показує те, що головну увагу Ів. Франко звернув на зміст і аналіз літературних творів Вишенського і що його огляд їх є вичерпно повний і систематичний, тимчасом як у його попередників він був і набагато коротший, і не систематичний.

В першій розділі Ів. Франко перелічує нам усі видані до його часу твори Ів. Вишенського, а також звістки про нього в різних сучасних йому літературних пам'ятках. Ці твори надрукували були Костомаров, Голубев, сам Франко, Житецький. Автор проте констатує, що видано не все, що написав був Ів. Вишенський. Далі Ів. Франко перелічує тих дослідувачів (особливо істориків, як Костомаров, Куліш, Соловйов), що користувалися текстом літературних творів Вишенського для характеристики тодішнього суспільства, і ставиться критично, негативно до такого користування цими матеріялами, особливо коли взяти на увагу, що треба було-б раніше критично поставитися до них, взявши на увагу і те, що Вишенський характеризував українське суспільство з далекого Атона. Початок детальних критичних студій над Ів. Вишенським,—каже далі Ів. Франко,—вийшов від істориків літератури—і він докладно спиняється на змісті цих статтів, особливо проф. Завитневича та проф. Сумцова. Відзначаючи деякі хиби в Сумцова, Ів. Франко все-таки визнає статтю його за перший систематичний огляд того, що досі зроблено було про Вишенського, додаючи, що в Галичині Огоновський чимало покориствовався цією працею. Далі він характеризує найґрунтовнішу з праць про Вишенського—статтю Гн. Житецького, де наводиться і біографічні дані, і зроблено оцінку його літературних творів, але все це торкається лише першої частини його статті, а другу, присвячену загальній харак-

теристиці Ів. Вишенського,—Ів. Франко визнає за зовсім невдалу, „мглисту і ненаукову“, тут бо автор пішов шляхом Костомарова і Куліша. На мій погляд, цей присуд занадто суворий і одмовлятися від користування літературними творами Вишенського для його характеристики і навіть почасти од характеристики тієї доби не треба, бо хоч Ів. Вишенський жив довго, але не увесь час на Атоні, і він яскраво й правдиво малює, навіть наводячи біографічні подробиці, тодішніх, скажемо, князів української церкви і для нас величезний інтерес мають його демократичні погляди на тодішні соціальні стосунки і особливо на тяжке становище хлопів, яких він визнає за рівних із панами. Перший розділ Ів. Франко закінчує оглядом і класифікацією рукописів Вишенського.

Другий розділ Ів. Франко присвячує найдетальнішому, скрупульозному бібліографічному оглядові всіх літературних творів Вишенського. З них „Обличеніє діавола міродержца“ являється немов гарячою сповіддю автора-аскета, що вибрав собі Атон, щоб уникнути спокус світу; цей мотив пізніше розроблював у своїх творах старчик Сковорода; і у Вишенського, і в Сковороди однакова внутрішня боротьба двох начал, і в того, і в другого вона кінчається однаково—перемогою їх над спокусами світу. В цім творі Вишенського він сам виступає як голяк мандрівник (яким був і Сковорода); диявол, спокушаючи його, обіцяє дати йому хоч чого-б він побажав—„я тобі,—каже він,—жену приведу, хату дам, землю дарую, тее ярмо на твою шію повешу“. Але все це голяк Вишенський одхилив. Цікаво, що й у другому своєму творі, „Извещенни“ Ів. Вишенський розвинув ідеї неоплатоників про постійну незалежну од часу істину, які також засвоїв собі пізніше Г. С. Сковорода; до того-ж обидва вони були філософами-моралістами. Але найулюбленішою формою літературних творів Ів. Вишенського були його посланія-листи до земляків на Україну—одно до всіх, що жили в Польщі, і друге до єпископів, що зрадили православну віру. Це найцінніші твори Ів. Вишенського, і на них особливу звертає Ів. Франко увагу. В першому листі Вишенський яскраво малює моральний занепад усіх народів, що оселяли Польщу (про утиски селян, про гордощі шляхти й т. ин.), користуючись, як гадає Ів. Франко, посланіями Львівського братства. Франко одкидає деякі вказівки цієї пам'ятки, коли їх не стверджують історичні свідоцтва. Ще більше ваги має за дослідом Ів. Франка—друге посланіє Вишенського—до біскупів, що прийняли унію на Берестейському Соборі 1596 р. Ів. Франко вирішує питання про час його написання. Він доводить, що Вишенський побачив велику нужду мас народніх, цілу безодню бідности, горя, сліз і поту і не завагався своїм сердечним енергійним словом підтримати ці маси народні. „Єпископи обдирають своїх підданих, волочать дані грошовні, дані пота і труда од них витягають, а бедные подданные день и ночь на них трудятся... простой сермяжки доброй, чим бы наготу покрыть могли, не мають, шеляга, за що соли купити, не мають“. Це гаряче слово, промовлене в обороні простого люду,—каже Ів. Франко,—велику робить честь нашому авторові, котрий на далекім Атоні, в затворі-темниці безмолвія сидячи, не втратив живого звязку із своїми бідними братами, не втратив співчуття до їхнього горя й потреб. І все це підтверджується сучасними документальними даними. Що-ж до подробиць, то тут Ів. Франко добачає у Вишенського деякі помилки. Така певна лінія в нього що до сучасного побуту єпископів, але що до формально-релігійного боку, то тут в особі Вишенського Франко бачить аскета з занадто великими вимогами. З енергією аскета й демократа Ів. Вишенський,—каже Франко,—доводить рівність усіх людей природою і перед богом. „Добре—нехай будеть хлоп, кожемяка, се-

дельник и швецъ, але вспомяните, яко брат вам равный во всем есть". Франко наводить ті-ж самі характерні вогненні уривки з Вишенського, що наводили їх і його попередники—історики—цю антитезу в соціальному становищі єпископів і хлопів; „як то,—мовлять єпископи,— тые хлопы простые в своих кучках і домиках сядять, а мы на столах епископских лежимо; тые хлопы з одной мисочки поливку або борщик хлебщють, а мы по колкодесять полмиско в розмаитыми смаками уфарбованих пожираем, перед тими хлопами ниhto славный шапки не здыйметъ, а перед нами и воеводы здыймають и ни ко кланяються". На таку височінь зрозуміння соціальної нерівності, соціально-економічної безодні між українським панством і хлопством не підіймався жоден з українських діячів тих часів—і не дивно, що їх наводить і народник, і соціаліст Франко, як наводив раніше і Сумцов, як наводив і я перед своєю аудиторією, на лекціях з історії України. Навівши кінець послання, Ів. Франко каже: „ніколи ще до того часу сильні міра сего, світські чи духовні не чули від простого южноруса таких гордих, рішучих і потрясаючо сильних слів"... „Віє з них свіжий новочасний дух еманципації особистости людської з пут всемогучої традиції... І тут треба було чималої відваги моральної, щоб кинути могутнім ієрархам і цілій пануючій системі польській прямо в очі таким огненним посланієм“.

Старанно розглянувши всі твори Вишенського, Франко дає суцільний образ цієї незвичайної людини й письменника. Він старанно скупчує бідні дані для його життєпису, пояснюючи місце і час його народження, першу освіту, соціальний стан родини (з міщан або з дрібної шляхти). Франко висловлює гіпотезу, що Вишенський закінчував свою освіту і заробляв хліб при дворі в кн. Острозького, і називає нам близьких йому письменників, серед них Княгинецького (основположника скитського монастиря на Атоні). Визначає, коли перебував Вишенський на Атоні, малює внутрішню його боротьбу між вимогами суворого аскетизму, що привів його до печери, звідки не було виходу на світ, і бажанням допомогти і рідному краєві. Франко каже, що його кінець невідомий; може, припускає він, Вишенський випав з своєї печери в море і розбився об скелі. За головну прикмету Вишенського Франко вважає „живе чуття і живу фантазію, цеб-то те, що становить поета, пропагандиста, агітатора. Вся натура його,—каже він,—рветься до гарячої любови, сильної ненависти, глибокого пошанування, рівнодушних, холодних відносин до людей чи ідей він не знає. Можлива річ, що іменно сей бік його натури, ся живість чуття була предметом його найтяжчої внутрішньої боротьби на Атоні, де аскетичне правило вважало всі такі прояви гарячого людського чуття гріхом. В звязку з живим чуттям стоїть його жива, справді поетична фантазія. Характерні також його гумор і іронія. В суспільно-релігійних поглядах він є немов нігілістом, світ держиться лише не численними мандрівниками-голяками—додамо тут од себе, знов до нього наближається постать мандрівного українського філософа Г. С. Сковорди. Франко високо ставить Вишенського, яко людину, поета і мораліста і нарешті письменника, що надавав великого значіння простій народній мові.

Така змістовна монографія Франка про Ів. Вишенського. Треба визнати за характерне для Франка вибір цієї теми для монографії. Політичний, культурний і соціальний борець Ів. Франко вибирає тему про найвидатнішого, найгострішого літературного борця кінця XVI й початку XVII вв. Ів. Вишенського. Поет Ів. Франко висуває в постаті Вишенського поетичну фантазію і присвячує йому окрему поему, на якій ми далі спинимося. Наукове значіння монографії Ів. Франка, як це видно з наведеного оце змісту, велике. Вона підводить підсумки тому, що було

написано раніше про Вишенського, і крім того дає багацько нового, освітлюючи всебічно і його персону, і особливо його твори. Книга Ів. Франка викликала в свій час досить сувору, формою, критичну оцінку Аг. Юх. Кримського¹⁾. Але сам-же шановний критик зауважив, що його оцінка не являється всебічною, а лише вказує на хиби автора, а коли-б вона була всебічною, то була-б позитивною. Критик бачить у Франка блискучий талант викладання і ерудицію, хоч з галицькими негативними особливостями.

Ів. Франко остільки зацікавився історичною постаттю Вишенського, що присвятив йому окрему віршовану поему, що являється одним з найкращих поетичних його творів.

Зміст поеми такий. Починається вона художньою картиною Атонської гори.

Мов зелена піраміда,
На хвилястім синім полі,
На рівнині лазуровій
Велитенський измарагд—
Так облита дивним морем,
Під безхмарим теплим небом
Зноситься, шусмить пишаєсь
Спить Афонська гора.

Спить? Та ні! Природа мати
Ненастанно тут працює,
Ненастанно строїть, бавить
Ту пестієчку свою.
Там внизу музика дика
Не вгаває на хвилину,
Б'ються хвилі о каміння,
Бризка піни срібний вал.

Але це життя в природі, а ченці аскети, що тут оселилися, навпаки, мовчать, яко мертві: вони „спасаються“.

Скрізь тиша і скрізь мовчання,
Сірий одяг, хід повільний,

І худі, понурі лиця,
Непритомний, сонний вид.

Мовчання переривається лише тричі на день дзвонами.

Плачуть жалібно ці дзвони,
Мов нарікання, докори

На людей, що за мертвами
Пречудовий сей куток.

Оці дзвони сповіщають також про смерть якогось пустельника, що обрав собі печеру—могилу.

Але вони нікого не тривожать—це щоденна новина і тільки по всьому Атоні йде статечний шепіт—„Со святими упокої“.

І ось у таку печеру—могилу пішов і Іван Вишенський з хресним ходом, тримаючи в руці березовий хрест. Перед тим, як спуститися в печеру, над ним як над мерцем одправили панахиду, і він відповів ігуменові на всі його запитання, що робить це з доброї волі і на зрілій постанові, що не має в своїм серці прихильности до світу, прив'язання до рідних, дум і бажань світових, що він навіки зрікся всього, що відводить духа від єдиного бажання—вічного спокою. До тепер ти меж живими,—сказав йому ігумен.

Був наш брат Іван Вишенський,
Відтепер в життю земному
Заказане ім'я твоє!

Його спустили над безоднею в печеру, де він опинився в самоті кажучи:

А те море лазурове,
Що там гріється на сонці,
А внизу тут б'єсь о скелі
І хлюпочеться й реве—
Се життя земного образ,
Ясний, тихий та принадний,
Коли здалека дивиться,

А гіркий, страшний вблизи.
Се—мій світ. Усе змінчиве
Щезло геть...
Полишилось лише постійне,
Супокійне і величне.
Про постійне і величне
Думай тут, душе моя!

Але і в цю печеру вітер заніс, як йому здалося, з України вишневий цвіт. І він звертається до цих гостей:

¹⁾ Київська Старина, 1895, сент.—октябрь.

О скажіть, ви з України,
Із далеких рідних селищ,

Що тепер вишневим цвітом,
Скрізь обсіпані стоять?

Починається внутрішня боротьба.

Та невжеж та Україна,
Сей квітчастий рай веселий,

Се важке криваве пекло,
Ще для мене не чужа?

Не для мене вже ваш запах (вишневого цвіту),—каже Вишенський,—не для мене ті далекі спомини про Україну. Я давно для неї вмер. І тут-же додає: „Вмер, а чом-же серце скаче, чом-же кров живіше б'ється, думка чайкою літає над садками рідних сел?“ І закінчує це вагання про душевну боротьбу так: „геть, о геть, далекі гості! Ви внесли мені тривогу в пристань тихого спокою, вир життя в мою труну!“ Але наступає нова, незмірно важніша спокуса: за Вишенським приїзять посли з України. На Атон підпливає з ними барка. На шнурі спускається до нього лист, де православні м. Луцька, зібравшись на пораду, написали йому листа, де сказали:

І отсе шлемо до тебе,
Чесний батьку наш Іване,
Своїх братчиків з благанням:
Будь ти нашим стежником,
Поверни ти на Вкраїну,
Зогривай нас своїм словом,
Будь між нами, мов та варта
У кошарі пастухів.
Поміркуй: неправда й кривда,
Як та хижая вовчиця
У своїм гнізді смердючим
Родить хижих вовченят...

Покажися тут між нами,
Як старий борець незломний!
Один вид твій нас похилих
Напростув, покріпить.
Слухай: рідна Україна,
Стара мати жалібниця
Голосом плачливим кличе
Свое любее дитя.
Не згордуй-же цим благанням,
Поспішай спасати матір!
Може голос твій і ум твій
Все поверне на добро.

А на верхнім боці картки був припис: „післанці наші ждуть на відповідь до завтра—завтра будуть на скалі“. Вишенський запитує себе і відповідає так:

Що сей лист і що сей Голос.
До кого? До старця Івана?
Старця Івана вже немає,
Він умер, умер для всіх.
Що мені до України?
Хай ратується як знає,

А мені коли-б самому
Дотиснутись до Христа.
Адже я слабий і грішний!
Я не світоч, не Месія,
Їх від згуби не відкуплю,
Сам із ними пропаду.

В боротьбі аскет переміг громадянина. Вранці: „Старче Іване, Старче Іване“,

Кличе голос: здається,
Що се крик тривоги, болю,
Що ратунку просить він.
Старче Іване! Старче Іване!
Се післанці з України,
Се твої убогі діти.
Старче Іване! відізвись!

Але хоч його вухо жадно ссало український любий голос, він не відзивавсь.

Але в ньому нарешті прокидається любов до України—він перечитує листа і нарікає на себе, що в найтяжчу годинусвою матір-Україну покида.

Що в засліпленню безумнім,
Сам лише спастися хоче,
А братів тривожних бідних
Без поради покида.

І яке-ж ти маєш право,
Черепино недобита,
Про своє спасення дбати
Там, де гине мільйон!

І смертельна тривога зціпила старече серце, коли він побачив, що барка з післанцями одпливає з Атона; він простягає до них руки й каже:

Стійте, стійте! Заверніться!
Я живу ще. По-старому

Ще кохаю Україну,
Решту їй життя віддам!

Але вони не чують його крику. Тоді він благає бога зробити чудо— повернути назад барку. І йому здається, що чудо буде.

І він радісно піднявся,
І перехрестився тричі,
І благословив промінний
Шлях, що в море йшов.
Він нічого вже не бачив,—
Тільки шлях той золотистий

І ту барку ген на морі
І ступив і тихо щез.
А в печері пустельницькій
Тільки білий хрест лишився,
Мов скелет всіх мрій, ілюзій
І невпинний моря шум.

Так містично погодив Ів. Вишенський релігійний аскетизм з любов'ю до України, до своїх братів: перемогла в його душі любов до України, але примирена з вірою в боже чудо, якого в дійсності не було, а було його самогубство в релігійному екстазі.

Ми навмисне навели багацько уривків з поеми Франка, щоб наочно показати її величезну художню цінність. В ній у повній силі виявився літературний талант поета Франка, що був захоплений постаттю Вишенського, що її старанно виявив Франко-історик. Цікаво, що вже в своїй розвідці Ів. Франко спинявся над питанням про смерть Вишенського на Атоні. „Як довго жив наш автор,—каже Франко,— в печері, з котрої не було вже повороту на світ, коли і як закінчив життя—ми не можемо сказати“. Франко припускає лише такі можливості: або він у приступі релігійного божевілля, ганяючись за духами піднебесними, випав у море і розбився об скелі, або заморившись постом і висушивши тіло, як кістяк, попав після в число мощів. Але це питання можуть розв'язати лише місцеві досліджування на Атоні, де вели списки померлих. А що-ж взагалі ми можемо сказати про Вишенського історичного і про Вишенського поетичного, коли порівняти їх постаті у Франка історика і Франка поета. Вимоги до історика і поета не однакові, а різні. Це питання в'яснено вже тепер, з одного боку, в теоріях історії, а з другого, в теоріях поезії. І я сам власне в давні часи студіював це питання і читав публічну лекцію на тему—історичні сюжети в поетичному обробленні, що в скороченому вигляді надрукована і вийшла окремою книжечкою¹⁾. Там доведено право поета не тільки змінювати історичні подробиці, але й вигадувати їх, вигадувати навіть персонажі. Замість історичної певности в поезії потрібна, так-би мовити, історична можливість і правдива в такому-ж значінню слова картина доби, як це ми бачимо в історичних драмах Шекспіра, або в історичних романах Вальтер-Скотта, або в поемах Байрона й Пушкіна про Мазепу. Історичні джерела не дають нам відомостей про внутрішню боротьбу, що повинна була в найгострішій формі відбуватися у Вишенського між його аскетизмом і громадським патріотизмом. І Франко темою своєї поеми взяв, як це й треба було зробити згідно з вимогами поезії, не все життя Вишенського, а лише один, найяскравіший проте епізод його—цю внутрішню боротьбу його в печері на Атоні. Франко, яко біограф Вишенського, не мав цих психологічних матеріалів, а як поет поповнив їх своєю творчою фантазією і дав правдиву, цеб-то згідну з персоною Вишенського картину цієї боротьби, розгорнув перед нами ту величезну драму, що в ньому відбулася. Най невідомо нам, щоб луцькі братчики послали до Вишенського на Атон послів, щоб викликати його на Україну, як відомого всім на Україні оборонця віри і культури і захисника хлопів від зажерливих експлоататорів—князів церкви. Проте так могло бути, хоч в иншій може формі—в формі листовного заклику до нього. Це не міняє проте сути справи; не міняє сути справи навіть і тоді, коли-б такого

¹⁾ Исторические сюжеты въ поэтической обработкѣ, Х., 1894.

листа зовсім не було, тому що й тоді повинна була бути внутрішня боротьба, бо писав свої вогненні листи до земляків Вишенський з Атона і сам мусів поставити перед собою питання про повернення на Україну, не кажучи вже про те, що Атон повсякчас одвідували прочани з України і мусіли цікавитися цим пустельником—своїм письменником.

Є ще одна історична віршована поема Франка „На Святогорській горі“¹⁾, але вона незмірно слабша від першої. Тут оповідається також про історичну подію—про зустріч у 1655 році між Богданом Хмельницьким і польським посольством Яна Казимира, де йшла розмова про згоду України з Польщею, коли Богдан розказав голові цього посольства, „своєму кумові Любовицькому відому казку про вужа“²⁾. На її підставі Хмельницький дає Полякам таку відповідь:

„Ні, мій куме! Краще чисто
Розмежуймося як слід:
Вам хай буде ваша Польща,
Україну нам лишить.

Ви собі пануйте в себе
На вині та на меду!
Ми, як бог дасть, будем пхати
І без вас свою біду.

Нарешті є ще одно прозове поетичне оповідання Франка на історичну тему „Захар Беркут“³⁾. Це образ громадського життя Карпатської Русі в XIII в. В передмові до цього твору сам Франко дає точні вказівки на різницю між історією й історичним оповіданням. „Повість історична,—каже він,—це не історія. Історикові ходить передусім о вислідження правди, о сконстатовання фактів, натомість повістяр користується тільки історичними фактами для своїх окремих артистичних цілей, для воплощення певної ідеї в певних живих типових особах. Освічення, характеристика, мотивовання і групування фактів у історика і в повістяра зовсім відмінні: де історик оперує аргументами і логічними висновками, там повістяр мусить оперувати живими людьми, особами. Праця історична має вартість, коли факти в ній представлені докладно і в причинівім звязку; повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе заняти сучасних живих людей, то значить, коли сама вона жива то й сучасна. Представлення давнього громадянського життя нашої Русі єсть, безперечно, таким предметом, живим, близьким до сучасних інтересів. Наскільки мені вдалося відгадати духа тих давніх замерхлих часів, нехай судить критика. В деталях я позволяв собі доповнювати скупий історичний скелет поетичною фікцією. Головна основа взята почасти з історії (напад Монголів і їх ватажок Пета, а почасти з переказів народніх про витоплення монгольської ватаги і ин.), дієві особи зрештою видумані, місцевість описана по можливості вірно“. Перше видання книжки вийшло у 1882 році; друге—лише із зміною мови, що відповідала її успіхам за 20 років, у 1902 р. Ці слова Франка стверджує в основному його повість. Треба лише сказати, що авторсько-поетична роля Франка була в дійсності далеко більша, ніж сам він про це говорить: він не обмежився тим, що в деталях доповнював історичний матеріал, а головним чином склав своє оповідання на підставі поетичної фантазії і переказів і лише в невеликій мірі на підставі історичних джерел—і це тому, що цих останніх було дуже мало; поважне місце в його оповіданні займають також описи місцевости Тухолвизини на підставі його власного й ґрунтовного знайомства з нею; ці описи також яскраві і мають художній кольорит. Вони, як і сучасна людність Тухолвизини, справили на поета Франка сильне вражіння і разом з народніми переказами спричинилися до утво-

1) Видана разом з поемою про Ів. Вишенського (К., 1918, стор. 45—64).

2) Текст її являється одним із старших пам'яток живої української мови.

3) Ів. Франко, Твори Т. В. Захар Беркут, Книгоспілка, Х.-К., стор. 218.

рення повісти. Перш за все Франко малює нам великі зміни природи й людности. Раніше, в ті старі часи XIII ст. було далеко краще. Правда, ріки і луги такі-ж самі, як і колись. Але ліси, села й люди дуже змінилися. Ліси були тоді густі, непрохідні, тепер вони змаліли, а подекуди й зовсім щезли. Раніше була тут тиша—а тепер галюкають рубачі та ганчарі, підтинаючи красу тухільських гір—столітні ялини. Але найбільше змінилися люди. Збільшилося число сіл і хат по селах, але зате убозтво по хатах більше. Народ нужденний, прибитий, понурий супроти чужих несмілий і недотепний. Кожне дбає тільки про себе, не розуміючи того, що таким робом роздроблюються їх сили, ослаблюється громада. Не так тут було колись! Хоч менше народу, та зате що за нарід! Що за життя кипіло в тих горах серед тих непрохідних борів. Але лиха доля довгі віки знущалася над тим народом. Тяжкі удари підкопали його добробут, нужда зламала його вільну здорову вдачу, і нині тільки неясні давні спомини нагадують правнукам про щасливіше життя предків. Стара бабуся оповідає про напади Монголів і про Тухольського ватажка Беркута. Її слухають і кажуть: яка-ж то красна байка! А вона їм відповідає: для нас то байка, а колись то правда була. Сумно і непривітно тепер,—каже Франко,—в нашій Тухольщині. Казкою здається повість про давні часи і давніх людей. Але думка поета летить у ті давні часи; оживляє тих давніх людей, а в кого серце чисте і щиро людське чуття, той в них побачить своїх братів, живих людей, а в житті їх догляне не одно таке, що може бути пожадане і для наших „культурних“ часів. Згідно з таким загальним поглядом на минуле і сучасне Тухольщини Франко, без сумніву, ідеалізує це минуле, хоч для такої ідеалізації у істориків нема належних доказів у джерелах. Але ця ідеалізація в нього обмежується головним чином розвитком громадського духу в тодішній Тухольській громаді. Для такого-ж твердження є вказівки й у історичних джерелах про дух і міцну силу сільських громад і про боротьбу їх із князівсько-боярською владою в Галичині. Таким чином боротьба Тухольської громади, що на її чолі стояв Захар Беркут (герой повісти), з боярином Тугар-Вовком і Галицьким князем Данилом хоч і виг дана, але має за собою загальну історичну основу. А що до Монголів, що з ними ведуть боротьбу Тухольці, то їх роля в цій боротьбі, як її змалював Франко, не відповідає нашим сучасним історичним поглядам, бо Монголо-Татари, навпаки, входили в стосунки з українськими громадянами, що визнавали їх безпосередню над собою владу, давали їм данину і тим звільнялися від князівсько-боярської влади; громади, таким чином, у спілці з Татарами подекуди знищували феодалів і їх феодальну владу. Франко малює ролю Монголо-Татарів на Україні традиційно, лише як диких хижаків, що несли за собою пожежі, руїну та смерть, і на його поглядах не відбилося ще те, як освітлює це історичне явище М. С. Грушевський в його „Історії України-Руси“ (т. III, стор. 143—191). Я не буду тут переказувати фабулу повісти Ів. Франка, обмежуся лише вказівкою, що увесь зміст її полягає в боротьбі Тухольської громади за своє споконвічне право раніше з боярином, що з дозволу князя Данила почав втручатися в її права, а потім і з Татарами. В цю боротьбу вплетено роман доньки боярина із сином Беркута. Кінець зовсім вигаданий—боротьба кінчається перемогою Тухольської громади над Татарами і смертю хана Бурундая.

Не маючи змоги розглянути зміст інших наукових праць Ів. Франка, я обмежуся лише тим, що зроблю вказівки на ті його твори, що були вміщені у виданнях Наукового Товариства ім. Шевченка, проминаючи ті, що були надруковані в чужих (наприклад, польських) виданнях. Кори-

стують для цього реєстру відомою критично-бібліографічною статтею М. С. Грушевського (в Ж. М. Н. Пр., 1894, март).

1) Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX в., зібрані Зубрицьким, Кмитом, Кобилецьким, Ів. Левицьким і Ів. Франком, видані під ред. Ів. Франка (тут його розвідка „Руське духовенство в боротьбі з нар. віруваннями при кінці XVIII в.“, „Перше руське просвітне товариство в рр. 1816—1818“, і „3 руські рукописні підручники з рр. 1806—1815 і 1827“).

2) Причинки до історії Галичини в XVIII в. (Зап., т. XXVII).

3) Грималівський ключ в-р. 1800 (Часопись правнича і економ., т. I)—про господарство.

4) Лук'ян Кобилиця, епізод з історії Гуцульщини в першій пол. XIX в. (Зап., т. XLIX).

5) Причинки до історії польської суспільности на Україні в XIX в. (Зап., т. XLV)—на підставі польських мемуарів про польське суспільство в українських губернях у першій половині XIX в.

6) Про Наумовича, Петрушевича і Гушалевича (в Літ.-Н. Вістнику, 1899—1901—1903).

7) Остап Терлецький. Спомини і матеріали (Зап., т. L).

8) З останніх десятиліть XIX в. (Літ.-Н. В., 1901, VII—IX)—про культурний і літературний рух Галичини в останні десятиліття.

9) Забутий український віршописець XVII в. (Зап., т. XXII).

10) Вірша еп. Шумлянського про події 1683—1686 рр. (Зап., т. XXXIX).

11) Новий причинок до студій над Ів. Вишенським (Зап., т. XXXV).

12) Довжанське четвероевангеліє (Зап., т. XXXVII)

13) До історії віршів на Україні (Зап., т. XXXIV) і Нові причинки до історії віршів на Україні (Зап., т. XLI).

14) Котляревський в Галичині (Зап., т. XXVI).

15) Галицький Москаль-Чарівник (Зап., т. XXVII).

16) Про Старицького в Літ.-Н. В.

17) Козак Плахта (Зап., т. XLVII).

18) Людові вірування на Підгір'ю (Етнограф. Збірник, т. V).

19) Гуцульські примівки (Етнограф. Зб., т. V).

Як бачимо, тут дуже цікаві й важливі розвідки і матеріали з історії суспільства в XIX в., з історії літературного відродження, з історії письменства, з фольклору.

Закінчимо свій огляд наукової діяльності Ів. Франка загальною оцінкою, що її зробив небіжчик акад. М. Ф. Сумцов ще в 1906 році. На підставі цієї оцінки харківський університет дарував Ів. Франкові ступінь почесного доктора історії письменства без оборони дисертації. Це була данина високої поваги старого ювілянта—харківського університету, що справляв тоді свій 100-річний ювілей—галицькому вченому й поетові, якого високо цінила вся Україна як свого видатного сина. Ініціатива в цій справі належала учневі О. О. Потебні, М. Ф. Сумцову, що був тоді представником катедри історії письменства в харківському університеті, читав там курси з історії українського письменства, мав уже великий авторитет у цій галузі, сам писав на теми, близькі Франківським, між иншим і про Івана Вишенського, і був одним з найзначніших проводирів українства в харківському університеті; його підтримали інші Українці (я був тоді ректором), увесь історично-філологічний факультет і нарешті університетська прогресивна рада. Цим актом велика Укра-

їна (хоч тоді її ще й не визнавала Росія під самодержавним урядом) визнала наукові й поетичні заслуги галицького діяча Ів. Франка.

М. Ф. Сумцов про Франка писав¹⁾: „Франко давно вже користується великою славою, як історик письменства і етнограф. Широкі знання, обережні методи, що він виробив, інтересний вибір тем, великі спостереження, широчінь і сміливість гіпотетичних висновків, спосіб викладання, проста ділова й одночасно гарна й виразна мова—така вага, вартість Франка яко вченого дослідувача. І тому цілком зрозуміло, що один з найкращих слов'янських учених наших часів, професор чеського університету в Празі недавно зачислив Франка до найкращих учених. Для Українців ця вчена оцінка Франка з боку цілком безстороннього вченого тим приємніша, що Франко в науковій галузі багацько попрацював для різноманітного студювання України. Не перелічуючи всіх численних його праць, згадаємо тут лише про „Збірник південно-руських апокрифів“, розвідку про українського письменника XVII ст. Івана Вишенського і особливо про дві його новіші праці—про перший том капітального коментованого збірника Галицько-руських прислів'їв (щось із 10.000 нум. на 5 перших літер), широку монографію про легенди за св. Климента. Двох останніх праць Франка було-б досить, щоб закріпити за ним славу видатного європейського вченого.

Старий сільський коваль Яків Франко багацько років провів у кузні перед розжареним горном. Він невпинно дробив тяжким молотом міцне залізо на різні прості селянські потреби. Син його Іван Франко став біля ще більш розжареного горна духовних народніх потреб. Усе життя своє він молотом проповіді б'є в грізні твердині неправди і темряви. Полум'я ворожнечі не раз його опалювало і сліпило його очі, але він встояв на небезпечній і відповідальній праці і згодом далеко поширив коло своєї літературної та наукової діяльності²⁾.

¹⁾ І це покладено було в основу його доповіді про докторську ступінь Ів. Франка.

²⁾ „Южный Край“, 1906, № 8867 (з 18 серпня).

Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр.

(Франко і товариші).

В зміні літературних і соціальних поглядів у Галичині в 1870—1880-тих роках, в процесі вироблення нових літературних і політичних оцінок, що в ній формувалась між іншими й літературна й громадська стать Франка,—належала Драгоманову визначна роля. Доводилось йому висловлювати свої гадки і в друкованих статтях, і в листуванні, і в розмовах із своїми молодими кореспондентами, галицькими студентами. Дуже часто робив Драгоманов такі літературні оцінки, відповідаючи на окремі запитання своїх кореспондентів. Цікава риса цього листування Драгоманова полягає в тому, що Драгоманов умів заохотити своїх кореспондентів до постійного, жвавого обміну думок, до запитування пояснень у різних, часом дрібних справах. Коло згадки про ту чи іншу книгу вставав обмін думок, з приводу певного твору Куліша чи Нечуя-Левицького висловлювано загальні погляди на літературу, на її завдання, стосунки до реального життя, до тих змін, що поволі намічаються в реальних дійсних умовах.

З розмов з галицькими студентами міг Драгоманов переконатись, що ті перебувають під впливом тих літературних традицій, яких тримались і старші. Замість уважного ставлення до реального суспільного життя переважає звичайно вплив умовного виявлення, де не зверталось уваги, оскільки це відповідає сучасним обставинам, чи не суперечить їм. Розроблення тем селянського побуту не звертало уваги на місцеві побутові різниці та малювало так-би мовити абстрактного селянина, відірваного від реальних умов життя та праці. Не звертали уваги і на психологічний аналіз, бракувало поглибленого вивчення; також і тут традиційна характеристика селянських настроїв виходила з певного раніш прийнятого шаблону та не придивлялась до тих змін, що наростали поволі в селянським світогляді в залежності від зміни умов побуту.

Не дивно, що в таких умовах старше покоління галицької інтелігенції виявляло інтерес до історичних тем. Але й ці історичні теми розробляли письменники по своєму. Не було бажання на підставі ґрунтовного студювання джерел підійти ближче до виявлення минулих часів, тодішніх людей, умов їх життя та праці, їх настроїв. Часто справа закінчувалась самим перекладанням літописного прозового оповідання у віршовану форму, з поширенням та розвиванням натяків та коротких зазначень літописного оповідання, скупого на деталі та часом неясного. Позбавлена дійсного поетичного чуття, така переробка могла лише наблизити, як переклад із старого літописного тексту на сучасну мову, події давнього минулого за-для сучасного читача, звичайно мало ознайомленого із старою літописною мовою,—якби тільки не перешкоджала такому ознайомленню сама та мова: та мішанина, якою писано було оці твори на історичні теми.

Ознайомлення з літературною продукцією старшого покоління галицької інтелігенції дуже швидко привело Драгоманова до негативної оцінки.

Треба визнати, що Драгоманов багато виявив енергії, щоб ближче познайомитись із видавничою та літературною діяльністю українською в Галичині. Видане листування Драгоманова ясно показує, як він уживав усіх заходів, щоб ознайомитись із галицькою літературною продукцією. Він добуває книжки і сам і через своїх кореспондентів, що підшукували йому давніші видання та книжки, але цього було йому замало. Драгоманов крім того дбає про те, щоб ближче ознайомитись із унутрішніми стосунками галицьких видавничих гуртків, з поглядами та орієнтацією окремих діячів, що стояли коло тодішньої видавничої справи та могли впливати на напрям видань. Вияснення зв'язків та орієнтації таких окремих редакторів та видавців зв'язував Драгоманов з виясненням взагалі течій та напрямків серед галицької інтелігенції, з якими зв'язувались і певні видавництва. Оскільки тодішні галицькі діячі близько стояли до окремих часописів, то загальна характеристика таких діячів мала значіння і для вияснення напрямку видання. В листуванні з М. Бучинським бачимо постійні запитання Драгоманова про окремих діячів, на ці запитання кореспондент подає свої уваги, які пізніш придатуться і в справі вияснення видавничих стосунків та планів. В листі М. Бучинського з 26 вересня 1871 р. маємо характеристику становища Ковальського та Лавровського, далі повідомлення про виступ Лавровського в справі української мови викладової в Львівській гімназії, про погляди Ковальського, керівника святоюрців, та про становище Качала, якого вважають в Галичині за голову народньої партії.¹⁾ Оці всі пояснення та характеристика швидко придатуться Драгоманову за-для оцінки деяких часописних планів. Драгоманов цілком поділяє гадку М. Бучинського про потребу заснувати часопис лівішого напрямку, „гайдамацький орган“, як характеризує його М. Бучинський, але не згоджується з тим, що за редактора такого органу міг-би стати Качала, оскільки він, Драгоманов, знає його із статтів в „Основі“ про високу політику. Таким чином дуже швидко Драгоманов використовує свої власні спостереження та інформації, які подав йому кореспондент, щоб вияснити можливість тієї чи іншої комбінації часописної, оскільки вона можлива з певними особами, як керівниками задуманого часопису. Оптимізм М. Бучинського вважав за можливе провести певне полагодження між старшими та молодшими, завести співробітництво двох груп у справах часописних, у виданні часопису, який міг-би об'єднувати оці групи, їх інтереси. На ці міркування та надії відповідає Драгоманов критичною оцінкою реальних умов та певним стримуванням оптиміста кореспондента в його широких планах. В одному місці він зазначає, що від воскресіння „Мети“, а то й „Правди“ з додатком елементів „Руси“ й „Основи“, багато добра не сподівається. Буде, каже він далі, — не без користи, але все-ж таки й винце й бурдюки будуть старенькі, хоч і підлатані новими. Молодіжні, — зауважує він далі — треба-б не на латки йти, а на мішки, хоч і на маленькі поки. Ясне й повне розмежування різних груп, сумніви щодо можливості тривкої, спільної праці—це повинне було в листах Драгоманова впливати на уважного читача, яким був як-раз М. Бучинський.

Брак реалізму закидає Драгоманов сучасним галицьким діячам. Вони — зазначає Драгоманов у своїх листах — мають нахил гратись у високу політику, зв'язувати свої плани що до дальшої долі українського народу з заплутаними стосунками між європейськими урядами, з тим сполучати надії на поліпшення умов українського суспільного життя. Треба молоді — зауважує Драгоманов — залишити іншим фокуси з урядами, чи то мос-

¹⁾ Переписка М. Драгоманова з М. Бучинським, 1910. с. 39, 49.

ковським, чи польським, чи австрійським, а собі вибрати інше. Оцей гострий докір—фокуси з урядами—стосується в листі Драгоманова до сучасних комбінацій галицьких політиків. Це брак реалізму, бо інакше шукали-б галицькі політики іншого опертя. В листі з 31 серпня 1871 р. Драгоманов у начерку планів дальшої діяльності виходить від тієї тези, що коли ми вже стали хлопською народністю, то з тим треба ув'язувати і дальші плани діяльності. Залишивши іншим очікувати допомоги від уряду, покладатись на конституційні фокуси, молодь повинна зайнятись народньою справою, піднесенням народнього багатства та просвіти. Це була-б реальна політика, оперта на розуміння реальних умов, а не на плутані хитрі комбінації.

Такий реалізм кладе Драгоманов в основу і програми культурної просвітньої діяльності. Нарід, народні потреби повинна поставити в першу чергу така реальна програма. В перекладанні на українську мову, треба передовсім задовольнити потреби народніх читачів. Коли М. Бучинський висловив певні сумніви що-до перекладів із Шекспіра з приводу таких звісток про перекладницькі заняття Федьковича, Драгоманов заспокоїв його в цій справі, що багато з Шекспіра може бути пущено „у низ“ (в нарід), як „Гамлет“, „Макбет“, „Лір“, що тут не можна сказати: шкода. Моя теорія низу така, — зауважує далі Драгоманов, — що найліпше з чужосторонньої поезії може бути пущено просто у низ. Правда, що таких творів з десяток хіба й нарахуєш, — зазначає далі Драгоманов. Таке сприятливе ставлення Драгоманова до перекладницької діяльності Федьковича відразу рішуче змінюється, як тільки Драгоманов довідався про те, що Федькович властиво не перекладає, а переробляє Шекспірові твори. „Де-ж він чув або бачив, щоб у ХІХ в. Шекспіра перероблювали, а не переводили. А коли він не чув про те, які тепер панують на образованому світові літературні ідеї, то як таки не научать його ті доктори, що сидять у редакції „Правди“.

Взагалі про Федьковича в листуванні 1871—72 р. дуже багато згадок. Вже після перших вражіннь від творів Федьковича на загальнім тлі тодішньої штучної української літератури Драгоманов зазначає в серпні 1871 р., що найліпше пішов-би на Україні Федькович, та висловлює жаль, що не може просто звернутись до письменника. Гадка Драгоманова — видати в Києві збірку творів Федьковича як поетичних, так і прозових, із словничком незрозумілих слів, з поясненнями, з біографією письменника, з його портретом. М. Бучинському доручається знайти адресу письменника, вдатись до нього по дозвіл видати таку збірку творів та вияснити при тому, що може є ще недруковані твори, які можна видати в цій збірці. Перші проби М. Бучинського зав'язати безпосередні листовні стосунки з Федьковичем не мали бажаного успіху, М. Бучинський зазначав у листі до Драгоманова з жалем, що Федькович до нього досі не відкликається, „засів у своїх Путиловах, як баша у виляеті, безглядним автократою, незважаючим людей, в самоті добровільній“. В дальшій зав'язати зносини з Федьковичем пощастило, але вражіння М. Бучинського підо впливом таких зносин вийшли інші. Федькович у міськїм львівськїм оточенні здавався інакший, ніж його уявляли здалека. Ознайомлення з літературною діяльністю Федьковича також примусило Драгоманова ставитись із більшим критицизмом до окремих літературних творів письменника. Не все йому тут подобалось, треба було зробити певний перегляд. Коли М. Бучинський висловлював свій жаль, що Федькович кинув за для Шекспіра свої гуцульські теми, як Добуша, про котрого Бучинський давав високу оцінку, Драгоманов одверто висловився, що це „преснотворнійша праця“. Про переробки з Шекспіра також висловлював Драгома-

нів, не стримуючись, свою негативну оцінку, що вибрав Федькович невдало твір за для перекладу, та ще й у переробці дещо підкреслив. Федькович, — каже тут Драгоманов — вибрав апотеозу палки, яку і у народа нашого хіба у поганих казках можна зустріти, та й ту облупив так, що все равно Гуцулія не стала, тільки Шекспір згубився. Після цього ще сумніш, — зазначає далі Драгоманов, — було мені прочитати від вас, що і Макбет перероблений, а не перекладений. А „Правда“ усе хвалить. Ці вислови Драгоманова цікаві тим, що показують нам, як критично ставився Драгоманов до всяких помилок навіть тих письменників, яких ставив взагалі високо на тлі загальної безбарвної штучної літератури.

Федькович, на думку Драгоманова, був дійсно виїмок серед тодішнього галицького письменницького кола. Драгоманов міг це зазначити упевнено, бо дійсно старанно збирав відомості про сучасних галицьких письменників, підбирав книжки сам, або через своїх кореспондентів. З листів до М. Бучинського бачимо, як доручав Драгоманов відшукувати для нього книжки, зазначаючи при тім, за-для якої праці це йому потрібно. В одному з перших листів Драгоманова зустрічаємо прохання надіслати йому „Правду“ за 1869 р., без якої він не може „написати, як хотів, про нові появи в малоруській белетристиці“. В тім-же самім листі Драгоманов поясняє, для чого йому потрібні деякі книжки. „Для паралелі я хотів-би Дідицького, Конюшого, Буй-Тура і друге, а також читанку Торонського, як образец, ізлюбленої святоюрцями поезії“. Разом з тим дає Драгоманов і інші доручення що до відшукування та придбання за-для нього певних книжок. І Бучинський із свого боку підбирає старі видання та заохочує до нього інших товаришів. За-для доповнення творів Федьковича, читаємо в одному листі Бучинського, переписуть і Вам зашлють станіславці окремі його поезії, порозсівані у „Меті“ і „Ниві“, багато його поезій друковано у „Вечорницях“ та як багато інших, так і цей журнал належить вже до бібліографічних рідкостей і, коли ще мого (примірника) дівчата не затратили, вишлю з Кутів, де родину маю. В іншому листі пише Бучинський, що „Правду“ обов'язково здобуде для Драгоманова у власність; нарешті зустрічаємо вказівку, що зі Львова надішлють Дідицького, Буй-Тура та „Основу“, ті числа, що їх бракує.

Таке старанне розшукування та допомога з боку галицьких кореспондентів дали змогу підібрати досить повно галицькі видання. Це й дозволило Драгоманову дати в своїх статтях авторитетну та рішучу оцінку сучасної галицької літератури. Оцінка була сувора та разом з тим виявила і основні хиби галицьких письменників. В листах Драгоманова поволі складається критерій оцінки літературних творів, дальшому виявленню присвячені статті на сучасні літературні теми. На прикладі Федьковича, з одного боку, та святоюрських літературних поглядів виявляється поволі, яким вимогам має задовольняти дійсна література. В чім сила Федьковича, в чім основна хіба нудних переспівів більшості сучасних галицьких письменників? Реалізм — це основна вимога, яку ставить Драгоманов до літератури, і цим критерієм міряє літературні твори. У Федьковича знання своєї околиці, щоденного побуту місцевої людности, живе виявлення цього — ось позитивна риса його творчости. Розуміється, з цим не могло зрівняти штучне переспівування історичних тем у святоюрців, як його зве Драгоманов, „сухояденіє“: так зве він в іншому місці оці проби літературні.

Такі-ж самі вимоги ставить Драгоманов і до письменників з України. Згадка чи оцінка певної книжечки в листах Бучинського дає привід і Драгоманову висловити свою гадку. Кониського в одному листі Бучинський поставив нарівні з Федьковичем, в іншому зауважив про план ви-

дання всіх поезій Кониського; Драгоманов зазначає на листі Бучинського проти цих рядків з боку—„який він поет“, а в пізнішій листі називає Кониського серед тих авторів, що даремно витрачали папір на свої віршовані проби. Так само Драгоманов збиває і оцінку Глібова, яку зробив Бучинський. „Кажучи правду, я думаю, що Ви трохи оптимістично на їх (байки) дивитесь, оригінального у їх мало“. Пізніш знову порушує питання про Глібова з приводу згадки Бучинського про байку „Горлиця“, що вона дуже подобається. „Байки Глібова, як казав мені Косач, розходяться добре і на Україні, але я, аки песиміст, тільки кручу головою, як чую похвали їм: багато там пустого: от як Горлиця—написана віршами гарненькими та тільки смислу мало. Любощі між горобцем та горлицею. Чорт зна що. І який-же вивід? що дівчат можна займати, хоть-би й горобцям, а тільки жінок не можна. Баечка була видумана Глібовим з індивідуальних поведів, і що вона мала хід у Чернігові, це я розумію, але далше!“ З уважністю ставиться Драгоманов до перших проб Нечуя-Левицького, хоче зав'язати з ним зносини, питає про його адресу, як саме йому писати. Бучинський відповідає, що Нечуй сам приїздив до Відня та Львова, дав друкувати у Львові збірку своїх творів за свій власний кошт та має зносини лише з Кулішем. В дальших листах Драгоманов виявляє своє піклування про літературну діяльність Нечуя, добре, що він почав видавати збірку своїх оповідань, але чи не вийде потім якихось перешкод за-для розповсюдження їх на Україні, чи не загубляться вони потім, як деякі інші українські видання за кордоном, як наприклад, пісні, що їх видав М. Вовчок у Цюриху. З увагою ставився Драгоманов до звістки про те, як Куліш виправляв до друку твори Нечуя, так „помаскрував червоною коректою, що й жаль і страшно було дивитись“. Ця звістка дасть пізніше привід Драгоманову висловити певне побоювання за Нечуя під впливом Куліша. „Будь у такій школі Федькович, не пропав-би він так постидно, як це з ним случилось. Думаю, що безвозвратно, боюсь, що й Нечуй не встоїть, і боюсь, чи то не Кулішева вина. Багато послужив Куліш Україні, але багато він і навредив своїм характером і доктринерством, якимсь більш польським, ніж руським, бо не в руському воно характеру“. Не таїться Драгоманов перед своїм кореспондентом і з думкою про плутанину націоналізму в творах Нечуя.

Так поволі витворюються під свіжим враженням творів галицьких письменників та новин української літератури загальні погляди Драгоманова на літературу. В листах 1871—72 рр. ці уваги розкидані з приводу тих чи інших звісток про літературні новини, а потім в обробленій формі знайдуть вони своє місце в часописних статтях Драгоманова на українські літературні теми. Знаємо ми, як ставились кореспонденти Драгоманова до його листів, отже ці погляди засвоювали не тільки самі кореспонденти, але й певні гуртки молоді коло них і критичні оцінки мали свій вплив на вироблення загального ставлення до літератури.

Яким-же шляхом можна було-б, на думку Драгоманова, зміцнити оце критичне ставлення до літературних творів? На яких зразках можна було-б розвивати свій літературний смак? За-для цієї мети Драгоманов рекомендує уважно ознайомлюватись із літературою російською мовою. Така порада викличе здивування з боку тих, що призвичаїлись вороже дивитись на Росію; Драгоманов знає це дуже добре. Він навіть із своєю звичайною одвертістю признається, що і київські громадяни не всі поділяли його ставлення до російської літератури та взагалі культури і за його відношення звали уніятом, модерантистом. За кордоном Драгоманов також зустрів вороже ставлення до Росії та всього російського взагалі. Він і починає з в'яснення, що не можна плутати російського уряду та

російського суспільства. „Ні Ви, ні часто і другі не хочете знати інтелігентного слою у Росії, хоч того, що має свій вираз у літературі руській. Це слой численно не дуже великий, але тільки релятивно, бо абсолютно він не малий і не рідкий“. Це основна увага Драгоманова, щоб захитати ті ворожі загальні погляди, в яких добачає він відгомін австро-німецьких поглядів на Росію, або незнайня її, або тенденційної несправедливости до неї. Ворожнеча до офіційної Росії, до російського уряду не повинна закривати російську літературу, яка цілком заслуговує на увагу та ознайомлення. Ця література зовсім вільна від тих хиб, за які справедливо докоряють російському урядові. В цій літературі—каже Драгоманов—хіба той, хто насмішити хоче людей, пускається у народність та так званий патріотизм, там ідея „обрусенія“ нічого не бачила, окрім насмішок від більшости літераторів і журналів. Це один бік справи: визволити російську літературу з-під того гніту загальної ворожнечі, що перешкоджає зацікавитись та ознайомитись з нею. Другий бік—вияснити своєму кореспондентові об'єктивну вартість російської літератури. До цього звертається Драгоманов кілька разів у своїх листах, розвиваючи та поглиблюючи свої гадки про об'єктивну вартість російської літератури. Щоб не було сумнівів, чи не буде таке ознайомлення шкідливе для безпосереднього українського самопочуття, чи не ослабить безпосереднього розуміння українського народнього життя, Драгоманов зазначає, що українофіли також виробляли свої літературні смаки на російській літературі. Поволі намічається далі різниця між літературою російською мовою, в якій працюють письменники різних національностей, малюючи життя свого народу, і між літературою велико-російською, що обмежується лише темами життя великоросійського. Зокрема порушує питання про Гоголя, який у дальшій своїй літературній діяльності відійшов від українських тем. Драгоманов рекомендує знайомитись уважно з літературною манерою Гоголя, щоб з таким реалізмом малювати і українське народне життя. Спиняється Драгоманов у своїх листах на літературній діяльності Тургенева, підкреслює значіння його творів, зазначає увагу до Тургенева не тільки серед російських, але й серед європейських читачів: Тургенев—це один із тих письменників, яких рекомендує уважно читати Драгоманов, щоб виробити літературну манеру. В такій школі українські письменники могли-б виробити справжню літературну манеру і Федькович міг-би розвинути свої літературні здібності і „не пропав-би він так постидно“. Так само й у листі до Волод. Навроцького з 10 вересня 1872 р. рекомендує Драгоманов подати в „Правді“ уривки із споминів Герцена, те що стосується польського повстання 1863 р. Коли ознайомлення з манерою російської літератури вже почато, Нечуй дав проби перекладів Щедрина, то цікаві для галицьких читачів будуть також і уривки з Герцена одного з найліпших белетристів та пропагандистів гуманних ідей¹⁾.

Так поволі в обміні думок між кореспондентами в 1871—1872 рр. формулюються погляди Драгоманова на українську літературу. Ці-ж думки в більш обробленій формі знайшли місце в часописних статтях Драгоманова на галицькі теми—про суспільне життя, про літературні течії. Дальше розроблення деяких моментів оцієї критики галицьких літературних течій знаходимо ми в листах Драгоманова до співробітників „Друга“ в рр. 1875—1877. Провадиться тут обговорення тих моментів, що були вже зачеплені раніш у листах та статтях, деякі поставлено більш гостро та рішуче в порівнянні з попереднім обговоренням, набувають вони тут повнішого та детальнішого вияснення.

¹⁾ Листи до Ів. Франка 1887—1895, с. 306.

Передовсім зазначимо в листах до редакції „Друга“ питання про мову. Вже раніш підкреслював Драгоманов штучність тієї мови, що її вживають галицькі інтелігенти в листуванні, що її вживають також і в своїх літературних пробах. Тепер знову вертається Драгоманов до тієї-ж таки справи про мову, яку вживають галицькі письменники. Що залишилось, питає Драгоманов в однім листі, у Вас в заміну? Мішанина польсько-німецько-церковна, відповідає сам Драгоманов, характеризуючи сучасну мову галицьких видань¹⁾. Це продовження тих вияснень, які дано в попередніх листах. На закиди, що Українці свою мову накидають Галичанам, коли ті мають свою окрему галицьку народню мову, Драгоманов відповідає та вдається в деякі філологічні міркування з цього приводу. Оскільки дійсно можуть казати галицькі письменники про окрему народню мову, яку вони розроблятимуть в своїй літературі? Кілька окремих форм, каже Драгоманов, деяка кількість слів, з яких зовсім відмінні та незрозумілі без перекладу лише слова технічні, в більшості запозичені, не становлять перешкоди до того, щоб Полтавець та Гуцул розуміли один одного, як люди, що говорять одною мовою²⁾. Коли між діалектами української мови в Росії й у Австрії є різниця, все-ж таки не можна визнавати окремої галицької народньої мови, окремої від української, як не можна визнавати окремої володимирської мови чи навіть наріччя окремого від московського: так пояснює далі Драгоманов. Не треба, щоб Галичане копіювали дрібні відміни українського діалекту і зракались своїх, а треба тільки, щоб Галичани писали по-своєму по-народньому, а воно й само по собі вийде в головнім по-українському. Коли-б проте й не вийшло того, українські хлопомани все-ж таки будуть задовольнені з того, що Галичани пишуть по-своєму, по-народньому. Не можна—продовжує далі Драгоманов—ховатись за фразу, що по-хлопському мовляв не можна всього висловити. Коли ми не хочемо—розвиває далі свою гадку Драгоманов—відокремити інтелігентні верстви в окрему касту, а разом з тим засудити їх діяльність та літературу на „мертвенність“ та брак оригінальності, мусимо яко мога старатись висловлювати наші гадки „готовою мовою хлопів“, а де не можна, нові словотвори наші повинні ми робити в дусі народньої мови та як-найзрозуміліше для народу. Далі намічено і загальне розуміння такої культурної праці. „Українщина“—це не тільки література народньою мовою, себ-то мовою більшости, це також і передача йому, народові, результатів світової цивілізації, переважно, коли не повне присвячення інтелігенції, яка могла виховуватись лише через те, що нарід працює, обливаючись потом, на службу цьому народові. Як бачимо, обговорення питання про мову далі переходить до іншої, також дуже важної справи, ставлення до народніх мас, як інтелігентні верстви повинні ставитись до народу.

Коли в дискусії до Драгоманова звертались з заявою, щоб він не нав'язував Галичанам українщини, українських поглядів, відповідає на це Драгоманов виясненням, що таке рутенщина, за яку так тримаються його кореспонденти і що внесе з собою нового той український вплив, який хотів-би він бачити поширеним у Галичині. Гостро критикує Драгоманов те ставлення до народніх мас, яке він зауважує в Галичині, ті претензії, які він бачить з боку різних керівників народнього життя. Ці уваги, дійсно, повинні були вражати тих читачів, що хоч трохи могли критично поставитись до галицьких обставин суспільного життя. Одинокий часопис, що знаходиться в руках молоді,—каже Драгоманов,—має

1) Другий лист до редакції „Друга“, с. 323.

2) Ст. 323—4.

своїм заміром давати тільки лектуру готовій публіці, а не хоче критикувати, впливати на сучасників. Надзвичайний приклад—іронічно зауважує Драгоманов—серед молоді на земній кулі в наш зіпсований вік, коли існує молода Туреччина¹⁾ та інші подібні течії в інших народів; таке неприродне становище викликано тим, що в Галичині не хочуть знати про нарід та його потреби і не знають, чи навмисно не хочуть знати про ту передову меншість, яка вже років із сотню працює в усій Європі за-для визволення розуму і волі народу від середньовічного рабства, меншість, яка розвинула свіжі народні літератури за-для себе та народніх мас. Навпаки, в Галичині літературна праця майже виключно провадиться за-для рутенської публіки, парохів, що бояться консисторії, урядовців, що тримаються за свої посади, давно позабули свої семінарські та університетські зошити і не думають слідкувати за ходом європейської думки, тільки-тільки підтримують свій апетит до літератури польськими та німецькими газетами та часописами... І літературні ідеї та смаки цієї публіки стають законодавці ваших літератів,—закінчує характеристику умов часописної діяльності в Галичині. Така публіка, такі умови мусили впливати на саме ведення часопису. Зазначено приклади невдалого вибору оповідань за-для перекладу, зауважено переклад з німецької мови оповідання ніби з російського життя, замість того, щоб перекладати гарні твори Дикенса, Ауербаха, Шпільгагена, Золя, Флобера або вибирати з видатних письменників ліпші твори, не беручи першого, що лише попадеться випадково, як це було з оповіданням Тургенева „Собака“. Не дивно—каже далі Драгоманов—що не перешкоджає і мішана австро-рутенська мова, не дивно, що за два роки не було ні однієї статті про нарід, його побут, його злидні та горе, не було навіть повісти з народнього життя, не було спопуляризовано ні однієї передової європейської ідеї наукової, політичної, соціальної...

Як бачимо, уваги Драгоманова торкались багатьох ріжних та важливих питань. Народня мова в літературнім уживанні, літературна манера, пристосування до смаку публіки, керівна роля часопису в руках молодих редакторів—все це надзвичайно цікаві питання, які тепер вперше порушено було перед молодого галицькою аудиторією. А за цими питаннями далші теж дуже важливі—заклик до праці на користь своему народові. визнання несплатного боргу інтелігенції перед народом, що з його праці вона може жити та провадити свою діяльність, пишатись нею. Нарешті, гостра критика суспільних стосунків, виявлення дійсних, хоч затаєних настроїв галицької інтелігенції що до народньої маси.

Як поставилась до оцих уваг частина галицької молоді, можемо бачити з листів М. Павлика, що був у колі кореспондентів Драгоманова з 1876 р. В перших листах М. Павлик висловлює дуже щиро свою радість що нарешті познайомився з мудрою, живою й щирою людиною: „оттак бувало ходжу, як затроєний по попах, та де мені в голові їх забави, коли мене усе в серце кололо життя їх домів²⁾“. В тих-таки листах Павлика подано спостереження, як галицькі пани „гуляють, п'ють, та й ще сміються із тієї ровти, що зазирає у вікно, як бенкетують за їх гроші пани“. Зауважено, що „така-ж скаклива панночка по бенкеті паплюжить мужиків та б'є слуги в лице“. Переказано з натури сценку, як парох лаяв селянина за його брудні руки, мов не уважність до „духовного отця“. І як загальний висновок, розуміння попівської ворожнечі проти народньої освіти, яка, мовляв, вивчить, селянство обходитись без

¹⁾ Ст. 325.

²⁾ Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, II, 10.

релігії, бо „де би ся схотіло вже тогді хлопів давати на боже“. В пізніших листах Павлика часто зустрічаються вражіння із зустріч з галицькими інтелігентами, парохами, професорами, та подано часом їх влучні характеристики. І нарешті сумний висновок: „от видите, з якими патріотами в Галичині ви маєте до діла, щирих межі ними, буде (так, аби не зогрішити) з десять“.

Цій молодій редакції Драгоманов подає ті-ж самі поради, що раніше поволі формулювались у попередніх його листах до Бучинського та інших; те, що раніш складалося поволі підчас самої дискусії, тепер має вигляд продуманий, зважений. Очевидячки, Драгоманов мав час передумати оці свої зауваження, ту свою педагогічну манеру, з якою він звертався тепер уже до інших.

Для вироблення літературного смаку рекомендує Драгоманов корифеїв російської літератури. Про твори Гоголя йшла вже розмова в листуванні з Бучинським, коли Драгоманов вияснив значіння літературної діяльності Гоголя. Те-ж саме бачимо ми тепер і в листуванні з Павликом та його гуртком. За-для того, щоб повніше уявити значіння Гоголя, рекомендовано також і почасті статті про Гоголя. Тут важно було захитати ту літературну оцінку діяльності Гоголя, що мовляв вона не має ніякого серйозного значіння, лише висміювання народнього побуту без усякої поважної думки (Куліш). Щоб не було ніяких сумнівів, Драгоманів уже в листах до Бучинського кілька разів звертався до вияснення та оцінки літературної діяльності Гоголя, зазначаючи вплив Гоголя на новішу російську літературу, підкреслюючи значіння реалістичної школи в історії російської літератури та прирівнюючи українську літературу до періоду догоголівського російської літератури. В дальшому Драгоманов і для української літератури в Галичині намічає, як єдиний корисний шлях,—шлях реалістичного малювання життя¹⁾. За Гоголем приходять черга і до сучасних російських письменників реалістичної школи. Найбільш уваги в своїх характеристиках сучасних течій російської літератури покладає Драгоманов на вияснення, яким шляхом типи великоросійських селян у творах Тургенева набувають більшого, загальнішого значіння, аніж такі-ж самі типи в Писемського та Островського, як у деяких своїх творах Тургенев набуває значіння загально-руського письменника²⁾. В тіснім звязку з цими поясненнями стоять поради, що саме читати з зазначених письменників, з чого починати та до чого пізніш переходити. Були такі поради в листах до Бучинського, розсіяні вони також і в листах до М. Павлика, з додатком деяких нових деталей проти попереднього.

Критикуючи галицькі часописи, їх „сухояденіє“, Драгоманов рекомендує читати, як найліпший серед російських часописів, „Вѣстникъ Европы“. Та й без великих рекомендацій прийшло-б все однаково до такого зацікавлення російським часописом, оскільки Драгоманов друкував там свої статті та відсилав до них своїх кореспондентів, чи сам прислав свій примірник, чи писав, щоб з редакції прислали окрему вирізку його кореспондентові. Зокрема Драгоманов поясняв часописні стосунки в Росії, які напрями виявлені в журналістиці, які знаходять найбільше прихильників та читачів та яким чином російська поступова журналістика набула такого значіння серед інтелігентної верстви. Подібні пояснення були особливо потрібні через те, що в Галичині святоюрці знайомили публіку лише з консервативними російськими часописами, „годували перепечаткою фейлетонів „Голоса“ и „передовыхъ статей“

¹⁾ Переписка з М. Бучинським, с. 155 та ин. Перший лист до редакції „Друга“, 313.

²⁾ Переписка з М. Бучинським с. 280—281.

Моск. Вѣдомостей" ¹⁾, і тим, розуміється, утворювали непевне уявлення про сучасну російську журналістику, як цілком консервативну без винятків. Спеціально спиняється Драгоманов і на в'ясненні ставлення української публіки до російських прогресивних часописів, чому вона не вважає такі часописи за чужі для себе, як видавані чужою мовою. Дійсно, Галичанам таке становище могло здаватись дивне, чому українська публіка уважно читає та передплачує російські часописи. Ознайомлення з прогресивними російськими часописами мусіло вплинути на молодих редакторів у Галичині. Вже швидко Бучинський згодився з потребою заснувати лівіший часопис, „гайдамацький“, як він висловився фігурально в одному листі. Оцей лівіший часопис мусів перейняти багато з часописної практики російських редакцій, оживити та піднести інтерес серед галицької публіки до періодичного видання. Драгоманов і добирає різних способів, щоб через своїх кореспондентів вплинути на ведення сучасних галицьких часописів. Так, у листах до Бучинського знову дебатується реформа „Правди“, способи зробити з неї живішу та більш поширену. В одному листі до Бучинського Драгоманов писав: „часто я думав про те, од чого у „Правді“ так мало живого матеріалу, од чого од неї так оддає старосвітством. Навроцький іще перед началом „Правди“ писав мені, щоб я не міряв галицьких діл літературних європейською міркою (якою-ж мені мірять?), що сил літературних мало. Я собі подумав, що луччі сили тепер заняті справою учебників і з більшим покоєм ждав, поки їм найдеться час звернути увагу на журнали; тільки думав усе таки: невжеж у них на критику не стає часу, коли не стає на роботу, та на критику смілу, наукову, прикладаючи іменно європейську мірку“. Тут цікаві зауваження Драгоманова, ці в'яснення та порівняння галицьких часописів з російськими зроблять пізніше свій вплив та поволі навчать міряти загальною європейською міркою, а не окремою якоюсь галицькою спеціально за-для галицьких умов та обставин: гадку про окрему галицьку мірку, як бачимо, збиває тепер Драгоманов у Навроцького. Критичне ставлення до щоденного життя, до всіх його проявів має лежати в основі освітлення сучасності. *Destruam et aedificabo*,—це ставить тепер Драгоманов, як девіз часопису, такого як „Правда“. Рішуча боротьба з самоосліпленням, згідно з яким усі „хто не з нами—дурні, деспоти, чорти, а ми ангели; хто писне віршечку, мазне образок, напише пісеньку, усе геній“: уїдливо характеризує Драгоманів дружню критику. Як відомо, до цієї теми—потреби об'єктивної, а часом і суворої, критики—звертався Драгоманов і пізніше, іноді висміюючи „самохвальство та взаємні кадила“, іноді уважно зазначаючи велику шкоду для української літератури від таких взаємних похвал, бо ніяка, навіть дужча література не видержить тих кадил. Такі докори цілком відповідали тодішнім галицьким стосункам, і ми знаємо, з яким великим обуренням зустрічали тодішні впливові особи та керівники галицького життя кожную пробу критики хоч і не дуже рішучої, не дуже гострої, вимагаючи від молоді слухняности та признання авторитетів (листи М. Павлика).

Під такими впливами з боку Драгоманова розвивався світогляд його галицьких кореспондентів, під такими впливами змінювались їх погляди, які засвоїли вони в своїм оточенні. І Павлик, і Франко винесли з-під сільської стріхи свій погляд на стосунки між інтелігенцією та народними масами, вони не могли поділяти того ставлення, яке було до селянства в звичайних галицьких парохів, про що не раз згадує в своїх листах Павлик, цим селянським синам бракувало обґрунтування того, що вони

¹⁾ Ibidem, с. 99.

так глибоко відчували та переживали. Ось тепер з Драгомановським листуванням отримали вони і певні аргументи, з якими можна було виступити проти офіційних оборонців та керівників народньої справи. Листи Драгоманова, вказівки на нормальні стосунки між інтелігенцією та народом, як вони повинні бути та розвиватись, як їх уявляють собі українські інтелігенти,—це давало нові аргументи, нові матеріали для дальшого обговорення, полеміки та критики сучасних стосунків. В листах Павлика знаходимо сценки таких виступів молоді, незадоволення старших проти таких виступів, проти захитування давніх та визнаних уже авторитетів.

Величезне значіння мала ідея,—що її висунув Драгоманов, несплатного боргу інтелігенції перед народом, який своєю працею підтримує інтелігенцію, дає їй можливість віддаватись своїм заняттям, своїм захопленням. Ця ідея була надзвичайно важливе відкриття для нової селянської інтелігенції, яке давало оформлення її настроям та почуттям. І ми знаємо, яке значіння мала ця ідея у виробленні світогляду Франка, як він до неї часто повертався в своїх творах.

Вимога критичного ставлення, переоцінка старих утертих поглядів, що так довго залишались без перегляду, мала великий вплив на молодь, в тім числі також і на Франка. Приватні листи Драгоманова, так само, як і листи до редакції „Друга“, не раз торкаються тих справ, яких звичайно не можна було торкатись у галицьких обставинах, „отцовъ Руси“ та їх ставлення до народніх справ. Ця смілива рішучість захоплювала Павлика й Франка. Коли заходила справа участі в часопису Драгоманова, вони висловлюють бажання писати на такі теми суспільного життя, які виявляють критичне ставлення молодих співробітників, що тепер поновому подивились на оточення та дістали змогу висловити щиро свою думку, незалежно від звичайних галицьких обмежень. Висловити щиро та повно свою гадку про парохів, що зневажають та кривдять селян, мов щось далеко нижче від себе, про урядовців, про професорів—тепер можна було вперше, і дійсно Павлик і Франко не хотіли опустити можливості виступити проти авторитетів. Зазначені теми статтів та оглядів Франка порушують як-раз такі недотикані питання та справи. Захоплення зростало і через те, що серед самої молоді почався поділ, відчуження сміливіших від тих, що боялись підняти руку проти авторитетів. Отримання листа-програми Драгоманова здіймало вагання, чи можна друкувати такий лист на сторінках часопису. Редакційна колегія не могла зважитись рішуче відмовити Драгоманову, який був їй корисний, а з другого боку, рішучі виступи Драгоманова проти керівної верстви викликали незадоволення в тих, про кого Павлик висловлювався в листі: „Я йому за наше попівство, а він, попович, розсердився“. Редакційна колегія хотіла друкувати з такими примітками чи поясненнями, які зазначали-б її самостійну незалежну позицію, щоб не признаватись у впливі Драгоманова. Таким чином, коло друкування листа Драгоманова виникало жваве обговорення, підраховували голоси, хто буде за друкування, а хто проти. „Ідемо радитись за Ваш лист: зробимо так, як Вам писав, бо нас чотири на одного (А. Д.). Межи нами один щирий народовець—Белей, селянський син, розуміє народне діло, він сьогорічний“ повідомляє Драгоманова його кореспондент про друкування його листа в часописі „Друг“. В таких суперечках та виясненнях де-далі більше переймались прихильники Драгоманова його поглядами, робили з них дальші висновки, намічали найближчі пристосування на практиці.

Як і інші кореспонденти Драгоманова, багато скористав Франко з порад та вказівок про читання. Драгоманов намічав конкретний план читання, письменників, окремі твори, порядок, в якому треба було читати

ті твори, та часом зазначав ще й матеріял біографічний та критичний до цих письменників; бажання полегшити в такому читанні доходило до того, що Драгоманов посилав свої власні книги, йому також потрібні, замовляв російським книгарям висилати зазначені книги до Галичини. В своїх листах кореспонденти повідомляли Драгоманова про хід читання, про брак тих чи інших книжок, зазначених у програмі читання. „Будьте ласкаві (прислати) нам передовсім Гоголя, бо ми маємо тільки маленькі уривки. Ці три книжечки, що Ви прислали мені про Гоголя, здається, передрук із „Р. Старини“, досить цінні, але все таки я не можу ще так добре представити собі Гоголя, заким не прочитаю все, що він написав і що написано про нього“. При тім кореспондент признається, що в „Кружку“ досить поверхово ставилися до рефератів і тільки поволі починали уважніше ставитись до такої праці. Наприклад, було так, що реферат про Гоголя довелося писати швидко після вступу до „Академічного Кружка“, коли про цього письменника й не було ще відповідного знання. Зате пізніш про Білінського не згоджувався писати, поки не буде відповідних відомостей про критику та значіння його діяльності. Добувати твори Білінського довелося з Київа та не так легко, треба було нагадувати про це. „Коби борше Білінський і Добролюбов з Київа“— читаємо в однім листі до Драгоманова. Пізніш отримано було одного лише Білінського, але Добролюбова тим разом вислано не було з Київа, так обставини вносили певні зміни до програми читання. Іноді бракувало грошей на книгу. „Учора хотів купити собі „Gesch. d. Mater“. Lange, та один том стоїть 5 наших р. ще й з попліткою“. Так виходила заминка з книжками та читанням. Роздумуючи про силу традицій та авторитетів, спинялись над питанням про поглиблення освіти жіноцтва, так виникав план реферату про жіноцтво. „Я думав ще у Львові мати по вакаціях відчит про женщин“. В пізнішій листі читаємо про дальший розвій плану. „Читав промову інтернаціоналу женщин, дуже ми ся сподобала, с такою женщиною то але би побути, а то зробили їх льокаями мужчин, що досадно й гірко дивитись. Наші женщины дуже тото чують, що нічого не вміють“. Потім іде розшукування книжок за-для наміченої теми. Відомі статті Михайлова про жіноцтво в „Современникъ“ довелося виписувати з Відня, з тов. „Січ“. „Попросіть Ви Терлецького, щоб він був ласкав взяти ці дві книжки „Совр.“ із Січи і щоб їх мені, як мож скорше, прислав: я сейчас відішлю, лиш перепису про жінок“. Нагадаємо тут ще план перекладати Ренана: „поки що Франко замовив собі його (Ренана) по-німецьки та ще нема“.

Проповідь реалізму в літературі—це постійна складова тема в розмовах та поясненнях Драгоманова про літературу. І для Франка це мало велике значіння. Перші проби Франка не виходили з зачарованого кола шаблонного умовного малювання, романтичних переспівів, історичних повторень. Пригадати хоч Франкову повість „Петрії та Добошуки“ в „Другъ“ 1876 р. Лише поволі звільнявся Франко від впливу оцих традиційних поглядів. Цікава вказівка, що вітчим Франка радив йому залишити Добошуків та взятись „до чогось розумнішого“, ближчого до життя дійсного, щоденного. Під впливом Драгоманівських порад та пояснень мінялось ставлення товаришів Франка до його літературних проб. „Коби то, Господи, покінчились вже „Добошуки“, то прийде щось живішого“, читаємо в листі Павлика до Драгоманова про справи „Друга“. Драгоманівський „Другий лист до редакції „Друга“ рекоментує таких письменників для перекладу на українську мову в галицьких часописах—Ауербах, Шпільгаген, Золя, Флобер, Еркман-Шатріян. Уважне ознайомлення з цими письменниками мусіло розкрити очі, намітити підхід до щоденного

побуту без усяких прикрашувань та змін. І Франко переживає оцю еволюцію від „Петріїв“ до Бориславських оповідань під уважним оком Драгоманова, що завсіди готовий дати пораду, заохотити, підбадьорити.

Нарешті Драгоманівський вплив у сфері мови. Перші літературні проби Франка писані тою самою рутенщиною, проти якої так виступав Драгоманов у приватних листах до Галичан, в часописних статтях, в листах до редакції „Друга“. Доповнюючи, поглиблюючи, ці вказівки були по тій самій цілі та робили сильне вражіння на уважного читача. Просто йти до народньої мови—оце порада Драгоманова, як було вже зазначено раніш. Великий вплив мали також і етнографічні студії. Всіх своїх галицьких кореспондентів утягав Драгоманов в етнографічну працю, чи даючи загальні теми, чи намічаючи конкретне питання. Для тих, хто виховувався під впливом рутенщини, в традиціях штучної інтелігентської мішанини-мови така праця коло народньої творчости мала великий вплив. Коли вже захитано довір'я до мови рутенщини, ці етнографічні студії зміцняли розуміння народньої мови, поглиблювали запаси виразів та упевнено вели шляхом вироблення літературної живої мови.

Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р.

Проф. Мих. Грушевський завважав був у своїй студії про женеvський гурток; що в першім соціалістичнім процесі, який відбувся в Австрії, засів на лаві обжалованих галицький Українець, Остап Терлецький¹⁾).

Як відомо, почав він від весни 1875 року видавати у Відні в друкарні Болгарина, Янка Ковачева соціалістичні брошури. На першу чергу пішли Сергія Подолинського: „Парова машина“ і „Про бідність“ (розмова перша), з котрих остання, що її „очистив“ опісля Драгоманов, вийшла в Женеві в кількох виданнях²⁾). Слідом за сими двома брошурами надрукував ще Терлецький у р. 1875 „Правду“, що була переріркою російської брошури „Хитрая механика“, а в місяці березні, або на початку квітня 1876 р. книжечку Фелікса Вольховського: „Правдиве слово хлібороба до своїх земляків“³⁾).

Остання брошура, якої вістря було звернено проти царів і панів, довела до судового процесу. Мабуть, на донос галицьких москвофілів, що проживали у Відні, переведено дня 12 квітня 1876 р. в друкарні Янка Ковачева ревізію, при котрій забрано 2850 примірників брошури, отже сливе цілий наклад. А що видавцем її був Остап Терлецький, ревізія не минула також його мешкання. Сконфісковано тоді в нього переписку із Драгомановим та іншими діячами женеvського гуртка, забрано книжки, а йому й друкареві виточено процес.

Терлецького, що був тоді урядником віденської університеської бібліотеки, завішено в урядуванні, застановлено його платню, через що довелося йому прожити довгі місяці неспокою серед голоду й холоду. Процес відбувся щой-но 16 жовтня 1876 р. Тримався О. Терлецький у часі процесу гідно. Станув він у своїй обороні на науковім ґрунті реальної сторії скасування кріпацтва в Росії⁴⁾). Присяжні судді виправдали обох обжалованих, але Остапові Терлецькому довелося ще чекати до 8 грудня 1876 р. на поновне прийняття до служби. Ся обставина ускладнювала ще гірше його тяжкі матеріальні відносини, про котрі він писав Драгоманову:

„А я еще донині не знаю, що з мойов службов буде, чи приймуть, чи не приймуть то чи оставлять у Відні, чи перенесуть де в Клагенфурт, або в Інзбрук. Питавсь я у директора бібліотеки питавсь в Намісництві; директор нічого не знав, а в намісництві не хочуть нічого ясного казати. Все лиш кажуть: in einigem Tage... Тота непевність і неясність мого положення так мене розстроїла, що я нічогосінько робити не можу, ні читати, ні писати, ні робити

1) М. Грушевський, З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток, 1922, стор. 58.

2) Там же, стор. 41.

3) Її передрукував Ів. Франко в II томі М. Драгоманова; „Листи до Ів. Франка і інших“ Львів, 1908, стор. 356—69. Влучну характеристику всіх чотирьох брошур подав М. Грушевський, *Op. cit.*, 34—59.

4) Там же стор. 58—9. Ширше про процес розповів Ів. Франко в статті: „Др. Остап Терлецький“, *Спомини і матеріали*, стор. 29—33. Гляди також: Із оборонної промови О. Терлецького на розправі за сю брошуру і видрук. Ів. Франком в М. Драгоманова: „Листи до Ів. Франка і інших“, II, стор. 370—3.

що-небудь серйозного. А до того ще приходить і голод. Побила мене лиха година: та й годі... Воно зрешту і не така пуста марниця, якби здаватись могло зразу. Якби я чоловік голий, то себ певне нічого і я-б собі якось із нервами дав раду. На бібліотеку і на усю цісарську службу плюнувбим, та й годі. Найшов бим може хліба і де-інде. Але я *glebae adscriptus*, я прикований до служби і морально до неї прив'язаний. Треба-ж гроші по-віддавати, коли знав їх взяти, та й ще взяти у таких людях, що сами їх потребують...

Саме, коли Терлецький опишував свою журбу, директор бібліотеки визвав його до себе і сказав, „що йому в намісництві дозволили мене приймати тимчасом на службу, поки уся справа дефінітивно рішиться“. „Тепер уже,—писав Терлецький Драгоманову.—напевно мож рахувати, що мене приймуть зовсім на службу і тільки на жаловання, для мене в сім случаю властивий *pervus tempus*,—треба буде ще з місяць ждати... Тепер, успокоївшись по крайній мірі в теорії, на счот насущного хліба, буду міг більше робити“¹⁾...

Годі не завважати, що до процесу довела незручна полеміка брошури Вольховського проти царів і панів. Звертав на неї увагу Терлецького Мих. Драгоманов, коли дістав до рук коректурні листи, віщуючи брошурі конфіскату, якої не знесено навіть після процесу. Останній факт, як завважив проф. Грушевський, був вказівкою для адміністрації і для всяких денунціантів-добровольців на будуще. Три попередні брошури, пропущені у Відні, слідом сконфіскувала львівська прокуратура і почалась взагалі нагінка на соціалістів²⁾.

Та й самі соціалістичні круги ішли не раз на руку нагінці з боку властей своєю незручністю, чи необережністю.

В січні 1877 р. приїхав до Львова з Женеви Сергій Ястршембський, щоб вписатися на політехніку. Числив він літ 19 і раніше був слухачем медичного виділу в Харкові. Він зійшовся у Львові дня 9. І. в ресторані під „чорним раком“ з Ол. Конст. Куртієвим з Одеси, що числив літ 25, був громадським писарем у Херсонській губернії, а після білетером в українській тетрі у Львові. Обидва вони звертали на себе увагу голосною розмовою, до якої вмішався поліційний агент, чи урядовець, за що його Ястршембський почастивав поличником³⁾. Ястршемського заведено на поліцію і затримано в арешті. Ув'язнено також Куртієва, хоча зразу покликано його на свідка, а що Ястршембський замешкав у М. Павлика, тоді слухача III року філос. виділу, тому переведено дня 11. І. в нього ревізію, забрано його пореписку з Драгомановим та ув'язнено⁴⁾. У Ястршембського окрім листів Драгоманова найдено ще листи Роберта Даля (Лаврова), редактора соціалістичного органу „Вперед“.

Припадково склалося, що саме в тім часі прибув із Швайцарії до Львова Ол. Черепакін (прибране ім'я Дорошенко), родом з Кременчуку, літ 25, укін. слух. медицини в Києві, і заїхав до англійського готелю з книжками: „Турки внутр. и ви́шніе“, „Про багатство та бідність“, „По вопросу о малорусск. литературѣ і т. и., назначеними для контрабанди в Росію. Його також ув'язнено. Майже рівночасно із згаданими вже людьми прихопила тоді львівська поліція Ляхоцького, але його звільнено, і він виїхав негайно у Швайцарію⁵⁾. Ще один українець Т-к (прибране прізвище—Колодій або *George Rouge*) з Київа

1) Лист О. Терлецького до М. Драгоманова з дня 8. XII. 1876.

2) М. Грушевський: „М. Драгоманов і жен. соц. гурток“, стор. 59.

3) Гляди: Переписка Мих. Драгоманова з Мих. Павликом, 1876—1895, II, стор. 193—6. (Лист др. В. Ганкевича до М. Драгоманова). Правда, 1877, Ч. I, стор. 73—4.

4) Переписка М. Др. з Мих. Павликом, II, стор. 188. Перехоплені в Ястршембського й Павлика листи надруковані там-же, Т. II, стор. 149—52, 161—2, 170.

5) Там-же, II, стор. 198.

провідавши від Павлика про арештування, вратувався із поліційних рук утечею із Львова в Росію¹⁾.

На основі найдених листів і книжок засіли на лаві обжалованих дня 16. III. 1877 р. у другім соціалістичнім процесі: Мих. Павлик, Сергій Ястршембський, Ол. Черепакін і Ол. Конст. Куртієв. Прокуратурія обвинувачувала їх, „о провину участі в тайних товариствах; шкідливих для суспільного ладу на основі §§ 285, 287 і 293“. Серед розправи їх вину почасти обмежено. Павлика засуджено тоді тільки за провину з § 287 на 8 днів арешту, Ястршембського й Черепакіна за проступок § 289 закону карного на місяць в'язниці та видалення з границь Австрії, бо „поширювали тенденції тайних товариств і позискували для них членів, про що свідчила найдена у них переписка з Драгомановим і Робертом Далем“. Куртієва суд звільнив, але рішив також видалити з границь краю²⁾. Ястршембський і Черепакін прийняли засуд і скінчили відбувати кару дня 20. IV. 1877 р.³⁾ Павлика випущено з в'язниці дня 21. III. 1877 р. і він зголосив рекурс проти засуду⁴⁾.

Як мало спосібним був Черепакін до конспіраційної роботи, характеризує нам виїмок з листа Остапа Терлецького, писаного до Мих. Драгоманова, дня 15. II. 1877 р.

„Характеристично ще й те, що він дібравши собі псевдонім, все-ж таки кожному, чи сяк, чи так скаже, що він не тільки Дорошенко, але еще й Черепакін. Тонка конспірація! Або розкажує Капітон, що у Монтрé Д. кожному чоловікові розказував, що він везе книжки, що везе про „Бідність“ etc. etc. і сам Юр'єв за це на нього сердився. А приїхав до Відня, питається мене, чи не чіпатимуть його за книжки, що він везе.—А Ви які книжки везете?—А ось бачите.—Ну, бачив я Байрона, Шекспіра, Шіллера, французьких пару авторів, Чернишевського, Гоголя, Ласалю.—Нічого, кажу, за це не буде. Листи маєте?—Ні, не маю.—У Монтре всім розказував, що везе і що має,—у Відні не сказав нікому. Тоже тонка конспірація“!

З черги переходжу до властивої теми моєї студії, до третього соціалістичного процесу з січня 1878 р., який породила рівно-ж легкодушна необережність, що повела за собою не тільки терор, ревізії та арешти, але й зламання кількох егзистенцій молодих людей. без сумніву найкращих і найталановитіших з-поміж тодішньої української інтелігенції в Галичині.

В судових актах знаємо сей процес під прізвищем Мих. Котурницького, одного з головних обжалованих. Копії актів сього процесу, зладжені під доглядом Михайла Павлика за матеріальною допомогою дир. „Дністра“ д-ра Степана Федака, переховуються у львівськім „Національнім Музею“. Мають вони наголовок „Dziennik sprawy w. s. k. Sądzie krajowym dochodzonej przeciw Staniclawowi Barabasz (фальшиве прізвище Мих. Котурницького) i innym obwinionym' o występki z § 285 u. k.“. Всіх чисел „Dziennika“ маємо 366. Під одним числом міститься не раз кілька, або кільканадцять актів. Для скорочення буду давати замість повного слова „Dziennik“, букву D. з відповідним числом.

На основі згаданого „Dziennika“ хочу відтворити образ усіх підготовлень до процесу і судової розправи, при чім зверну увагу на одного з обжалованих—Івана Франка.

I.

На лаві обжалованих засіли у Львові дня 14 січня 1878 року: Мих. Котурницький, літ 30, Мих. Павлик, 24, Іван Франко, літ 21, Остап Тер-

¹⁾ Там-же, II, стор. 187—8 і 198.

²⁾ Правда, 1877, Ч. 6, стор. 226—8; Слово, 1877, Ч. 26—7.

³⁾ Переписка М. Драгоманова з Мих. Павликом, II, стор. 198.

⁴⁾ Там-же, II, стор. 197.

лецький, літ 27, Іван Мандичевський, літ 23, Щасний Сельський, літ 24, Анна Павлик, літ 22, Антін Перебендовський, літ 40.

Мих. Котурницький і Антін Перебендовський були Поляками, всі інші Українцями.

Мих. Павлик, Іван Мандичевський, Щасний Сельський, Анна Павлик і Антін Перебендовський відповідали з вільної стопи, хоча три перші пересиділи вже довший час у слідчій в'язниці. Котурницький, Франко і Терлецький були ув'язнені вже від червня 1877 року і їх приведено на розправу під сторожею з тюрми.

Привід до численних ревізій, ув'язнень і судового процесу подав був Мих. Котурницький. Приїхав він до Львова дня 31.V.1877 року і замешкав у готелю Ланга, де зголосився під прізвисьмом Станислав Барабаш з Відня. Привіз він із собою значну кількість книжок, щільно запакованих. Куфри із книжками звернули увагу поліції, що й так була стривожена звісткою краківського „Czas'y" про поширення у східній Галичині соціалістичної пропаганди та вістками львівських, польських газет про московських агентів, що буцім-то їздять по Галичині. Саме тоді йшла війна між Росією і Турцією, і галицькі Поляки боялися, щоб російська армія, йдучи повз галицької границі, не захопила по дорозі й Галичину, або бодай не викликала тут „гайдамаччини“¹⁾.

Нагляд над Барабашем доручено поліційному ревізорowi Розумові котрий доніс своїй власті, що Барабаш відвідував часто польського публіциста, дра Болеслава Лімановського при вулиці Хорущина, ч. 13, звідки експрес приносив до готелю паки книжок; що бував у друкарні „Gazet'i Narodowo'i" і відвідав дня 7 червня Августа Скерле. З останнім, як дуже впливовим чоловіком між робітниками, був Барабаш того самого дня в льокалі товариства робітників „Ognisko" при вул. Галицькій ч. 10. Обидва забавили тут дві години. Під той час входило і виходило з кам'яниці багато осіб із робітничої верстви.

На основі тих помічань перевів комісар поліції Соболяк у Барабаша дня 9 червня о год. 7 рано ревізію. Барабаш вхопив із стола дві картки, які хотів насильно затримати, але йому їх відібрано. Опісля запечатано всі папери, найдені в кімнаті, та забрано Барабаша на поліцію з трьома куфрами, чотирма паками і одною скринькою книжок. При ревізії знайдено в нього також револьвер, палицю із кинджалом і англійські пилочки до різання (D. 7).

Сього-ж таки дня переведено поліційні ревізії в льокалі „Ogniska“, в мешканні Густава Скерле, в урядника Товариства кредитового земського Веліховського, одначе без висліду (D. 11). На основі телеграфного доручення переведено також дня 11.VI ревізії в польського літерата Генрика Гугона Врублевського в Кракові та в студ. медицини Едмунда Бжезінського у Відні, бо в Барабаша найдено їх адреси. Врублевського звільнено з місця від всякої відповідальности, а Бжезінського ув'язнено дня 14.VI, і на жадання львівського суду відставлено дня 25. VII до львівської в'язниці (D. 11, 84—89)²⁾

В міжчасі переслуховано Барабаша і переглядено найдені в нього листи. При переслуханні заявив Барабаш, що називається в дійсності

¹⁾ І в. Франко: „Др. Остап Терлецький“, стор. 37 („Записки“ Н. Тов. ім. Шевченка у Львові, Т. 50).

²⁾ Бжезінського переслуховано у Львові 27.VII 1877 р. (D. 90). Дня 12.VIII віддано його до шпиталю карного дому з причини гарячки (D. 109). Подужав дня 30.VIII (D. 134), а застановлено проти нього слідство і випущено на волю дня 21.X (D. 167). Треба признати, що віденський суд тричі домагався прискіпшення слідства, зглядно звільнення (D. 43, 186 і 191), а сам Бжезінський жадав звороту книжок, забраних у нього при ревізії (D. 341—3).

Мих. Котурницький. Ближчих вісток про свої родинні і особисті відносини та про раніші місця побуту він подати не хотів. Одначе на основі листів і книжок, придибаних у нього, прийшла поліція до пересвідчення, що він є посуджений „о ширення проступної соціалістичної пропаганди між польським людом в Галичині та польським Королівстві, а в першім ряді поміж робітниками. Як емісар польських соціалістів за границею, мав він утримувати злуку і бути посередником поміж сторонництвом соціалістів руських (українських), російських і німецьких“ (Ad D. 11).

В дійсності знайдено в Котурницького два листи Драгоманова, один з датою 25.V. 1877 р. в котрім читаємо, послугуючись судовим перекладом: „Czy nie możecie wydać po 3. egz. Czernyszewskiego we Lwowie mężowi pom i ne Jan Mandyczewski, do którego napiszcie list na Uniwersytet, studentowi, w liście tym naznaczcie mu szadzkę. P-k (Павлик) w szpitalu. M-ij Wam pokaże, kogo potrzeba z Rusinów“ (D. 18).

В другім листі, призначенім для Павлика, без дати і адреси на конверті містилася на початку рекомендація: „Сей лист вручить Вам чоловік, котрого мої приятелі вважають вірним; він належить до кружка російських соціалістів, а з роду Поляк. Вихований він на російській літературі і російським соціалізмі“. Слідом за тим писав Драгоманов, що Котурницький забирається тепер до подібної роботи між Поляками, а що йому прийдеться зачепити Галичину і там почати діло, тому ся справа також нас обходить. Треба буде дбати, щоб був польський соціалізм в Польщі, а руський на Русі, нехай-би не було підозріння, що вони хочуть відновити Польщу з р. 1772, а тільки соціалістичну. „Так я думаю, а Ви будете тримати з ними, як вони являться в Галичині з роботою“. Згадував також Драгоманов про підмогу 300 рублів, про видавання книжок в Галичині для Київа, жалував, що Франко книжок, найдених у Черепакіна, не сховав, вказував на потребу порозуміння з Віденцями в справі перевозу книжок з Німеччини і Румунії, радив зайнятися Буковиною і Угорщиною, де тепер нема таких людей, як ті, що підтримують „Друга“. Треба, щоб хтось спеціально поїхав до Чернівців! Франко нехай-би їхав до Шігета і зазнайомився з учениками гімназії, а звідти до Мункача і Унгвара, де міг-би записати пісні та передання. Треба одначе їхати з голими руками, без компромітних паперів, випитувати людей, а зібрані етнографічні та економічні матеріали відсилати негайно до Галичини, бо вони будуть потрібні для окремого збірника, який він хоче видати. Гроші обіцяв Драгоманов прислати, як дістане адресу. Вкінці просив Драгоманов, щоб Франко написав йому, які книжки взяв від Черепакіна, що післав до Чернівців і чи з грошей сто франків, дав що-небудь Павликові? ¹⁾

Окрім тих двох листів Драгоманова, що мали рішальний вплив на розвиток дальших подій, знайдено ще в Котурницького власноручно писані адреси Остапа Терлецького й Мих. Павлика та „Золоту грамоту“, яку в часі розправи через її різкі виступи проти царів і поміщиків відчитувано при замкнених дверях. Побіч листів, як уже зазначено вище, мав Котурницький багато книжок соціалістичного змісту, які, очевидно, були призначені до висилки в Росію.

Хоча у згаданих листах Драгоманова окрім прізвища Мандичевського всі інші подані були в скороченню, поліція легко догадалась, кого має шукати. Тому переведено дня 9. VI ревізію в Івана Мандичевського, а дня 11. VI у Івана Франка. Обох їх притримано в арешті, а найближчого дня відставлено до в'язниці карного суду (D. 1 і 2).

¹⁾ Сей лист знаходиться рівно-ж у копіях судових актів (D. 18). Його передрукував Павлик у „Переписці М. Драгоманова з Мих. Павликом“, II, стор. 199—202.

Івана Франка приміщено в келії Ч. 44 (D. 3). В описі його особи читаємо: Вік 21 літ, місце уродження Нагуевичі, останнє місце побуту Львів, ісповідання гр. кат., стан вільний, заняття академик (студ. унів.), будова тіла середня, зріст середній, лице потягле, краска лиця здорова, волосся ясно-блонд, брови *ditto*, очі сиві, чоло, ніс, уста звичайні, зуби здорові, борода й вуси рудаві, підборіддя заросле, спеціальні признаки жадні, мова польська, руська (українська) і німецька, одежа міська (D. 3).

Михайла Павлика полишено на разі в спокою, бо він лікувався в шпиталю. Одначе про намір ув'язнити Павлика поліція повідомила управу шпиталю, а остання донесла дня 18. VI дирекції поліції, що він „*Jest wyzdrowiałym*“ і що вона не приймає ніякої відповідальности за його втечу із шпиталю з причини недостачі відповідного нагляду. Супроти такої заяви дирекція поліції ув'язнила Павлика сього-ж таки дня і відставила до суду (D. 15). Павлик перебув у в'язниці по день 10 жовтня 1877 року, коли його випущено на волю, без його просьби, по складенні приречення, що він на розправу явиться (D. 160).

При ревізії в Мандичевського знайдено лист свояка, ученика гімназії в Коломиї Юрка Шмериковського, лист з Щасного Сельського з Відня до питомця Олекси Заячківського з дня 22. V 1877 р., разом із листом до Павлика, або Франка, лист Щасного Сельського до Мандичевського з дня 30. V 1877 р., дві кореспонденційні карти Павлика, одну з дня 29. V. 1877 р., а другу без дати, ще одну кореспонденційну карту з Білого Каменя, брошури: „Про те, як наша земля стала не наша“ і „Про Хліборобство“ (липське видання) та брошуру „Прологъ“ з Лондону. Останні три брошури вручив почтальйон Мандичевському в часі ревізії (Ad. D. 11).

Поліційна власть вважала за важні для процесу два листи Сельського. Перший з них з дня 22. V 1877 р. до Заячківського, звучав:

„Дорогий Товаришу! Як до старого товариша і приятеля удаюся до Тебе з одною просьбою. Будь ласкав і або сам занеси, або відошли, нарешті, як хочеш, але так зроби, щоб долучений лист дістався до одного з двох, або до Франка, або до Павлика. Але прошу Тебе, Коханий, зроби се найдалі до четверга в полудне (24. V с. р.). Се є для вас усіх досить важний інтерес і можна його зробити тільки в четвер по полудні. Писав я до Франка лист рекомендований на університет, але боюся чи його запізньо не відбере, бо тепер у вас свята і оскільки пригадую собі, у вас у Львові віддають листи на університеті об одній годині і на цілу добу. Гадаю напевно, що не відмовиш сеї прислуги, здоровлю Тебе. Твій Щасний Сельський“.

„На сім листі була дописка Олекси Заячківського:

„Віддайте, хоч-би нині сю картку, бо Вам відомо, що я їздив додому,—отже не був у четвер, коли сей лист до мене прислано“.

До листу була долучена картка в коверті, адресованій: „Павликові, або Франкові у Львові“. „Відень 22. V. 77. З Відня виїздить завтра один мій добрий знайомий Андрій Домонтович. До Львова приїде в четвер рано і заїде до Европейського готелю. У Львові затримається тільки до вечора в четвер. Він хотів-би з одним з Вас, а найліпше з обома побачитися. Але не знає Львова і не знаючи Ваших адрес, не може до Вас зайти. Тому будьте ласкаві і зайдіть Ви до нього, довідавшись про число в готелю у порт'єра. Він хотів-би поговорити з Вами о якихсь справах „Друга“ і про якісь інші літературні справи, для Вас досить інтересні. Я вже писав до Франка рекомендований лист на університет, але боюся, чи його запізньо не відбере. До Домонтовича візьміть сей лист із собою. Здоровлю вас—Щасний Сельський“ (D. 18)¹⁾.

¹⁾ Переклав я сей лист із польської мови (D. 18). Відповідь Мандичевського на сей лист уміщена в „Переписці Мих. Драгоманова з М. Павликом“, II, стор. 209—10. Мандичевський писав, що Павлик у шпиталю, а Франко виїхав. Тому він відкрив коверту і сам пішов до готелю, але Домонтович не приїхав. Рівно-ж доніс Мандичевський, що писав до Кольчевського в Києві та було-б добре, якби хтось з Відня написав „до приятеля“ (Драгоманова). Далі є вістки про обсаду місця вчителя в академічній гімн. і просьба про присилку Чубінського. Павлик стверджує (Там же, II, ст. 209), що Домонтович мав приїхати в справі перевозу книжок до Росії.

В другім листі Сельського до Мандичевського з дня 30. V 1877 р. читаємо:

„Дуже Вам дякую за відповідь. Досі не могли ми якось впорядкувати переписки із Львовом на велику шкоду обох сторін, а на найбільшу для спільної справи. Ми з Відня писали вже багато листів до Львова (кожен до своїх знайомих), але не дістали ані одної відповіді. З Вашого листа дізнаюся, що і Ви писали зі Львова до Відня і також не отримали відповіді? Хто знає, по-якому воно йде? А воно так потрібно, щоб був зв'язок між приятелями віденськими і львівськими. Щоб з нашої сторони злому зарадити, поручили мені мої віденські приятелі цілу переписку із Львовом“. Тому велить Сельський адресувати листи до себе. Не розуміє, чому Домонтович не вступив до Львова, питає, чи правдою є, що москвофіли взяли знову у свої руки „Академічний Кружок“ і що буде з дальшим напрямом газети „Друг“? „Що до Вашого київського інтересу, не можу Вам нічого написати, бо не знаю, про що річ йде? До мого знайомого (Домонтовича) я писати не можу, бо він затримується в Києві тільки кілька днів, і мушу чекати, доки не дістану від нього листа, в котрім він подасть свою адресу. Тому не знаю, до котрого Драгоманова мав-би він іти, чи до Мих. Івановича, чи до Івана Івановича (два брати)? Будьте в кожній кореспонденції з Києвом трохи обережні, бо тепер на границі дуже часто перечитують листи. Може було-б добре з Вашим інтересом так зробити. Напишіть до мене, про що йде, а ми з Відня маємо досить добрі способи переписки з Києвом і зуміємо, думаю, сю справу скоро і добре поладнати. Коли будете писати про сю справу до мене і оскільки вона важна, рекомендуйте лист“. Домонтович, що мав бачитися у Львові з Павликом і Франком, хотів побіч особистих інтересів з обома, обговорити це питання, як стоять інтереси часопису „Друг“ з погляду фінансового й літературного. Драгоманов просив, щоб про се довідатися. Тому будьте ласкаві, напишіть мені про се правду і обширно, а я зараз донесу Драгоманову. „Друга“, доки він буде в руках наших сторонників, треба підтримати всякими способами, а ніяк не можна дати йому упасти“. В кінці згадав Сельський про умови позичання книжок з віденської „Січі“, про намірену висилку „Топографічного опису Києва“, видань Чубинського, оскільки буде знати числа потрібних йому томів, про катедру в акад. гімназії. „Адреси Ольги Косачевої не знаю, але тепер напишу до Драгоманова і як буду мати відповідь, негайно її передам. Що бракує Павликові? Напишіть, прошу Вас, відповідайте скоро“¹⁾).

З черги приглянемося до змісту карток Павлика до Мандичевського, писаних, очевидно, з шпиталю. В першій з них, з дня 22. V.1877 р., питався Павлик про вписи на університет, просив Мандичевського, щоб вислав п'ять чисел „Друга“ для сестри Анни на адресу Осипа Гузара в Кутах та щоб передав через молодих приятелів всякі посилки, які наспіють для нього на університет. Запитував також Павлик, як випали вибори в „Акад Кружку“, чи нема листа від Драгоманова, що діється з „Другом“, а в кінці доносив, що переклав більше половини Герцена: „Записки д-ра Крупова“ і Чернишевського „Что дѣлать“? Скінчить переклади, як вийде із шпиталю, бо не може сидіти²⁾). В другій картці з дня 29. V.1877 р. писав Павлик Мандичевському про свою недугу, питав про „Друга“ просив про доручування посилок, що прийдуть на університет, а вкінці дав приписку для Драгоманова: „хотів-би я се сам зробити, та не можу“³⁾).

Картка з Білого Каменя, призначена для Павлика, була змістом неважна⁴⁾).

Найшовши такі *corpusa delicti*, поліція ув'язнила негайно дня 11. VI. 1877 р. п'ят. Олексу Заячківського і найближчого дня відставила його разом із Мандичевським та Франком до в'язниці карного суду. При сій нагоді вислав дир. поліції Тустановський до суду письмо такого змісту: „З листів, найдених при емісарі Котурницькім, котрого ув'язнено в готелю Ланга, виходить на яву, що у Львові існує в строгій тайні оснований гурток української молоді, котрий, порозуміваючись із сторонництвом російських соціалістів у Києві, має спеціальне завдання, ширити

1) Подаю лист в перекладі з польського, судового резюме (D. 18).

2) Там-же, D. 18 і „Переписка М. Драгоманова з Мих. Павликом“, II, стор. 199.

3) Там-же, D. 18 і „Переписка Драгоманова з М. Павликом“, II, стор. 206.

4) Там-же, D. 18

в Галичині серед сільської людности проступну („zbrodnicza“) пропаганду комуністичних засад і розповсюдження книжок соціалістичного і революційного змісту. Окрім сього має сей гурток на основі вказівок Мих. Драгоманова перенести сю пропаганду на Буковину і Угорщину поміж тамошніх Русинів. Тим конспіраторським гуртком кермує той самий Драгоманов із Женеви в Швейцарії. До сього гуртка належать тутешні студенти Українці, Іван Мандичевський, Іван Франко, Мих. Павлик і Олекса Заячківський¹⁾. Трьох перших називає на ім'я в своїх листах сам Драгоманов, а Олекса Заячківський є посередником між ними та Щасним Сельським, студ. медицини у Відні, котрий стоїть на чолі конспіративної віденської, української молоді і старається завести із львівським гуртком таємну переписку. Окрім сього є підозріння, замітні із нотаток Заячківського і в однім з листів до Мандичевського, що почато невідзначену ближче таємну агітацію серед молоді гімназіяльних шкіл у Галичині“ (D. 1).

Страху перед агітацією серед гімназійної молоді нагнав був львівській поліції лист 16-тилітнього хлопця, ученика V класу гімназії в Коломиї Юрка Шмериковського, тіточного брата Івана Мандичевського. Шмериковський дякував дня 31. V. 1877 р. Мандичевському за присилку „Друга“ і повість Франка „Борислав“, просив альманах „Руську Хату“, оповідав, що українофілів уважає „стара партія“ (москвофільська) за великих проступників, але сама нічого не робить, що в коломийській гімназії є кілька учеників, котрі „зачали вступати на правдиву дорогу“, але сього руху, який розвивається по інших гімназіях, нема, одначе і до сього мусить прийти, коби тільки швидше. Писав також Шмериковський свому тіточному братові, що в Коломиї заложив склеп Досинчук та директор гімназії Білоус²⁾, „народолупец, чи то мавем сказати, народолоубець“ часто буває в нього на свіженьких перекусах. В кінці просив прислати „Правду“ оскільки ціна її для учеників не більша, як 3 гульдени (D. 18).

На основі сього листу переведено дня 7. VII. 1877 р у Шмериковського ревізію в хвилі, коли він пішов купатися в Пруті. Перешукано

¹⁾ В Олекси Заячківського переведено ревізію дня 11. VI. 1877 р., а по ув'язненні переслухано його в суді дня 14. VI виключно quo ad personalia (D. 10). Вдруге питав його слідчий суддя дня 19. VI про його соціальні погляди. Він зізнав, що не має нічого спільного із соціалізмом і що належить до українофільського сторонництва. Від Щасного Сельського дістав одинокий лист, котрий передав Мандичевському. Рукопис „Р'ч Петра Алексєвича“ селянина смоленської губернії, котрого ув'язнено, а він боронився перед сенатом у Петрограді, дістав він від пит. Галушчинського. Є се оборона робітника перед визиском і апотеоза інтелігентної молоді, що пішла і піде з робітниками так довго „доки не підійметься та мускулярна, мужицька рука і окружене салдатськими багнетами ярмо деспотизму не розлетиться в порох“ (D. 18). Найдено ще в Заячківського записник, з котрого виходило, що він займався продажем книжечок „Просвіти“ і збиранням передплати на „Друга“, „Правду“ і „Школу“ головно серед пит. духовної семінарії (ad. D. 19). Не зважаючи на його ясні й без сумніву щирі відповіді, його затримано у в'язниці по день 19. VIII, по чім випущено на волю (D. 114, 115, 118). З тюрми поїхав він до родичів у Збараж (D. 155). Слідство про його приналежність до тайного товариства припинено дня 21. X 1877 р. (D. 166). Як бачимо, Заячківський пробув у в'язниці більш як два місяці без найменшої провини і підозріння львівської поліції виявились неоправданими. Слідство проти Заячківського та багатьох інших питомців і світських людей про участь у тайних товариствах „gromady gimnazyalne“ і „centralna gromada akademicka“ застановлено, щой-но дня 26. IV. 1879 року.

²⁾ Теодор Білоус нар. 1828 р., помер 15 (27) II. 1892 р. Належав до русофільського сторонництва і був його щедрим меценатом. Був учителем гімназії у Львові і Тернополі, а від 1861 р. директором гімназії в Коломиї. Двічі вибрано його соймовим послом: у р. 1861—6 і 1871—6. Його портрет у „Русській Правді“, Відень, 1892, ч. 2—3. Його життєписи помістили в р. 1892 „Галицкая Русь“, ч. 45—50, „Учитель“, ч. 6, „Народ“, ч. 7—8, „Наука“, стор. 81—99, Календар Общ. ім. Качковського, 1892, стор. 85—92. Про його статті гляди: Ів. Ем. Левицький: „Бібліографія“, II, стор. 607.

книжки, зшитки, одержу, але нічого не знайдено, опісля розбито колодку від куфра Шмериковського, де найдено книжки: звіт „Просвіти“ з р. 1876/7, Онишкевича „Руську бібліотеку“, Шевченкову: „Тополю“ (1862 р.), „Гайдамаків“ (1875 р.) і „Наймичку“, Кулішеву „Орису“ (1861), „Татари і Литва на Україні“ (1876), „Коротку іст. малор. народа“ (1875), „Про українських козаків Татарів і турків“ (1876) і „Вік ХІХ“ (1871) (Пор. Д. 49).

Годі поминути мовчаням ту обставину, що в коломиїській гімназії переслухано по ревізії у Шмериковського дня 14. VII. 1877 р. кількох учеників-Українців, котрим він продавав книжки, прислані із Львова. Книжки були легальні. Ученики призналися, що купували твори Шевченка і Марка Вовчка, які їм прислав з „Просвіти“ о. Ал. Стефанович. Дещо продавано з книжок, друкованих у Коломиї в друкарні Мих. Білуса. Знадено також брошури Драгоманова про козаків і Турків. Допитувано при сій нагоді рівнож учеників Поляків, котрі супроти своїх товаришів-Українців були безглядні, посуджуючи їх, як Шмериковського і Кирила Геника, в соціалізмі, та обзинувачуючи уч. Апіяна в співанні пародії на пісню „Boze coś Polskè“. Доносили вони також на учителів гімназії-Українців, катехита О. Мик. Лепкого і Вовчука, ніби-то вони ширили нелегальну літературу. Вовчук заявив, що передплачував для учеників 50 примірників, а по матурі 35 екз. „Руської бібліотеки“ Онишкевича (Д. 113).

В міжчасі йшли дальші ревізії, переслухання та арешти у Львові й на провінції.

Дня 11. VI переслухано в поліції (Д. 11.) а дня 13. VI ув'язнено (Д. 4—6 і 8.) публіциста д-ра Болеслава Лімановського. В судовій в'язниці переслухано його дня 26 VII і списано широкі протоколи (Д. 26), а що йому заборонено читати й писати, тому просив він дня 16. VII, щоб йому дозволено займатися перекладами, бо у в'язниці серед безчинности перебуває дійсні тортури (Д. 69). Дня 9 серпня жадав він визначення адвоката в особі Людвика Любінського (Д. 10). Найближчого дня просив адвокат про звільнення з в'язниці за кавцією, бо слідство поступило вже так далеко, що го і побоюватися його ударемнення. Покликувався він при сій нагоді на ту обставину, що Лімановський утримує родину з публіцистичної праці, а дня 13. VIII мине два місяці від хвили ув'язнення (Д. 106). Суд рішив дня 19. VIII випустити Лімановського на волю за кавцією 800 гульденів, тому що він був російським громадянином (Д. 114). Жадану кавцію зложила його дружина в цінних паперах, які передано до судового депозиту (Д. 116, 117, 118, 123). Слідство проти Лімановського припинив суд дня 21. X. 1877 р. (Д. 166), по чім видано йому кавцію та забрані при ревізії листи, рукописи й книжки (Д. 180 і 181).

Що привід до всяких ревізій давали доноси, се видно найкраще з подій, які витворились у львівській духовній семинарії, коли в ній ув'язнено пит. Олексу Заячківського. Не звідки инде, а таки з мурів семинарії посипалися до поліції доноси на питомців українофілів. Донощиками були їх товариші-русофіли, озлоблені на український табір за те, що в квітні 1876 р. студенти-українофіли, члени „Дружного Лихваря“ вписалися громадою до „Академического Кружка“, вибрали свій виділ, перебравши редакцію „Друга“ у свої руки та надали йому поступового напрямку із соціалістичною закраскою. Дня 3. VII. 1877 р. переведено ревізію у 18 питомців львівської семинарії, а саме: у Миколи Галушинського, Івана Гаванського, Йос. Домбчевського, Вол. Озаркевича з IV року; у Кипріяна Ясеницького, Степ. Гапія, Теоф. Яворовського,

Мих. Садовського з III р.; Івана Бондаря, Юрія Чубатого, Юліяна Герасимовича і Стефана Городецького з II року і Данила Бахталовського, Атан. Котиса, Стеф. Ортинського, Омел. Глібовицького і Романа Литвиновича з I року.

Забрано у згаданих питомців книжки й листи, та хоча тільки у одного з них, Кипріяна Ясеницького, придбано три листи не до нього писані підозрілого змісту, все-ж таки Ординаріят рішенням з дня 19. VII 1877 р. доручив видалити їх із семінарії бо вони „не уважаючи на оголошені собѣ постановленія дисциплінарны семінарскіи, на давані собѣ поученія о становиску душпастирскомъ и на високе свое званіе, до которого въ заведенію способляється, стягнули на себе подозрѣніе мерзкого соціалізма и нигілізма до той степені, що подпали ревізії полицейной, понеже тымъ самымъ стались нездѣбными до стану духовного, которого задачею есть, Царство Боже созидати, а царство злого разрушати“. ¹⁾

Тим самим актом митроп. Ординаріату видалено також з семінарії тоді ще ув'язненого Олексу Заячківського.

Зловіщий акт прислано до семінарії дня 24. VII і того-ж таки дня скликав віцереєктор О. Лука Пипан питомців до музею та оповістив їм рішення консисторії. ²⁾ Легкодушне рішення Ординаріату викликало не тільки в семінарії, але й серед українського громадянства пригнобне вражіння, а побіч сього голосний протест у брошурі о. Обачного (Данила Танячкевича) ³⁾: „Соціалісти межі семінаристами?“ Автор пятнував управу семінарії за те, що не цікавилася життям питомців, „що не обзнайомлювала їх з науками, в яких розвивається дух людський, що не звертала їх уваги на соціальні питання, на капітал, на тисячі робітників, котрі гаруючи по кільканадцять годин денно, живуть у великій нужді і на капіталістів, котрі заедно відпочиваючи і нічого не працюючи, вигідно собі живуть“. Називаючи на ім'я одного з префектів семінарії, О. дра Малиняка, ⁴⁾ Танячкевич навів його розмову з питомцем: „Просу дуже, ксензе, ви соціаліст? Якзе можна, змилуйтесь, сцоб питомець, кандидат стану священицого, був соціаліст? Ци ви знаєте, сцо ми вам моземо дати ексклюзію за то, сцо ви соціаліст“—І питає Данило Танячкевич: „Чи не сплюне він, той соціаліст, і не скаже про сього профекта:—обскурант? І справді, не міг сей наставник нічого більше сказати, бо він, сирота, цілком не знає, що се є соціалізм і чого він на світі хоче; він тільки зачув, що то щось страшного. „Кидаючи на адресу ректорату заміт, що його члени станули на становищі інквізиторів, висловив ще й обурення, що ректорат повірив кільком здеморалізованим характерам серед семінарської молоді, які пустилися на дорогу денунціантів. Ті люди, опоганені доносом, мають учити закону віри і любови?“ ⁵⁾

А процінь найшовся один чоловік у тодішнім ректораті, що станув в обороні питомців. Був це віцереєктор семінарії О. Лука Пипан. Він зголосився дня 16. IX 1877 р. до карного суду і заявив, що ніякого соціалістичного товариства в семінарії не було та що в ній не ведено соціалістичної пропаганди. Питомці поборювали себе з політичних при-

¹⁾ Архів льв. дух. семінарії, з котрого я відписав сей акт.

²⁾ Діло, 1888, ч. 240, В. з С. „Хроника духовной семінарії львовской оді. 1784 до 1888“.

³⁾ Данило Танячкевич, знаменитий організатор студентських громад в 1860-тих роках, парох. Зокомаря, посол держ. ради, визначний проповідник, автор численних статтів і розвідок з поля церковного і політичного нар. 6. XI. 1842 р. в Дідилові, умер дня 21. IV. 1906 р. (Руслан, 1906. ч. 74).

⁴⁾ О. Др. Микола Малиняк умер 20. II. 1915 р. на становищі пароха в Сливниці.

⁵⁾ О. Обачний, Соціалісти межі семінаристами? Стор. 27 і 37.

чин, бо ділилися на дві партії, „староруську“ і українофільську. Заборонених і підозрілих сходин не було, бо питомці спільно мешкали. Соціалістичних книжок не читано. Ходили по руках тільки „Правда“ „Школа“, „Друг“ і брошури „Просвіти“. З часом заборонено „Правду“ і „Друга“ через виступи проти старших і заслужених людей. Пит. Олекса Заячківський поводився взірцево і мав поважання в усіх товаришів. В склад семинарської управи входять: ректор О. Слимаковський, віцеректори: Пипан і Алекс. Бачинський, префекти о. др. Йос. Мильницький, о. Сев. Торонський і о. Мик. Малиняк.“ (D. 137,)¹⁾

Сам Ординаріят признав небавом, що його вчинок супроти питомців, осуджених у соціалізмі, був легкодушний. Усіх питомців IV року, видалених з семинарії, висвячено, хоча не зараз. Дехто, як Микола Галущинський, ждав на свячення один рік. Питомців нижчих років прийнято по феріях з поворотом до семинарії, бо суд не знайшов за ними ніякої провини. Вони виказалися ніби-то посвідкою суду, ніби-то поліції, що проти них не ведеться ніяке слідство (D. 124, 133, 146, 150). Ректор семинарії, виконуючи розпорядження Ординаріату і приймаючи поновно видалених питомців до семинарії, радив Митрополитові, щоби доніс про те президії Намісництва, та щоби висловив жаль, „що черезъ торопливо, вслѣдствіе безименныхъ денунціяцій въ сѣменищи предпринятіи поліційній ревизіі, которыхъ то денунціяцій безосновность оказалась, столько вреда чести духовного заведенія, тогожъ управительства, якобы сіе потребный надзоръ залишало, а даже славѣ клира епархіального при залишенію далый всякого откликания нанесено“.²⁾

Як я зазначив вище, у одного з питомців, Кипріяна Ясеницького найдено три листи підозрілого змісту. Одначе вони були адресовані до Івана Кича, студ. філос. 1 року, який умер дня 14. IV. 1877 р. у Львові³⁾. Кич був сином бідних селян. Знався із ним Ясеницький, у студіях двома роками старший, ще з часів гімназіяльних у Самборі. Коли Кич помер та не було кому зайнятися похороном, виручив рідню покійного Ясеницький, по чім продав його одержу, білизну, а гроші відіслав батькові. Лишив у себе тільки його книжки й переписку. Листи були звязані краваткою і так їх забрано при ревизії з-під подушки Ясеницького.

Один з тих листів з дня 30. XII. 1874 р. писав ученик тернопільської гімназії Юрій Чубатий, а в нім доносив, що в Тернополі громадяни, згуртовані в гімназії, вчать рідної історії, дають вечорниці на пам'ять Шашкевича і на честь Костомарова, що річницю смерті митр. Яхимовича відсвяткували заупокійним богослуженням, а на концерт на пам'ять Шевченка у Львові вислали телеграму. Обурювався Чубатий, що в Самборі нелюдяний директор гімназії, перевертень о. Тома Баревич спиняє громадське життя учеників, одначе прийде час, що він з них не буде знущатися.

Другий лист писав до Кича із Львова дня 5. XII. 1875 р. Андрій Тимус, а в нім доносив про центральну громаду у Львові, що складалася із студентів університету і жадав вісток про громаду самбірську на руки Івана Белея, при чім подавав адреси ученика Федора Турули в Бережанах, Корнила Заклинського в Станиславові, Негребецького в Перемишлі.

Третій лист з дня 13. VII. 1876 р, писав з доручення центральної львівської громади Іван Белей. Був се поклик до громадян по гімназіях,

¹⁾ О. Лука Пипан через місяць по переслуханню умер дня 31. X. 1877 р. на 51 році життя по короткій недузі.

²⁾ Акт з дати 28. X. 1877 р., ч. 322, відписаний з Архіва льв. дух. семинарії.

³⁾ Пор. „Друг“, 1877 р., „Посмертна згадка“ (про Івана Кича), ч. 5.

щоб згідно із статутом познайомлювалися в часі ферій із селянами та міщанами, пізнавали їх життя та потреби і служили їм радою та послугою; щоб вивчали народню мову, збирали усну словесність та розпродавали книжки „Просвіти“ й інші видання в найширших кругах. Громадяни, що кінчать гімназію, нехай вписуються по феріях до „Дружнього Лихваря“, де їм від початку жовтня будуть служити радою студенти унів. Іван Федорович, Костянтин Бобикевич, Олекса Танякевич, Леонид Заклинський, Омелян Винтоняк і Іван Рудницький¹⁾.

При переслуханню дня 10.VII. 1877 р. заявив Ясеницький²⁾, що в лютому 1876 р. прийшов до семинарії Мих. Драгоманов до студ. прав. Івана Рудницького³⁾, що мешкав тоді у префекта о. Теод. Пюрка. „Коли я про те дізнався, пішов до Рудницького і застав там пит. Чубатого, Домбчевського, Голінатого. Хотів я побачити рідкого гостя. В яким намірі відвідував Драгоманов Рудницького—не знаю. Драгоманов оповідав про свої подорожі, про людові, українські наріччя. Він привіз для „Просвіти“ багато книжок свого пера, про що я пізніше приватно довідався“. Чи було яке товариство серед студ. унів., Ясеницький не умів дати відповіді. На питання, чи в семинарії відбувалися відчити, відповів Ясеницький, що ректорат давав на них дозвіл, що ведено також розмови на літературні теми в кімнатах і в огороді, а в кінці обговорювано справу переняття „Академическ'ого Кружка“ в українські руки. В таких розмовах брали участь всі питомці, що живіше цікавилися літературною працею (D. 59).

Листи, писані до Ів. Кича, дали властям привід до дальших ревізій і ув'язнень. Передусім переведено дня 7-VII ревізії у Івана Белея та його співльокатора Ом. Винтоняка, однак не знайдено нічого. (D. 42). Все-ж таки найближчого дня ув'язнено Белея. В поліції запитувано його, хто писав лист до Кича, де міститься його підпис. Він відповів, що ніякого листа до Кича не писав та що, очевидно, його підпис зфальшований. Під „громадами“ треба розуміти загал народоуців, що має на меті підтримувати народній дух у противагу русофілам. Про статут для „Громад“ нічого не знає. Тимуса бачив, але ближчої знайомости із ним не мав (D. 42).

Друге переслухання Белея відбувалося в суді дня 11. VII. Він заявив, що від гімназіальних часів був сторонником Українців. Хоча ученики в Станиславові, де він учився, не були зорганізовані, все-ж таки прийняли назву „громади“. Такі самі неорганізовані громади були й по інших місцевостях. Ми говорили про літературу й про свою працю, як се звичайно діється між учениками. В р. 1875/76 вписався я у Львові на університет і став членом „Дружнього Лихваря“. Коли-ж українці переняли „Акад. Кружок“, мене вибрано до виділу, але я в нім участі не брав, бо перебував на селі. Чи „Друг“ мав соціалістичний напрям, не умію сказати, бо не маючи авторського таланту, не писав я нічого до „Друга“ за виїмком звітів та критик з театру і вечорниць уладжених товариством „Касино“ в пам'ять Качковського. Про соціалізм не маю взагалі поняття і „wyraz ten jest dla mnie czystym migdałem niebieskim“ Через те не міг я брати участі в соціалістичній агітації.

Коли Белеєві показано листи до Кича, він відповів, що з них виходило-б, що в Тернополі була гімн. громада, яка займалася літературою,

1) Всі три листи знаходяться під D. 42, а їх переклади під D. 138.

2) Тогож таки дня переслухано пит. Степ. Ортинського й Ром. Литвиновича. У першого знайдено брошуру Драгоманова: „Турки внутр. и внѣшніе“ у двох примірниках, закуплені в книгарні Міліковського для нього і пит. Ом. Глібовицького, в другого лист студ. Адама Витвицького в справі освіти укр. люду. (D. 59).

3) Іван Рудницький, пізн. нотар, умер у Бережанах 19. XII. 1906 р., Р у с л а в, 1906, ч. 273.

та що був намір заснувати центральну громаду студентів у Львові, яка кермувала б гімназіяльними громадами. Лист із своїм підписом вважав за фальсифікат.

Белея перетримано у в'язниці більш як два місяці та остаточно дня 17. IX. 1877 р. випущено на волю по складенні приречення, що на судову розправу явиться (D. 51, 110, 141—2)¹⁾.

Майже рівночасно з Белеєм ув'язнено Леонида Заклинського (дня 15. VII. 1877 р.) по переведеній ревізії в його мешканні у Львові (D. 63—6). Найдено в нього листи Остапа Терлецького і його пок. брата Олександра та інших людей, в котрих була мова про студентську громаду в Станиславові. Заклинський виправдувався, що громадою називано неорганізовані гуртки по гімназіях (D. 78). Заопікувався Заклинським адвокат Яцковський, який дня 13. VIII просив суд звільнити його й Белея, „бо довша в'язниця грозить їх життю, або доведе до морального зіпсуття“ (D. 110). Випущено його з в'язниці рівночасно з Белеєм (D. 141—2)²⁾.

Перед 21. VII переведено ще ревізію в Корнила Заклинського³⁾, брата Леонида, що саме склав іспит зрілості в Станиславові. Мешкав він у своєї матери Йосифи Катерини, вдовиці по священникові, в якій домі сходилися роками гімназисти-громадяни⁴⁾. В її хаті серед паперів синів знайдено чимало листів з раніших літ і статут „громад“. При переслуханню дня 21. VII заявив Корнило, що ревізію переведено, коли його не було дома. Він особисто ні з ким не переписувався. Можлива річ, що забрані папери були власністю його брата Леонида (D. 66 і 148). Остаточно суд лишив Корнила в спокою.

Окрім братів Заклинських переведено ще ревізії в ук. питомця віденської дух. семинарії Івана Негребецького саме тоді, як він з Відня приїхав до Перемишля. При нім знайдено два листи, один від Заклинського, другий від Ів. Маркевича (D. 67).

Не встигла поліція перевести ревізій у Теодора Турули, що тоді відбував військову службу при 80 полку піхоти, ані в Івана Федоровича, ані в Андрія Тимуса, бо не могла розвідати про їх адреси (D. 67).

Зате дня 15. VII. 1877 р. впала ранком у святочний день судова комісія до дому адміністратора парафії в Галичі, о. Івана Маркевича. Перетрушено цілий дім, одначе не знайдено нічого. Забрано тільки акти, переписку й рахунки парафіяльні. Коли о. Маркевич пішов на богослуження, при ревізії була присутня його дружина Марія (D. 68). Дня 11. VIII. звернувся о. Маркевич до суду з листом, в котрім жалувався, що потерпів на славі та просив видати посвідку про відбуту ревізію та повернути забрані папери, а головню церковні рахунки, котрі мусить передати свому наслідникові (D. 112).

Дня 18. VII. відбуто ревізію у студ. Адама Витвицького в Долині, одначе окрім скриптів і наукових творів нічого в нього не найдено (D. 77).

¹⁾ Іван Белей, заслужений, довголітній редактор „Діла“ умер у Львові 20. X. 1921 р., проживши 65 літ. Календар „Просвіти“ за рік 1923.

²⁾ Леонид Заклинський умер р. 1890. Його некролог в „Учителю“, Львів, 1890, стор. 129.

³⁾ Корнило Заклинський нар. 13. VI. 1857 р. в Маріямполі, умер дня 13. 11 1884 р. на становищі вчителя гімназії. Як студент львівського університету заснував він при „Акад. Братстві“ „Кружок історичний“, де виголосив ряд відчитів. Надрукував він дев'ять історичних праць, а побіч них оповідання та етнографічні матеріали. Гляди згадку в Календарі „Просвіти“ на рік 1885, а на рік 1897—життєпис і портрет.

⁴⁾ Про Йос. Катерину Заклинську, свідому українську громадянку, що померла дня 19. XII. 1894 р. на 68 році життя, гляди Календар „Просвіти“ на рік 1897, де вміщено її життєпис і портрет.

Як бачимо, ревізії сипалися, як з рога обильности. Вистарчала згадка в листі про чие-небудь прізвище, а рука поліції, чи суду його досягла. Чудом оминули ревізію Костянтин Бобикевич¹⁾ і Олекса Танячкевич, хоча й про них була згадка в листі, що вони будуть служити радою студентам при вписах на університет, або й Іван Рудницький, в котрого був Драгоманов.

В тиждень, як почалися у Львові арештування, доніс дня 22. VI. 1877 р. староста із Збаража тамошньому судові, що в селі Стриївці явилися серед селян брошури соціалістичного змісту „Парова машина“, „Правда“ і „Про бідність“—розмова перша, а побіч них „Подорож до Риму“ одвертий лист до архієпископа Юс. Сембратовича (1877).

Перші три брошури спровадив у кількох примірниках син тамошнього пароха, слухач III р. прав льв. унів. Вол. Зарицький, а мав їх дістати від правника Балтаровича. Староста завважував, що його додження не викрили, щоб Зарицький, або хто-небудь инший ширив у тих сторонах соціалістичну пропаганду, все-ж таки зарядив проти Зарицького поступовання про поступок з § 24 прасового закону за брошуру „Про бідність“, бо є наказ розповсюджувати її на основі ухвали кр. суду у Львові з 27. I. 1877 р. ч. 1183 (D. 62).

На основі сього листа старости почав суд шукати за Балтаровичем, а що його ім'я було невідоме, тому наосліп переведено ревізію у Мих. Балтаровича, слухача агр. академії у Відні дня 9. VII. 1877 р. У нього найдено брошури „Парову машину“, „Правду“, „Про богацтво і бідність“ та инші німецькі книжки побіч карткового каталогу бібліотеки „Січи“. При переслухуванні заявив він, що Вол. Зарицького не знає, а книжки соціалістичного змісту дістав від Остапа Терлецького. Ся заява сильно обтяжувала останнього в очах судових властей. Балтарович виправдувався, що знайдених у нього книжок не ширив (D. 122). Через кілька днів пізніше Балтарович вибрався на ферії до Галичини. За ним стежила поліція і як тільки він прибув до Львова, переведено в нього дня 20. VII у Львові другу ревізію, одначе без висліду. Двома днями раніше переслухано його у львівським суді, де він ще раз заявив, що Вол. Зарицького не знає, що із соціалізмом не має нічого спільного, що Терлецький позичав свої книжки до бібліотеки „Січи“, звідки кожен член міг користати, що картковий каталог знайдено в нього тому, що він був бібліотекарем „Січи“, що книжки „Emantipationskampf“, „Die ländliche Arbeiterfrage“ і „Jurydyczna historia ruskiego ludu“ є власність Терлецького, а книжки, зазначені печаткою „Січи“, взяв з її бібліотеки. Чотири брошури, що їх видав Ост. Терлецький у Відні, дістав від нього, але їх не ширив (D. 144).

Більшість ревізій, про які досі була згадка, мала епізодичне значіння. Вони вказували, як сильно затривожились були австрійські власті соціалістичним питанням, котрим переймалися молоді студенти, що визначались понад своїх товаришів інтелігенцією та бажанням піти розв'язці сього питання назустріч. Та для самого процесу приносили ці ревізії зглядно мало і були тільки епізодом. До таких епізодів треба причислити ревізію на стриху „Народнього Дому“, переведену дня 9. VII на донос

¹⁾ Костянтин Бобикевич був учеником бережанської гімназії, де визначився як пильний ученик, організатор молоді, славний співак народніх пісень, артист на флейті і душа студентського хору. В р. 1874 склав іспит зрілости, по чім студіював науку природи на львівським університеті. Видрукував він оповідання: „Клопоти скінченого академіка“, „На обзорилах“, „Жертва панського весілля“. Лишив недокінчену повість „Два женихи“. Умер у молодім віці дня 9. IX. 1884 р. в Пасічній коло Станиславова („Календар „Просвіти“ на р. 1886).

в'язня Карла Скаміни, котрий впевняв суд, що там переховуються папери й книжки Мих. Павлика (D. 73). Річ ясна, що страх був пустий і не було навіть сліду заборонених, чи підозрілих матеріалів.

При іншій ревізії в „Академическ'ім Кружку“, що містився при вулиці Краківській ч. 19, застала дня 31. VII. 1877 р. судова комісія льокаль відчинений, а в нім секретаря Вол. Курбаса. Переглянено тоді п'ять шаф із книжками та паперами, бюрка, печі та забрано протоколи Товариства, господарську книжку, 6 кореспонденційних книжок і книгу бажань, а вкінці 32 листи, що стояли у звязку з видавництвом „Друга“ (D. 32). Судовий знавець звернув увагу, що серед статтів байдужного змісту, повісток, анекдотів, віршів, поміщено в „Друзі“ „Літературні вісті“, в яких є рецензія, що розглядає брошури „Про бідність“, „Правду“ і „Парову машину“, хвалить їх зміст і напрям та висловлює бажання, щоб вони загостили під убогі стріхи наших хліборобів і дали предмет до роздумування всім людям, що ясно глядять та теплим серцем відчувають бідне життя наших селян і котрі бажують від щирої душі поправи його долі. Судовий знавець завважав, що три згадані брошури мають соціалістичний напрям (D. 33).

Без значіння була ревізія переведена у Львові в ученика VII класи гімн. Іллі Кокорудза, нині директора тамошньої української гімназії. Дня, коли відбувалася ревізія, не знаємо. Посуджувано тоді Кокорудза в ширенні книжок невідомого змісту, а знайдено в нього лист Леонида Заклинського, який очевидно стояв у звязку з гімназіяльними громадами (D. 353—5).

Ширше значіння мали ревізії, переведені в Мелитона Бучинського в Станиславові і Вол. Навроцького в Ряшеві, що серед тодішніх молодих громадян вибивалися на зверх своєю інтелігенцією та організаційним талантом.

У Мелитона Бучинського забрано в половині 1877 р. около 500 листів, хронологічно складених. Більшість листів стосувалася до історії студентських громад у Галичині. Бучинського попереджено перед ревізією, і тому закопав він у землі листи Українців, що проживали в російськім царстві. Листи ті сильно потерпіли від вогкості. Листи Драгоманова, що перебував за границею, Бучинський лишив у себе¹⁾ і вони дісталися до рук поліційних, зглядно судових властей, спричиняючи їм багато клопотів, бо, як відомо, Драгоманова почерк був нечіткий, а польські урядники в Галичині визначалися ігноранцією в українських справах і в славіянській азбуці.

Директор львівської поліції Тустановський доніс дня 4. IX. 1877 р.:

З численого листування Мелитона Бучинського. всі листи, що стосуються до новіших часів, а визначаються компромітним змістом, очевидно, Бучинський завчасу сховав, бо видно з решти забраної в нього при ревізії кореспонденції, що Бучинський мусів грати дуже важну ролю в справі, котра є під сю пору предметом карного процесу. Із знайденого листування виходить на яву, що Бучинський від кількох літ стоїть у тісних взаєминах з Драгомановим та іншими мальконтентами в Росії. В тутешнім краю стояв він, без сумніву, на чолі руху між українською молодю, бо забрані листи свідчать, що він підтримував листування з усіма, звісними патріотами „Молодої Руси“ та що українська молодь ставилася до Бучинського, як до першої поваги в національних справах. Яка широка була його діяльність на сім полі, видно хоч-би з того, що матеріал його листування був такий багатий, що для нього в цілях орієнтаційних мусів утворити власну реєстратуру. З цілого листування вилучено листи, що стосуються до осіб, які остають під сю пору в слідчій в'язниці, бо їх зміст може бути предметом вияснень. Окрім сього долучується листування Драгоманова, яке тільки почасті вияснює його взаємини до Бучинського, а також листи до Остапа Терлецького, щоб їх знову переглянув слідчий суддя. Залучені адреси лондонської пошти виказують, що Бучинський відбирав звідти численні

¹⁾ Переписка Мих. Драгоманова з Мел. Бучинським, зладив М. Павлик, стор. VIII—IX (передмова).

денники й книжки революційного змісту. Між книжками найдено дві змісту суспільно-революційного: 1) „Народныя чтенія“ і 2) „Слово на великій пяток“ (D. 129).

Остаточно Бучинського не прищиплено до процесу і не ув'язнено, хоча сього дир. львівської поліції між рядками домагався. Бучинський стояв осторонь соціалістичного руху, а про брошури, що їх видав Терлецький у Відні, висловився із легковаженням, яке сильно задраснуло Остапа і він zareагував терпким листом до Бучинського¹⁾.

Через кілька місяців пізніше Бучинському звернено всі забрані при ревізії листи²⁾, хоча проти нього ведено слідство в напрямі зв'язків із студентськими громадами, яке застановлено що-йно в р. 1879³⁾.

На поручення львівського суду з дня 7. X. 1877 р. переведено ревізію у Вол. Навроцького, що був тоді скарбовим концепістом у Ряшеві. Свое доручення виправдував суд двома листами Навроцького. Один із них з дня 20. VI. 1876 р. знайдено в Остапа Терлецького, а з нього виходило, що Остап наклонював його до співробітництва в часопису з напрямом соціалістичним, який задумував видавати у Відні⁴⁾. В другім листі Навроцького з дня 24. X. 1874 р., знайденим у Мел. Бучинського, згадував він⁵⁾, що в нього є архів студентських громад (D. 156).

Ревізія відбулася дня 10. X. 1877 р. Забрано в Навроцького 13 листів від Романчука, 15 від Драгоманова, 6 від Ост. Терлецького, 39 від різних людей, 6 до Остапа Терлецького, 2 до Ганкевича, 1 до Левицького, 45 карток різних концептів, 6 карток рукописів. З багатой бібліотеки Навроцького сконфісковано 22 і 23 том бібліотеки руської, вид. в Липську, повість Мирного „Лихі люди“, Драгоманова: „Турки внутр. и внѣшн.“, „Utopia“ v. Tomas Morus“, твір Carey'a „Umejętność gospodarstwa“.

Найближчого дня переслухано Навроцького в суді. Він заявив, що знає Остапа Терлецького, бо обидва вчилися в гімназії в Станиславові, а у Львові разом мешкали. Мел. Бучинський є його кузином і позичив йому гроші на сплату довгів. З Драгомановим познайомився листовно, як працював у „Правді“ (D. 162).

Коли Навроцький не попав на лаву обжалованих, то тільки завдяки згаданому листові до Ост. Терлецького з дня 20. VI. 1876 р., де він приобіцював свою участь у наміренім часописі, одначе й застерігався, що соціяльним питанням він досі не займався і щой-но подбав про книжки, які могли-б його ввести в сю науку. Все-ж таки відпокутував він, бо стримано йому аванс та над ним висіла гроза суспензії. По переведенню процесу просив він суд повернути забрані папери (D. 230) і реабілітувати (D. 279, 280 і 351).

Реєстр ревізій доповнювався безупинно. Між иншим переведено ревізію в Поляка Антона Перебендовського, друкарського складача, опісля кольпортера книгарні Ріхтера. Поліція забрала в нього перед

¹⁾ Др. Ів. Франко: „Др. Остап Терлецький, спомини і матеріали“, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, Т. 50, стор. 33–36.

²⁾ Бучинський просив суд повернути папери 27. I. 1878 р. (D. 220).

³⁾ Слідство ведено проти Ал. Заячківського, Івана Белея, Леонида Заклинського, о. Богдана Пюрка, Ром. Литвиновича, Кипріяна Ясеницького, Степана Ортицького, Корнила Заклинського, Ів. Негребецького, Ів. Маркевича, Адама Витвицького, Мел. Бучинського і Вол. Навроцького. Застановлено його дня 26. IV. 1879 р. Акти, що їх скопював Павлик, переходять в архіві Нац. Музею у Львові під наголовком „Громади гімназіяльні“.

⁴⁾ Сей лист переходується в польськім перекладі в судових актах (D. 92). Він вийде в цілості в передмові до „Переписки М. Драгоманова з Вол. Навроцьким“.

⁵⁾ Сей лист переходується в українськім оригіналі (D. 162).

20 липня книжки, які він дістав від Івана Франка для розпродажу, а саме 13 примірників „Борислав“, 4 „Турки внутр. и внѣшніе“, 3 прим. „По вопросу малорусской литературы“. Хоча всі ті книжки були на виставі книгарні Ріхтера, Перебендовський засів на лаві обжалованих за недозволена кольпортажу (D. 77 і 163).

У зв'язку із особою та зізнаннями Івана Франка переведено ще ревізії в о. Мих. Рошкевича в Лолинні дня 4 VII (D. 53), в о. Льва Шанковського в Дулибах дня 7. VII (D. 55), в ученика гімназії в Дрогобичі Іполіта Погорецького дня 7. VII (D. 45), у д-ра Ник. Антоневича в Перемишлі дня 8. VII (D. 52) і в народнього вчителя Льва Василевича в Сапогові дня 10. VII (D. 57), та про них будемо говорити в другій частині студії.

В зв'язку із особою Мих. Павлика переведено ревізію в його сестри Анни Павлик в Косові дня 17. VI (D. 76), а слідом за тим у їх свояків: Андрія Лесанюка, Калини й Михайла (стрийного брата) Павлика, Федора Яремина і Василя Лесанюка. Анна Павлик опинилася також на лаві обжалованих, тому присвятимо їй кілька рядків на дальшій місці. За Павликів переслідувано також учителя Малицького, за котрого просив Михайло Павлик дня 9. 11. 1878 р. львівський суд, щоб його лишено в спокою (D. 223).

Годі поминути обставину, що частина русофільської молоді, згуртованої в „Академічеськ'ім Кружку“, йшла подібно, як питомці дух. семинарії (D. 12), своїми доносами на руку львівській прокуратурі. З-поміж них найприличнішими ще були зізнання правника Антона Завалкевича, котрий заявив при переслуханні дня 5. VII, що соціялісти обняли керму в „Акад. Кружку“, але їх імен не знає, бо про переворот чув тільки з оповідання інших (D. 35). Другий русофіл Петро Каплун зізнав дня 6. VII, що був членом „Акад. Кружка“ від р. 1872 і тоді панувала згода. Що-йно в р. 1876 обняли у нім провід нові люди: Ол. Зафіовський, Ант. Дольницький, Вол. Лукич Левицький, Ів. Франко, Мих. Павлик, Юліян Дольницький. Нові люди перестали вживати в „Друзі“ „червононоруської“ мови, а завели українську (D. 37). Інший русофіл Вол. Курбас заявив при переслуханні дня 4. VII, що від 1. IV. 1874 почато видавати часопис „Другъ“ „narzeczem czerwonoruskim, w jakim jest pisane czasopismo „Słowo“. Одначе в р. 1875 почали Мих. Павлик, Іван Франко, Олекса Зафіовський агітувати за впис нових членів до „Акад. Кружка“, які взяли в свої руки товариство й редакцію „Друга“. Відтоді звертали нові редактори увагу на життя робітників, котрих визискують пани, капіталісти, духовенство, отже видавали „Друга“ в соціялістичнім дусі. Від лютого 1876 р. працювали в редакції Мих. Павлик, Іван Франко, Іван Белей, Андрій Павлиш, Іван Мандичевський, Горбачевський і богослов Турула. Видавано часопис українською мовою. До виділу „Акад. Кружка“ входили поплечники членів редакції: А. Зафіовський, Франко, Павлик, Вол. Лукич Левицький, Юліян Дольницький і Леонид Заклинський. Адміністрацію „Друга“ вів від 1874 р. Волод. Лукич Левицький, а при новім перегрупуванні Іван Мандичевський. В редакції почато продавати „Правду“, „Про бідність“ і „Парову машину“ (D. 34). Останній із переслуханих, студ. техніки Іван Нановський заявив у суді дня 8. VII. 1877 року, що є членом „Акад. Кружка“ від р. 1871 або 1872. Зразу була згода. „Друга“ видавано від 1874 р. мовою „галицькою“. В жовтні 1875 р. перевели Антін Дольницький і Олекса Зафіовський нові вибори до Виділу, куди увійшли самі Українці. Головою став Зафіовський, заст. Вол. Лукич Левицький, членами Франко і Павлик. Тоді змінено напрям „Друга“ на соціялістичний. Реда-

гували його: Леонид Заклинський, Іван Белей, Андрій Павлиш та Іван Мандичевський. Соціалістичний напрям помітний з 18 числа „Друга“ з 1876 року, в котрім захвалювано соціалістичні брошури „Парову машину“, „Про бідність“, „Правду“ (D. 39).

Зізнання русофілів про соціалістичний напрям „Друга“ і про 18 число „Друга“ найшли відгомін в акті обжалування, і можна тільки дивуватися, що в усіх, згаданих на ім'я Українців, суд не перевів ревізії, та що й вони не засіли на лаві обжалованих.

По галицькій землі пішла тривога й терор, котрі підсичували польська й русофільська преса. „А тут, як на лихо, почали,—читаємо в листі Івана Горбачевського до Драгоманова з дня 18. VIII. 1877 р.,—і самі мужики про свою долю думати та почалися рухати в різних околицях. І так в станиславівським кільканадцять громад не хотіли панам нічого робити, зборонялись навіть податки платити і мали подати до цисаря просьбу, щоби відобрав у панів землю і між них розділив. Або знов у Решові, чи Тарнові посходились Мазури з сіл до староства і кажуть, щоб їм дав збіжжя.—Яке? питає він.—А те, що цар російський прислав, кажуть.—Той каже їм, щоб ішли собі, що цар ніякого збіжжя не прислав, але вони зачинають „а ви, злодії, драби, цар прислав збіжжя, але ви самі покрали“. Таке і инше діялося так, що аж губернатор гр. Потоцький їздив у деякі сторони, щоб переконатися, на скільки в тім правди. Газети німецькі писали, що він дав правительству заспокоюючий результат із своєї їзди“¹⁾.

Ревізії та арештування не обмежилися на самій Галичині. В столиці австрійської держави, у Відні ув'язнено побіч згаданого вже Едмунда Бжезінського дня 14. VI по переведених ревізіях двох Поляків, студента Станислава Барабаша, котрий дав Котурницькому свою залізничу картку, і студента Йосифа Завішу, що разом із ним мешкав. Обох їх перетримано у в'язниці поверх місяця. Списано з ними широкі протоколи і остаточно дня 17. VII випущено на волю (D. 13 і 29) та реабілітовано із заміткою, що між ними та Котурницьким не було ніякої злуки в діланню (D. 70), по чім вони впоминалися повернути забрані книжки (D. 103 і 120). Переведено також ревізію у віденських, польських товариствах „Ognisko“ і „Siła“²⁾, але без висліду.

Не оминула також ревізії відома нам друкарня Болгарина Янка Ковачева, в котрого дня 20. VI забрано 200 примірників брошури „Про бідність“, а його самого найближчого дня в суді переслухано (D. 70). Пошукувала віденська поліція ще за Марком Балабановичем, болгарським послом, знайомим Остапа Терлецького, що лікувався в Бадені під Віднем (D. 70). Як здається, він завчасу виїхав і тільки в сей спосіб оминув стрічу з поліцією.

На основі зібраного матеріялу при ревізіях у Львові в Котурницького, Мандичевського й Заячківського почалась погоня за українськими громадянами й студентами у Відні. Окрім Балтаровича, про якого я вже згадував, переведено ревізію дня 24. VI. 1877 р. на бажання львівського суду у студ. Михайла Павлюка, мабуть тому, що його прізвище було подібне до Мих. Павлика, одначе в нього нічого не знайдено. Що правда, його навіть ув'язнено під замітом забурення прилюдного спокою,

1) Завважаю, що губернатор Галичини Альфред Потоцький дістав від віденського уряду доручення, об'їхати східню Галичину, а головню повіти бучацький і товмацький, де побоювалися польська шляхта й преса аграрних заворушень (Слово, 1877, Ч. 68, вст. стаття). Потоцький був дійсно в Товмачі дня 10. VII, де вислухував жалі селян проти польських дідичів. (Тамже, 1877, Ч. 85).

2) Лист Ів. Горбачевського до М. Драгоманова з дня 18. VIII. 1877.

одначе по двонедільнім арешті випущено на волю (D. 29). Тоді звернувся він до поліції із питанням, за що його ув'язнено, а коли не діждався відповіді, написав жалобу до міністерства судівництва. Як читаємо в листі Івана Горбачевського до Драгоманова з дня 18. VIII. 1877 р., „оповідав він, який у тюрмі нужденний харч. Рано зупа кмінкова, якась фарамушка, та фасоля, або горох, а м'ясо лиш в неділю і свято, так що треба мати свої гроші, хотівши щось луччого з'їсти“.

Дня 6 липня 1877 р. поїхала спеціальна поліційна комісія з Відня до Бадену на ревізію до о. Богдана Пюрка¹⁾, духовника від дужовної семинарії. По кінець мая 1877 р. був він префектом львівської семинарії, де, як свідомий Українець, наразився питомцям-русофілам. А що в його мешканню Драгоманов відвідав був свого часу правника Івана Рудницького, тим самим причина до ревізії була, і доноси неприхильних йому питомців найшли у львівській поліції послух. При переслуханню заявив він, що із соціалістичною пропагандою не мав і не має нічого спільного та що ані в Бадені, де перебуває на лікуванні, ані у Відні у своїм мешканню не має ніяких соціалістичних творів. Слідом за переслуханням перешукала комісія його папери, але окрім кількох маловажних листів і двох примірників львівського часопису „Правда“ не знайдено нічого. Рівночасно відбувалася ревізія в мешканню о. Пюрка у Відні, де окрім листів, знайдено том поезій Шевченка, один шматок львівської „Ниви“, брошуру Партицького: Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка. Драгоманова про галицько-руську літературу (1876), Рудченка народні пісні (Київ, 1874), звіт „Просвіти“ (1876/7), кілька чисел „Правди“, рукопис віршів о. Пюрка, писаних олівцем, його розвідку „Über die Selbstständigkeit der kleinrussischen Sprache“ і про Шевченка. З листів був для віденської поліції підозрілий один від о. Ал. Стефановича, в котрім останній писав про ув'язнення у Львові та ганив поведення львівських властей. Як читаємо в звіті поліції: Стефанович покликувався на вмішаних у справу Денюка(?), Петровського і Левицького (чи не питомців-русофілів львівської семинарії) та завважував, що правда врешті перемаже. Долучуючи протоколи обох ревізій, поліція зазначувала, що творів соціалістичного змісту в о. Пюрка не знайдено, що листи від кривих у Галичині неважні та що, очевидно, о. Пюрко був приготований на ревізію (D. 60).

Довший час впоминався о. Пюрко повернути книжки у віденській поліції, а коли дістав відповідь, що їх відіслано до львівського суду, він віднісся туди дня 10. X. 1877 р., одначе ані книжок, ані рукописів йому тоді не видано (D. 159). Майже через рік пізніше (13. VIII. 1878 р.) звертався він знову до львівського суду з просьбою повернути книжки, при чім зазначував, що він із „socialistycznymi wybrukami“ не мав нічого спільного, але й сим разом безуспішно (D. 297). Щойно за третім разом, на просьбу о. Пюрка з дня 18. IX. 1879 р., львівській суд дозволив дня 4. X. звернути його книжки й рукописи.

Та всі ті ревізії були також епізодом. З ув'язнених у Відні людей засіли на лаві обжалованих тільки Щасний Сельський і Остап Терлецький.

В першого із них переведено ревізію дня 13. VI, а ув'язнено через три дні пізніше (D. 70). В Остапа Терлецького відбулося дві ревізії, одну дня 16. VI. в бюрі університетської бібліотеки, де він був урядовцем, а

¹⁾ Д. Богдан Пюрко перекладав вірші з німецької мови, видавав шкільні підручники й проповіді, писав рецензії на граматичні й літературні твори. Визначався ширшим об'язанням на полі слов'янознавства. Умер на становищі крилошанина львівської капітули дня 28. X. 1906 року на 59 р. життя (Руслан, 1906, ч. 230).

другу дня 18, VI, в його мешканню при Laudongasse 32. По першій ревізії дня 17. VI, його ув'язнено (D. 35, 38, 70).

Віденський суд не вірив, щоб за ув'язненими була яка-небудь провина, коли дня 10. VII. 1877 р, звертав увагу львівського суду, що у в'язниці затримується, на його бажання, безправно Бжезінського, Сельського, Завішу, Барабаша і Терлецького, (D. 60). Одначе львівський суд був іншої думки і дня 18, VII зажадав, щоб Бжезінського, Сельського й Терлецького відставлено до Львова (D. 71). Дня 25. VII привезено їх до Львова скованих (D. 84—9).

За Сельського просив його отець, посесор малого хутора, дня 3. IX, щоб його випущено на волю по 3 місячній в'язниці за кавцією 300—400 гульденів (D. 135). Суд на се згодився і дня 17. IX опинився Щасний Сельський на волі (D. 141). Терлецький лишився у в'язниці аж до покінчення розправи і оголошення вироку (дня 21. I. 1878 р.).

Про вислід ревізій, про переслухання Сельського й Терлецького у Відні та Львові буду говорити в дальшій розділі. Тут тільки завважу, що Терлецькому застановлено дня 23. VII. 1877 р. платню, яка виносила 600 гульденів і активальний додаток сумою 400 гульденів. Щойно по переведеній розправі признано йому аліментацію від дня 1. II. 1878 р. по 16 гульденів і 66¹/₂ кр. місячно (D. 224, 268, 272, 277, 281 і 273) а застановлено її з кінцем липня 1878 р., коли засуд став правосильний (D. 289). Від серпня 1877 р. до 1. II. 1878 р. не виплачено Терлецькому ніякої платні, бо він мав утримання в тюрмі.

Кожен із в'язнів мав у судових актах опис своєї особи. Про Терлецького читаємо в актах віденського суду: вік 27 літ; місце уродження: Назурна—Галичина; рел. гр. кат.; стан вільний; заняття: унів. урядовець; останній побут: Відень; висота 159; будова тіла середня; лице—потягле; краса лица—бліда; волосся, брови—braun; очі—сині; ніс—пропорціональний; уста—трохи видуті, варги (bischen aufgeworfene Lippen); зуби—всі, заріст: вуси und Backen: чоло—овальне (D. 26).¹⁾ Як тільки Терлецького ув'язнено, оглянув його лікар, котрий завважив, що він слабої будови тіла (von schwächlichem Körperbau), мнимо здоров (angeblich gesund); Gebrechen—angeborene Lücke zwischen den mittleren und unteren Schneidezähnen) (Sprachfehler) (D. 25).

II.

Не всім, що засіли в січні 1878 р. на лаві обжалованих, припадає однакова згадка.

Неясною була в цілій справі роля Котурницького. Він приїхав до Львова дня 31. V. 1877 р., мав виїздити звідси дня 10. VI. (D. 206), привіз із собою листи від Драгоманова для Мандичевського і Павлика згідно Франка, а одначе не зійшовся із ними, не передав їм листів, хоча Мандичевський і Павлик були у Львові. Правда, що останній лежав недужий у шпиталі, але доступ до нього був легкий. Можна сумніватися, чи Котурницький їх взагалі шукав. Обидва листи, як відомо, забрала львівська поліція дня 9. VI рано, на день перед наміреним виїздом Котурницького. Мимоволі родяться підозріння, що Котурницький уже тоді грав дуже неясну ролю, та що йому—в ще менше ясных цілях, треба було авреолі мученика. При переслуханню випирався він знайомости із Драгомановим, говорив, що знайдені в нього листи дістав ніби-

¹⁾ У Львові описувано Терлецького по раз другий. Загальний опис годився із віденським з виїмком: лице—округле, краса лица—здорова, волосся, брови—блонд, очі—сиві, зуби—здорові, вуси—блонд, лице—заросле. (D. 88).

то не від нього самого, а від якогось знайомого в Женеві і не безпосередньо для адресатів—Українців, а для якоїсь третьої особи, якої не хотів назвати на ім'я.¹⁾

Та все те було неправдою, як видно хоч-би із листа Драгоманова до Павлика, знайденого в Котурницького при ревізії, котрого зміст подав я вже у першій частині студії.

Ще прикріші сумніви викликає далі життя Котурницького, про яке розказав нам Іван Франко у студії про Остапа Терлецького. По засуді і відбуттю кари видалено Котурницького, як російського підданого, з границь Австрії із забороною вертати сюди коли-небудь назад. „Та проте,—писав Франко,—вже 1879 року ми бачили його у Львові, де в ту пору видів його й комісар поліції, той сам, що арештував його в 1877 р. та про те сим разом його не ув'язнено. Пізніше він приїздив ще кілька разів до Львова, де в 1884 році видав під псевдонімом „Michałko“ окремою брошурою кілька віршів українською мовою а латинською азбукою, навіяних гарячими й дружними розмовами з одеськими українофілами. На що потрібна була йому ся брошура і куди поділося її видання, яке мабуть, не пішло в продаж, сього я не знаю. В р. 1885 чи 1886 Котурницький уже під новою назвою Bogowski виступив у варшавськiм „Głos'i“ з просторою статтею про польську-руську колонію Адамполь, положену недалеко Скутарі на березі Малої Азії. В тім самім часі він прислав мені із Кракова свою статтю „Mickiewicz i Puszkın pod romnikiem Piotra W.“, що була друкована в „Now'ij Reform'i“ і відбита окремою брошурою, де протестовано проти угодних поглядів Спасовича. Ще пізніше я довідався, що Котурницький-Борковський, за порученням котрогось російського міністра, дістав при якійсь залізниці посаду, яку ми назвали-б синекурою—з ціллю прочитувати газети і зачеркувати в них усе, що пишуть про сю залізницю та її управу²⁾. У поступовому житті польського громадянства його прізвище щезло зараз по процесі 1878 р. без ніяких майже слідів.

Не багато доведеться нам сказати про Антона Перебендовського, що як друкарський складач і книгарняний кольпортер цілком випадково опинився на лаві обжалованих. Продавав він перші видання творів Івана Франка і за недозволену кольпортажу стрінула його, впрочім невелика грошева кара.

Із прикрими почуваннями доводиться мені говорити про Івана Мандичевського, що серед процесу не умів повести себе так гідно, як би сього можна було сподіватися від інтелігентного чоловіка, що саме тоді кінчив правничий виділ на львівському університеті. Був він із числа тих поступових студентів, що почали із власного почину, або за заохотою Остапа Терлецького, вести листування із Мих. Драгомановим. Мандичевський виконував обов'язки адміністратора та почасти також співробітника „Друга“, а потреби сього часопису веліли йому кілька разів звертатися листовно до Драгоманова.

Як тільки дня 9. VI. 1877 р. переведено в Мандичевського ревізію, написав він до Мих. Драгоманова найближчого дня листа, в котрім подраженим тоном звертався до нього, „щобисьте на все зашенивали шкіру нас Русинів і нас з вашими тенденційними письмами більше не нападали. Хто просив Вас писати і висилати книжки якійсь, Бог знає через яких пройдисвітів, котрим нічо не єсть святе, лиш щоби всіх компромітувати?

¹⁾ Гляди студію Ів. Франка: „Др. Остап Терлецький“. стор. 38 та з наших актів D. 11.

²⁾ Там-же стор. 45.

Просимо Вас, відчепіться нас з Вашими тенденціями. Нам і так жити тяжко, а Ви ще і поліцію зсилаєте на нас" ¹⁾).

Нетактовний лист Мандичевського дійняв боляче Драгоманова, котрий не змовчав і у відповіді з дня 14. VI виказував Мандичевському, що „не я перший причепився до Вас, а Ви до мене“, докоряв йому трусливістю, через котру полохливі тратять час і ловляться,“ застерігався против називання посередників „пройдисвітами“, вважав лист Мандичевського тільки за „доказ дуже слабого виховання громадського“, та накликавав його, щоб він стидався свого листа й постарався „закрити його якими порядними ділами“, а саме поміччю Павликові, про котрого (мнине) ув'язнення довідався із „Слова“ ²⁾).

Сеї відповіді Мандичевський до рук не дістав, і Павликові нічим допомогти не міг. Коли Мандичевського дня 11. VI переслухано в поліції, він про своє відношення до Драгоманова заявив: „З Драгомановим познайомився я минулого року у Відні в товаристві „Січ“ і не вів безумовно ніякої переписки. Писав я тільки сеї неділі до Драгоманова після переведеної у мене ревізії, коли я довідався, що він переслав до мене якесь поручення, котре дало привід до ревізії. В сім листі робив я йому докори, яким правом смів мене компромітувати“ (D. 11).

Кидаючи в очі Драгоманову тяжкий заміт, що він зсилає на Українців поліцію, Мандичевський майже рівночасно викручувався перед поліцією, що з ним ніколи не переписувався, а своїми зізнаннями тільки скріплював пересвідчення поліційних і судових властей, що в Галичині ведеться шкідлива пропаганда, що на її чолі стоїть Драгоманов, та що проти неї він був зневолений застерігатися.

При другім переслуханню, що відбувалося в карнім суді дня 19. VI. 1877 р., зізнав Мандичевський, що склав іспит зрілости в Станиславові 1873 р. по чім перші два роки студював право у Львові, а на третій рік вписався на віденський університет, де перебував протягом 1876 р. звідки в червні вернув до дому. У Відні був членом Товариства „Січ“, де виголосив один відчит про те, що для люду потрібні книжки з обсягу права, але живішої участі в житті товариства не брав. У Львові вписався в осени 1876 р. до „Академічeskого Кружка“, де обняв адміністрацію „Друга“. Книжки соціалістичного змісту тоді не приходили до редакції, за виїмком поодиноких аркушів „Вперед“ (Forward). Щойно в день ревізії прислано цілий том „Forward“ до „Друга“ і дві брошури „Про те, як наша земля стала не наша“ і „Про хліборобство“. Змісту їх не знає, бо їх забрано від поштальона при ревізії. З ідеєю соціалізму він ознайомлений побіжно. Вона виявляється в освічених краях, як Бельгія та Німеччина в прямованні до вимушення як-найбільшої плати за працю навіть шляхом страйків. Відбитком сеї ідеї є російській нігілізм, що веде до суспільної революції і до повалення існуючих урядів. Такі погляди виробив він собі при читанню дневників, а головно трьох брошур „Про бідність“, „Правда“ і „Парова машина“, котрі дістав у Відні від бібліотекаря унів. бібліотеки, Остапа Терлецького. Сих брошур він нікому не позичав. Ще в р. 1876 бачив він на шафі в „Друзі“ коло 200 прим. брошури „Про богатство та бідність“, а один примірник купив навіть від Вол. Левицького, тодішнього адміністратора „Друга“ за 10 кр., а всі інші були призначені на Україну. „Вперед“, книжечки: „Про те, як наша земля стала не наша“ і „Про хліборобство“ мають бути продовженням брошур, що їх видав Терлецький, і „я допускаю можливість, що

¹⁾ Переписка Мих. Драгоанова з Мих. Павликом, II, стор. 218.

²⁾ Там-же, II стор. 219—222.

існує якесь стремління пропагування соціалістичних засад в австрійським цісарстві, а зглядно в нашім краю і то серед української народности, бо всі ті брошури писані українською мовою і мені не лучалося видіти подібні письма в польській мові“.

У Відні познайомився Мандичевський і з студ. права Йосифом Сваричевським, — Щасним Сельським, а у Львові з Іваном Франком, що був „співробітником Друга“ і визначаючись перед усіми талантом, заповнював майже в цілості сей часопис, та з Леонидом Заклинським, що був головою „Акад. Кружка“. Ведено розмови головню про літературу, а прилюдні справи і соціалістичні відносини не були ніколи предметом дискусії. Бував також Мандичевський на „Бесіді“, де сходився з проф. Гладилевичем, Огоновським, Целевичем і розмовляв з ними також про українське письменство. На „Бесіду“ приходили часом питомці семінарії Алекс. Заячківський і Мих. Галущинський, та забирали з собою книжки і часописи з бібліотеки „Просвіти“, головню з галузи фольклору й укр. письменства. В останніх часах сходився він з Мих. Павликом, головню тоді, „коли він вийшов із в'язниці та оставав без середників до життя, а я його під той час підпомагав грошево, даючи йому частями около 12 зол.“. Листування ніякого не провадив, за виїмком батьків і рідні, і тільки двічі писав до Щасного Сельського у Відні, котрого просив вислати книжки з бібліотеки „Січи“. Дістав їх загалом 13, а що вони були наукового змісту, при ревізії їх не забрано. До листів від Шмериковського і Щасного Сельського з призначенням для Павлика або Франка, знайдених у нього, признався. Останнього листа не міг адресатам доручити, бо перший був у шпиталі, а другий перебував поза Львовом. Домонтовича не знає. Драгневич мав з Київа пересилати книжки навзамену за „Друга“, а що не приходила від нього ніяка посилка, тому жадав від Сельського адреси, щоб його впімнутися про передплату. Адреса Косачевої була йому потрібна, бо вона видавала український орнамент, а він хотів просити її подарувати один примірник для бібліотеки „Академічesk'ого Кружка“. Картка Павлика з дня 20. V. 1877 р. писана із шпиталю. „Коли Павлик по виході із в'язниці лишився без утримання, жалувався перед мною, що до сього стану привів його Драгоманов, та просив мене, щоби я до останнього написав. Драгоманов по батькові називається Петрович. Його мав я просити о підмогу для Павлика“. В другій картці з дня 22. V. 1877 р. питався Павлик, чи не прислав для нього Драгоманов підмоги. Автором листа з Білого Каменя був Іван Белей, що дякував йому за книжки „Die Studien über die Volksseele“ і „Umyst i ciało“, котрі йому спеціально подобалися (D. 21).

Із сих зізнань видно, що Мандичевський, хочачи ратувати себе, допускав можливість соціалістичної пропаганди в Галичині, кидав підозріння на Драгоманова, та підсував в уста иншим обурення проти нього, а рівночасно не щадив і инших обжалованих.

Мандичевський причислювався до ряду заможніших студентів. Його отець Корнило був священником. На становищі пароха в Надвірній брав він участь у політичному житті і відомий був своїм напрямком, через що став з часом, за допомогою урядових польських чинників, послом сойму у Львові і державної ради у Відні. Українськими справами на політичній арені мало займався і приїздив звичайно до Відня по посольські дієти¹⁾. Через свою угодовість мав він значні впливи, а що був матеріально забезпечений, подбав про те, щоб його син мав у процесі обо-

¹⁾ о. Корнило Мандичевський, декан, почетний крилошанин, лицар ордена залізної корони III класи, маршалок надвірнянського повіту, умер дня 19. IV. 1914 року в глибокій старості. Вістник Станіславівської Єпархії, 1914, квітень, стор. 64.

ронця в особі адвоката др. Юлія Попеля. Останній зголосився дня 12. VII. 1877 р. в сім характері у судді, а найближчого дня просив звільнити свого клієнта з в'язниці (D. 54 і 58). Частина судового трибуналу заявила проти звільнення, одначе повага і впливи батька, який дня 24. VII. 1877 р. просив звільнити сина з в'язниці (D. 82), перемогли. Іван Мандичевський опинився на волі дня 2. VIII. 1877 р. по тому як склав приречення, що „перед правосильним покінченням поступовання карного без дозволу слідчого судді з місця побуту, дому своїх батьків у Надвірній не видалиться, ані не буде скриватися, ані не буде старатися про ударемнення карного слідства“ (D. 21, 100, 101).

Дорікати за се батькові, чи синові годі. Батько сповнив свій обов'язок. Коли одначе ув'язненим вручено акт обжалування і вони всі солідарно разом із тими, що були на волі, його прийняли, щоб не продовжувати слідчої в'язниці, Іван Мандичевський вніс дня 13/XI 1877 р. через свого адвоката спротив проти акту обвинення (D. 184). Вищий суд, що правда, його дня 27/XI відкинув (D. 190), одначе через спротив Мандичевського розправу визначено що-йно на половину січня 1878 р., а трьом ув'язненим—Котурницькому, Франкові, й Остапові Терлецькому, продовжено тим самим слідчу в'язницю на два місяці. Іван Мандичевський, його батько і адвокат могли мати хоч-би дрібку виrozumілости, коли не милосердя для ув'язнених, що не мали ані впливів, ані заможних батьків¹⁾.

Дня 11/VI. 1877 р. перевів поліційний комісар Соболяк ревізію у Івана Франка в його мешканні при Бенедиктинській площі у Львові. Забрано тоді у Франка шість листів. Найближчого дня переслухано його в поліції, де він подав короткі вісті про свою особу і про знайдені в нього листи. Поминаємо сі зізнання, бо вони ясніше виступають при другім переслуханню в карнім суді, що відбулося дня 21/VI. Франко заявив тоді:

„Зовусь Іван Франко, родом з Нагуевич, дрогобицького повіту, число літ 21, обряду гр.-катол., стану вільного. Мої батьки Яків і Марія Франко вже не живуть, а були рільниками в Нагуевичах. Я ходив до гімназіяльних шкіл в Дрогобичі, де мені почасти мій опікув достарчав середників до прожитку, а почасти я утримувався з уділювання лекцій. В осьмій гімназіяльній класі дістав я стипендію фундації б. п. Гловінського, а по складенні іспиту зрілости в р. 1875 прибув до Львова, де на університеті віддаюся філософічним наукам. Саме в тім році взято мене до військової служби, як однорічного охотника, а в р. 1880 маю вступити до чинної служби. Судово не караний. В часі першого переслухання в поліції повідомлено мене, що я є підозрений у зносінах з Драгомановим. Щой-но в суді поучено мене, що я є обвинений в агітації й ширенні соціалістичних засад. Сей заміт рішуче від себе відклонюю. Я є членом тутешніх товариств „Просвіта“ і „Академический Кружок“. В останнім товаристві був я раніше виділовим і співробітником видаваного ним часопису „Друг“, до котрого я сам писав найбільшу частину статтів, бо моїм заняттям є література, а то малоруська, або українська. З сеї причини були мені звісні твори Михайла Петровича Драгоманова, що служив давніше професором історії в Києві, а сьогодні живе в Швайцарії в Женеві і пише ріжні студії про історію українського письменства. Весною 1876 року був Драгоманов особисто у Львові, відвідував „Кружок“ і „Просвіту“ і тут я не тільки його бачив, але чув також розмови, які він в більшій частині, вів з Михайлом Павликом. Предметом розмови був головно спосіб улаштування бібліотек у згаданих товариствах, яких ціллю мали бути образування мої і збагачування українського письменства. Про питання т. зв. соціалістичне Драгоманов не згадував і я ним ніколи не займався, а звідси виходить, що про основи соціалізму і спорідненого з ним нігілізму не маю ніякого, хоч-би дрібку яснішого поняття, а уявляю собі, що завданням соціалізму є піднести працю і вибороти для неї більше значіння, як для капіталу, а властиво завданням соціалізму є, згідно з моїми поглядами, піднесення добробуту простого люду і працюючих клас і звертання уваги людей багатих та інтелігентних, щоб у сім напрямі ділали. Резюмуючи, подаю, що на мій погляд, соціалізм не

¹⁾ Др. Іван Мандичевський був адвокатом у Станиславові, де помер дня 26/III 1925 р. на 71 році життя. Займався „Словом о полку Ігореві“ і видав про сю пам'ятку студію. Читав філософічні твори, а свою прегарну бібліотеку, понад чотири тисячі томів, передав „Науковому Тов. ім. Шевченка“. Його некролог уміщений у „Ділі“ за рік 1925, ч. 76.

в чим иншим, як національною економією. Думаю, що нігілізм сягає не в порівнянню дальше, як соціалізм, бо оскільки я зміг виробити собі поняття з часописів і розмов, нігілізм заперечує теперішній стан суспільности в цілості, се значить, виказує, що маси люду, які віддаються праці, в гноблені з боку панів, з боку людей багатих, з боку духовенства і уряду і тому треба теперішній існуючий суспільний лад знищити і розвалити. Якими середниками хотів-би се нігілізм зробити, про те не маю ніякого поняття, бо сама ціль і програма сеї ідеї є для мене цілком неясна-ба навіть чужа“.

На питання, з якими людьми був у Львові в тіснішій знайомості, з ким поза Львовом листувався і що було предметом розмов із знайомими та кореспондентами, Франко відповів:

Моя ближча знайомість у Львові обмежувалася на особі Михайла Павлика та Івана Мандичевського, бо обидва належали до редакції „Друга“. Через те ми сходилися із собою в тій справі, то в „Кружку“, то в помешканні Мандичевського. Наші розмови стосувалися завжди до видавництва „Друга“ і то до статтів, які мали бути в нім уміщені, як і до адміністрації часопису, якого ціль чисто літературна. Питань політичних, а спеціально соціалістичних, ми ніколи між собою не обговорювали. Листувався я із Львом Василевичем, сільським учителем у Сапогові. Предметом листування було те, що я посилав на його руки брошурки, що містили поезії та оповідання, які я видавав, а він їх в околиці продавав. Василевич просив мене взаємно, щоби я позичав йому книжки до читання з бібліотеки „Кружка“, чого я одначе не робив, бо не був на се уповноважений.

В подібний спосіб розсилав я свої брошури до розпродажу на руки Іполіта Погорецького, ученика 7 класи гімназ. в Дрогобичі о. Шанковського, пароха в Дулибах, д-ра Миколи Антоневича, гімназіального вчителя в Перемишлі. Нарешті листувався я з о. Рошкевичем в Лоліні, одначе тільки в приватних інтересах, бо я був у Дрогобичі домашнім учителем його сина, а в часі ферій перебував також у домі о. Рошкевича“.

Про листи, які у Франка забрано в часі ревізії, він відповів:

Лист з датою Львів 7-го травня 1877 р. писав Михайло Павлик до мене із головного шпиталю. В нім просив мене Павлик, щоб я з його скриньки, яка переховується в мене, приніс йому повість Герцена під наголовком: „З книги д-ра Крупова“, яку він мав перекладати для „Друга“¹⁾. Яких листів очікував Павлик від Петровича Драгоманова, не змію сказати. Одначе я не приносив йому до шпиталю ніяких узагалі листів, окрім одної кореспонденційної карти від його сестри Анни, якої я навіть не читав.

Лист з датою Львів 24 травня 1877 р. писав до мене Павлик під адресою о. Рошкевича в Лоліні, в которого я тоді перебував. Сей лист торкається спочатку університетської справи, в дальшій частині накликавав мене Павлик, щоб я доніс йому про відношення робітників при тартаку у Велдіжі коло Лолина, бо він хотів тоді писати повість про сих робітників, тому жадав для неї відповідних дат. Далі взивав він дочки о. Рошкевича, щоб вони в свята і неділі по селянських хатах списували народні пісні, які опісля в „Друзі“ мали вийти друком. При сій нагоді виявляв Павлик досить широко свої особисті погляди на інституцію подружжя, які він сам ближче пояснить²⁾.

Два листи в коверті під моєю адресою писав Ярослав Рошкевич, один до його сестри, а другою до мене. Рошкевич писав, що надійшов до мене рекомендований лист, який він за мене підписав. Рекомендований лист вислав до мене „Академический Кружок“, а в нім взивав мене до зложення рахунків із вкладок членів, коли я належав до виділу „Кружка“.

Лист з датою Львів 12 травня 1877 р. почав я писати до Льва Василевича в Сапогові в справах чисто літературних. Згадував я там про народні пісні, які він зібрав і мені прислав до надрукування в „Друзі“, про висилку йому часопису „Друг“, а нарешті начеркнув я план повісти „Борислав“, яку я написав, та яку по видрукуванні мав йому переслати до розпродажу.

Нарешті є оригінальний лист Мих. Петровича Драгоманова, присланий в місяці травні с. р. до редакції часопису „Друг“. Містить він поезію, що її написав Драгоманов ще в р. 1871, а друковану під чужим прізвиськом в тутешнім часописі „Правда“ в 1873 р.³⁾ До сеї поезії додані замітки автора, в котрих вияснює, що його склонило до вміщення сеї поезії під теперішню пору в „Друзі“ (D. 22).

1) Судове резюме сього листа вміщене в „Переписці Мих. Драгоманова з Мих. Павликом“, II, стор. 199.

2) Сей лист передрукований із судового, польського перекладу в „Переписці Мих. Драгоманова з Мих. Павликом“, II, стор. 202—6.

3) Мова тут про перерібку Драгоманова старого Кривоносівського маршу: „Гей не дивуйте, добрії люде“, вміщеного в „Правді“, 1872, ч. I (не 1873) під іменем Гетманця (Старицького): „Поклик до братів Славян“ (з нотами). Про сей вірш Драгоманова гляди: „Переписку Драгом. з Бучинським, стор. 103—5, Драгоманова: „Австро-руські спомини“, стор. 84—7 і Мих. Грушевського: Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний кружок“, стор. 8.

Годиться завважати, що днем раніше, як переслухувано Франка, переведено в його мешканні другу з ряду ревізію. Слідчий суддя Крігсайзен застав мешкання Франка при Бенедиктинській площі ч. I. відчинене, а в нім його газдиню, Йосифу Федорович. Франко віднаймав від неї одну кімнату з вікном на подвір'я та входом через кухню. Коли Йосифа Федорович заявила, що Франко окрім движимостей, приміщених у кімнаті, ніяких інших речей ані своїх власних, ані чужих дома не мав, перешукано мешкання і знайдено один куфер, незамкнений, зложений книжками і рукописами, які для основного перегляду забрано до суду. Як читаєм в дотичнім акті: „Вислід ревізії був негативний, а Йосифу Федорович повідомлено, що предмети, забрані до суду, по докладнім перегляді, оскільки не будуть в'язатися із справою Ів. Франка і співобжалолюбаних, повернуться їй для дальшого переховання (D. 74) ¹⁾).

¹⁾ В акті списанім при ревізії, не відмічено наголівків книжок, забраних у Франка. Дня I. IV. 1878 р. звернено Ів. Франкові 86 прим. книжок і рукописів: Паломничья артель; Єрмак-сумогляд; Bret-Harte: Gabriel Conroy; Наука 1877; Басни Крылова; С Богом; Дітські пісні, казки, загадки (2 прим.); Сочиненія Помяловскаго; Признаки времени Салтыкова; Targowisko prożności Thakegay; Діянія апостол.; Нестор. очерк Гал р. Матиці; Русалка Дністровая; Былое и думы; Anweisung zur Menschenkenntniss; Павло Свій: Байки; Граматика Як. Головацького; Писемский: „Повести“; Вестник Европы 1875 март: Отечественныя Записки 1877 май; Знаніє октябрь; Brodowicz: Widok przeloty (два томи); Крылов как представитель русск. басни; Татары и Литва (6 прим.); Коротка історія малор. нар.; Пискунов: Словницька; Проект политическ. фрєрамо (?); Свои люди—сочтемся; Siolo, zeszyt II; Antibarbarus der lat. Sprache. Іоанновича: Граматика; Kronika miasta Lwowa; Griechische Sprachlehre; Читальня; Робинзон Крузо; Іван Підкова; Вінок; Лірвак з над Сяна; Römische Alterthümer; Bone: Deutsches Lesebuch; Вестник Европы 1873 декабрь; Зоря Галицька 1860; Борислав (Навернений грішник 697 прим.). Notatka oznaczona I; Wdziesigta rocznicę isnienia, кілька слів о словарі. Notatka II Manuskrypt; Ein Arbeitstag; Чесна Редакціо; Подорож до Риму (брош.); рукопис: Месть опришка (віршом); Програма і т. д. брошури (5 прим.); Отчеть выдѣла Акад. Кружка 1872: Kartki z książki ruskiej str. 47—54; Безпосередні вибори; По виборах; Книготорговля і бібліотека Левченко; Notatka czarna oznaczona IV; Пансіони женскіи; Неволя (рукопис); Manuskrypt z napisem Голова I; manuskrypt i kartki oznaczone I. V; swiadectwo ubostwa I. 202 (2 прим.); Антракт з історії (рукопис); Опізнаймося! (рукопис); manuskrypt oznaczony I. VI; Обзор поет. деятеля. (брошура); Горянка—розказ; Zeszyt piesni oznaczony—VII.; Пісні народні із записок Куліша; Zeszyt nut; Текверей від 145—172. (рукопис) swiadectwa szkolne; notatka oznaczona IX.; swiadectwo lekarskie; Мысли и свет; Невинні оповіданья (рукопис); Іх Ексцельвендія (рукопис), Lucianus rozprawa Lacinska (рукопис) Бальзак (рукопис); Розказ из Калифорнии (рукопис), Як повстають народи? (рук.); Гутак—повість (рук); Notatka oznaczona Ad. D. 77/77 des Turques du dehors et du devans (291 прим.). По вопросу о Малорусской литературе (184 прим.) (Пор. D. 233.). В иньшій акті з дня 7. X. 1878 року читаємо: „Дня 7 X відобрав з ц. к. карного суду 3. книжки. Marx: „Kapital“, „Taylor“: „Anfänge der Kultur“ i Spencer „Grundlagen der Philosophie“. Львів 7. X. 1878. Іван Франко (D. 316) Вісім літ пізнійше звертався Франко до суду і жадав звороту отсих книжок і рукописів: Sprawozdanie Sejmu galicyjskiego z r. 1861 Н. Загірний (Ст. Качала): Політика Русинів і Безпосередні вибори; Plate: Vollständiger Lehrer der englischen Sprache, Emancipationskampf des IV Standes; Wedemeyer: Ländliche Arbeiterfrage; Партицький: „Провідні ідеї Т. Шевченка“; Драгоманов: Про українських козаків; Чернишевський: „Антропологическій принцип“; Юридическіє знаки (три зшитки); Іванишев: О древних сельских общинах; Мич: деревенская община; Тумасов: Историко-юридич. быт крестьян“, „Про бідність“ (41 прим.); Левицький: „Рибалка Панас Круть“, „Правда“ (45 прим.) і Запороже, An die Russinen 1848.; Маркевич: „Коротка історія“ (11 прим.) Лихі люде; Антонович: „Изследование о козачестве“; „Изследование о крестьянах“; Чайка—альбом; Вестник Европы; Рукописний каталог бібліотеки; Купчанко: „Сведенія о Буковине“. Курбскій: Русскій рабочій; Печерскій: В лесах; Левицький: Баба Параска; „Звиток рукописів Навроцького“. Письмо Франка до суду датоване 15/XII 1886 р. Адреса Франка: вул. Голембя ч. 9. (нинішня Хмельовського). На письмі урядова дописка: Zadne z wumienionych tu pism nie było przez c. k. Sądy zakazane“. Франка переслухувано, чому так пізно вломинається про книжки, а він відповів, що допоминався вже раніше. На деяких із них є печатка бібліотеки Тов. „Січ“ у Відні, звідки йому випозичено. Суд питав Мандичевського, чи нема між тими книжками його власних, а коли він відповів, що книжки треба видати Франкові, суд се вчинив дня 5/II 1887 р. Хотів також суд переслухати Ол. Заячківського, але не знав його адреси (D. 359—366).

У зв'язку із листами, забраними у Івана Франка, і його зізнаннями львівський суд доручив окружним судам дня 4/VII 1877 р. відбути ревізії у Льва Василевича в Сапогові, о. Льва Шанковського в Дулибах, Іполита Погорецького, уч. VII класи в Дрогобичі, д-ра Мик. Антоневича в Перемишлі і о. Мих. Рошкевича в Лолині. Перших чотирьох мав окружний суддя питати, в яких відносинах були вони з Франком, які книжки вони діставали й продавали? При переслуханню о. Рошкевича суддя мав доручення вистежити, які зв'язки мав Ів. Франко в Лолині з людиною за поміччю його дочок із робітниками у Велдіжі та чи не пропагував він соціалістичних теорій? Все те треба стежити „przez podwładnego sobie sędziego nie należącego jednak do tak zwanej partji ruskiej i zupełnego zaufania godnego“. Важне також, чим Франко займався і які книжки розповсюджував? Сюди мали подати свої звіти до осьми днів (D. 36).

Першого переслухано дня 4/VII. 1877 р. о. Мих. Рошкевича, що мав тоді 47 літ і був батьком чотирьох дітей. Він заявив, що знав Франка від чотирьох літ, бо останній учив його сина протягом трьох літ у Дрогобичі. В часі ферій перебував Франко у нього, в Лолині, бо був сиротою. Хлопець з нього талановитий, визначався як добрий ученик і заховувався морально. Бував він також в Лолині в часі великодних свят. Займався тут головно читанням книжок, приготувався до колоквиї і писав статті для „Друга“. У вільних хвилях ходив ловити на вудку рибу. Проводив час на самоті, не любив розривок і відмовлявся від них. Взагалі ні з ким не сходився. Для рідні переслуханого і для дочок був заодно ввічливий. Щоб між Франком та котрою з дочок о. Рошкевича були ближчі зносини, він сього не помітив. З селянами Лолина, або робітниками Велдіжа Франко не сходився і не розмовляв, бо любив самоту і до подібних місій ані він, ані дочки о. Рошкевича не були здатні. Книжок соціалістичного напрямку Франко не мав і не ширив. Деякі книжки, як Арістос'а „Rasender Roland“, твори Шіллера, життя Дон Кіхота, твори Салтикова-Щедрина, повість Толстого: „Утро помещика“, писання Єремії Галки Франко лишив в його домі. Дня 9/VII переведено в о. Рошкевича ¹⁾ ревізію, однак окрім наукових книжок і повістей не знайдено нічого, хоча перетрушено столики, куфри ба навіть стрих (D. 53).

В о. Льва Шанковського ²⁾, пароха Дулиб переведено ревізію дня 7/VII. 1877 року, однак знайдено тільки часописи „Слово“ і „Правду“. Ніяких інших друків, або переписки в домі о. Шанковського не було. Слідом за ревізією відбулося переслухання. О. Шанковський заявив: „Знаю Франка від двох літ, бо ходив із моїм сином Петром до гімназії в Дрогобичі. Франко був хлопцем бідним, але вів себе дуже гарно, тому перед двома роками був у мене тиждень, або дві неділі на феріях. Опісля приїхав до мене, непростений, на різдвяні свята. Ще минулого року прибув до мене в часі ферій на один день, однак вернув негайно до Лолина. Не мав із собою ніяких соціалістичних книжок і на сю тему не говорив, а займався писанням повісти до „Друга“. На мої руки прислав 15 або 20 прим. „Баляд і розказів“, а що я їх продати не міг, тому передав синові для розпродажу між молоддю. Від мене не ждав він ніяких грошевих підмог, ані не приймав. (D. 55).

Того самого дня перевела спеціальна судова комісія ревізію у 17-літнього ученика VII гімн. класи Іполита Погорецького ³⁾, що меш-

¹⁾ о. Мих. Рошкевич нар. 1830 р., умер 9/XII. 1886 р. Ш е м а т и з м льв. архивп. за рік 1887.

²⁾ о. Лев Шанковський папський прелат і парох у Дулибах умер дня 3/VII. 1900 на 66 році життя (Діло, 1900, ч. 139).

³⁾ Іполит Погорецький в священником у Велдіжі. „В Ділі“ за рік 1926, ч. 125, з дня 8/VII вмістив він дуже симпатичний фейлетон: „Франко в гімназії“ (з моїх споминів).

кав тоді в Дрогобичі при вул. Боднарській у Францішки Родович. Була година п'ята по полудні. Погорецький вернув із школи і застав комісію. При ревізії забрано в нього три книжечки, лист Франка з 12/II. 1877 р. п'ятнадцять інших листів і 14 кореспонденційних карток. Він зложив опісля такі зізнання: „Перед трьома роками, коли я ходив до III і IV гімн. класи в Дрогобичі, учив мене протягом двох літ Іван Франко. Рівночасно учив він також мого товариша Ярослава Рошкевича. Обидва ми жили в приятні з Франком. Ярослав Рошкевич ходить тепер до акад. гімн. у Львові, а Франко студіює філософію на львів. університеті. Обидва писали до мене із Львова досить часто. Від півроку нічого не пишуть. Минулої зими прислав мені Франко 20 зшитків книжок, з котрих дві в зелених окладах саме у мене забрано, з проською, щоб я їх продав гімназіяльним ученикам примірник по 12 кр., бо він перебував у поганому матеріяльному стані. До книжок долучив Франко для мене даровий примірник календаря, який я передав своєму батькові, парохіві у Вацовичах. Книжечки продав я між учениками“ (D. 45).

Великого страху нагнала судова комісія в Перемишлі дня 8/VII 1877 р. на вчит. гімназії д-ра Мик. Антоневича. Мав він тоді 37 літ і мешкав на Підзамчі¹⁾. Ревізія була дуже докладна. Переглянено не тільки три кімнати й кухню, але також і дровітню. Знайдено в нього багато наукових книжок з галузи історії, друкованих німецькою й польською мовою, видання „Матиці“ і „Общества Качковського“, а окрім них три примірники „Балляд і розказів“. Д-ра Антоневича переслухано як обжалованого. Він зізнав:

Іван Франко кінчив гімназію в Дрогобичі, де я тоді був гімн. учителем, а саме в рр. 1872—3. Він був одним з найкращих учеників, через що його всі вчителі любили. По скінченні гімназії не стояв я з ним в ніяких зносинах; раз тільки бачив його в часі соймової сесії на Ринку у Львові, коли не помиляюсь, в 1875 році. Я не листувався з ним і щой-но в-осени, в місяці вересні, або жовтні 1876 р. прислав він мені поштою кілька книжечок п. н. „Балляди і розкази“ загалом около 15 прим. з проською, щоб я видав свій суд про літературну вартість його творів. Сі книжечки, які він, очевидно, бажав продати, щоб оплатити друк, я роздарував кільком знайомим, між котрими тямлю гімназ. учителів Царевича й Кульчицького. Прочитавши книжечки, не міг я піднести ніяких прикмет і навіть не відписував авторові, а тим менше не захвалював їх вартости в яким-небудь часописі, про що він просив. Книжечку „Балляди і Розкази“ вважав я за першу спробу поетичного дарування мого ученика. Прочитавши побіжно, я цілком не завважив, щоб її зміст був шкідливий (zdróżny), а з другого боку, не знайшов я в ній прикмет, для яких міг-би її поручати. Сій обставині треба також приписати, що не пам'ятаю, хто ще більше дістав від мене брошури. Окрім сеї книжечки не діставав я від Франка ніколи ніяких книжечок, або брошур (D. 52).

Останнім, якого у звязку із справою Ів. Франка переслухано, був молоденький, провізоричний народній учитель у Сапогові, Лев Василович. Мав він тоді 18 літ. У своїх літературних, талановитих спробах підписувався він Сапогівський. На питання членів судової комісії з Мельниці, що приїхали до Сапогова, він відповів:

„Франка особисто не знаю і з ним неспоріднений. Мої зносини із Франком обмежуються на тім, що я кілька разів з ним листувався і дістав від нього до розпродажу дві його брошури: „Балляди і розкази“ і „Борислав“. Листування нав'язав Франко. Я передплачував у Львові часопис „Друг“, котрого редакція видала в-осени минулого року повістевий календар „Дністрянку“. Я написав тоді до редакції, щоб прислала десять прим. сього календаря в розпродаж. Редакція календарі прислала і тоді дістав я перший лист від Івана Франка, котрий як я щой-но з його листа довідався, входив у склад редакції „Друга“. Він просив, щоб я занявся розпродажем його видання: „Балляди і розкази“, яких прислав 20 прим., причім обіцював 20% рабату. Прислані мені від Франка брошури розпродав я серед знайомих в околиці і відіслав йому ціну купна без ніякого

¹⁾ Д-р Мик. Антоневич, пізніше посол сойму, з переконань русофіл, в'язень Талергофу, нар. 25/XII в Незвисках, умер 10/VII 1919 р. у Львові. Календар общ. Качковського на 1890 р., стор. 105—111, Русское Слово 1900 №. 14 і 43, вміщені життєписи з молодших літ.

потручення. Тоді вперше писав я до нього. Було се в-осени минулого року. В листі випитував я його, хто є автором одної повісти, друкованої в „Друзі“, на що він мені відповів. Наше листування стосувалося тільки до літературних справ. Ми писали до себе кілька разів. З початком сього року прислав мені Франко свою брошуру „Борислав“, яку я також розпродав, гроші без потручень відіслав, а собі заgrimав два примірники. Оскільки тямлю, писав я до Франка коло десяти листів, одначе не на кожний із них, а радше на кожний другий діставав я від нього відповідь. Брошури Франка невинного змісту розпродав я серед священників і вчителів. Ніяких інших книжок від нього не дістав. Листів Франка не зберіг. Одначе в них не було ніколи згадки про соціалістичні питання. А коли я раз у „Друзі“ вчитав, що можна набути брошури: „Правда“ і „Про бідність“, про які я пізніше довідався, що їх зміст соціалістичний, тоді писав я до Франка, не знаючи ще змісту сих брошур, щоб мені їх купив і прислав. Франко відповів, щоб я їх не купував, бо не мають вартости. В листах своїх відписував мені Франко тільки на мої питання в справах літературних, заохочував мене також до писання, при чім запевнював, що мої праці будуть друковані, при чім згадував, що наш нарід потребує передусім освіти“.

Після переслухання перевела судова комісія ревізію. Знайдено в мешканні Льва Василевича різні книжки, брошури, часописи, як „Правду“, „Газету шкільну“, „Раду руську“, „Науку“, „Друг“, „Tydzień“, „Ruch literacki“, „Beilage zur Wiener Abendpost“, „Uber Land und Meer“, книжечки „Просвіти“, оповідання Марка Вовчка, „Татари і Литва на Україні“, Драгоманова: „Турки внутр. и внѣшніє“ і „По вопросу о малорусской литературе“. Комісія забрала із собою книжки Драгоманова і твори Франка (D. 57), по чім їх відіслала до карного суду у Львові (D. 80).

Ревізія у Льва Василевича Сапогівського мала для нього важкі наслідки. Його кидали з місця на місце та в сей спосіб приневолено до резигнації з учительської посади. Він голодував і писав від 1880 р. оповідання і статті, збирав народні пісні, але ніхто його не питав, з чого і як він живе? Морально й матеріально згноблений закінчив він дня 8. V. 1883 р. життя в домі свого товариша-вчителя Омел. Друка в селі Целієві, проживши ледве 23 роки¹⁾.

В погоні за Іваном Франком дійшло ще до одного комічного епізоду. Ухвалою з дня 17. VI. 1877 р. розпоряджено, щоб усі поштові й залізничні посилки, які наспіють на адресу Івана Франка у Львові, відставлено до суду. Тоді донесла дирекція залізниці, що з флорисдорфу прислав якийсь Ціглер фрахтом куфер під адресою „Johann Frank“. Згідно із судовим дорученням куфер відставлено дня 25. VI до суду. Але щой-но тут виявилось, що посилка була призначена для „Johann'a Frank'a Bahnbeamter'a per Adresse Portier Hotel Warschau in Lemberg“. Для переведення ідентичности особи візвано порт'єра варшавського готелю Стефана Dörner'a до суду, де його сконфронтовано з Іваном Франком. Порт'єр заявив, що Johann'a Frank'a знає особисто, що він є урядником залізниці, зроду Німцем і має коло 38 літ. Його уповноважив він окремих листом відбирати всі посилки, які-б прислано на його адресу. Не було ніякого сумніву, що 38-літній Johann Frank не був ідентичний з 21-літнім Іваном Франком. Суд заплатив кошти доставки куфра із залізниці сумою 5 зол. 66 крейцарів (D. 25, 27, 28). Остаточо дня 10. VIII. 1877 р. явилися в суді порт'єр Dörner і залізничний урядник Йосиф Köhler та виказалися уповноваженням Johann'a Frank'a, власника куфра, який служив тоді в Яссах, до відобрання посилки. Куфер відчинено й знайдено в нім тільки одержу й білизну, по чім його видано до рук Köhler'a (D. 105).

В кілька днів по ув'язненню Івана Франка переведено ревізію в Анни Павлик в Косові. Ревізію доручено маніпуляційному урядникові староства, повітовому секретареві Йосифові Антульському. Із цілої

¹⁾ Зоря, 1883, ч. 10, В. И. Масляк: „Лев Василевич Сапогівський“ некролог і спис його друкованих оповідань, Календар „Просвіти“ на р. 1884, стор. 52.

в'язки актів староства й суду довідуємося, що Антульський явився в домі Анни Павлик в Косові дня 17. VI. 1877 р. в асистенції жандарів, але її не застав і ніхто з домашніх не вмів сказати, де вона від дня 15. VI перебуває. Супроти сього дістав жандар Васілевський доручення стежити за її місцем побуту. При ревізії забрано дві переписні картки від Мих. Павлика.

В одній з них із датою 2. V. 1877 р. питав він сестру Анну, чому вона не відписує? Він без лекцій і без „станції“. На університет його прийняли і про засуд у процесі Черепакіна навіть не питали, бо тут „не такі боягузи, як професори косівські“. Чи дома всі здорові? Чи дістала п'яте число „Друга“? Що нового? „До учених“ не заглядай! Йому самому доведеться їхати на село, бо не то, що ні відки жити, але й він сам слабує. Його папери й книжки на давній станції, „але туди міні ніяк показатися, боби зараз треба брати то кудись, наймати хату, а тут і їсти нема що. Ще добре, що є де переспати“. За „Помпадура і право“ буде аж на другий місяць, тепер буде у шостім номері „Друга“.

В другій картці з дня 11. VII. 1877 р. повідомив Павлик сестру, що вже другий місяць лежить у шпиталі, бо не було за що лікуватися вдома. Недуга не є небезпечна. Дві картки від неї приніс йому товариш. „На рибу тепер не ходи.—повені будуть, мож утопитись“. „Як я ще був на світі, друкувався шостий номер „Друга“, а „вни вже півтора місяця дале нічого не зробили“. Тому годі впомятис на пошті за шостим числом, коли воно не вийшло. Чи п'яте число дійшло?“

Окрім карток від брата Михайла доручив Антульський судові ще дві книжечки братства тверезости, підкинені о. Михалевичеві з Монастирська з ріжними, антипопівськими прозовими і віршованими дописками, пера Анни Павлик, з яких „дише ненависть проти духовенства і видно насміх з інституції братства тверезости“. Нарешті дістав ще Антульський до розпорядимости анонімний лист, що його вислала Анна Павлик на адресу о. Сінгалевича з Москалівки із мало дотепними віршами, взорованими на коломийках і народніх піснях¹⁾.

В часі, коли в домі Анни Павлик переводжено ревізію, вона перебувала у Львові²⁾, ще в перших днях липня. Дня 6. VII. донесла жандармерія судові, що Анна Павлик вернула до Косова і що під позором науки шиття громадить у себе дівчат. Тому візвано її до староства на переслухання.

Вона зізнала, що живе в батьків у Монастирську і займається шиттям. До неї приходять дівчата на науку і тепер є одна із Кут, але їх прізвищ не знає. Дозволу на ведення ремесла шиття з помічниками не має і про нього не старається. Коли Анну Павлик запитано, де перебувала протягом трьох неділь, „заперечувала в подразненім стані і піднесеним голосом всякої відповіді, добавляючи, що се нікого не обходить,—що кому до того?—де мені сподобалося“. Кількократно її упімнено, щоб в уряді поводитися прилично, а коли вона „nie przestawała w swej zapamiętałości wyrzekać i wrzeszczeć“, Антульський перервав переслухання і звернувся з жалобою до старости Сабата. Останній засудив дня 10. VII Анну Павлик на основі так званого Prügelpatent'у на десять днів арешту від дня 10—24 липня і доручив її негайно замкнути. Окрім сього велів староста Антульському ще раз перевести ревізію в хаті Анни Павлик. Антульський пішов до неї негайно, дня 10. VII, переглянув куфри, пере-

1) Дещо із тих недоладних віршів як „Дуренків суд“ „Попівське сумліні“ видруковано в „Переп. Мих. Драгоманова з М. Павл.“ II, стор. 255—9 і 262—64.

2) Гляди: „Переписка Мих. Драгоманова з Мих. Павликом“, II, стор. 230.

вів особисту ревізію та забрав від Анни Павлик три картки з віршами подібного змісту, як на згаданих книжечках тверезости.

Судове переслухання відбулося щой-но дня 21. VII. Анну Павлик приведено до суду із поліційного арешту. Переслухував суддя А. Грабовенський, що говорив безнастанно до неї через „ти“. Анна Павлик заявила, що є дочкою Івана й Марії Павликів з Монастирська, що утримується з шиття білизни, що має одного брата Михайла й три молодші сестри. Одна із них замужем за Василем Довбенчуком, а дві лишаються дома. Наймолодша Пракседа, або Параска вміє трохи читати. „Ревізію переведено, як мене не було дома. Де я була?—сього не скажу, щоб не робити прикрости іншим людям. Брат Михайло приїхав був до дому на два тижні перед Великоднем, сього року, а в середу по святах відїхав. Перебував головню дома, бо був хворий, і відвідував тільки бабуню Тетяну Лесянюк і свої тітки. Тепер перебував у шпиталі у Львові. Писав до мене три картки, які при ревізії забрано“. Коли суддя налягав, щоб сказала, де була в часі ревізії, відповіла, що чотири дні перебула в лісі на самоті, де вивчала німецьку граматику. Коли суддя заявив, що її зізнання виглядають, як неправдиві, Анна Павлик заявила, що навчилася говорити неправду від секретаря Антульського, котрий видумав, що вона була при надії й через те кинула дім батьків. На заміт судді, що вона підозрена в пропаганді проти існуючого ладу, відповіла Анна Павлик, що нікого нічого не вчить, а тільки ходить за роботою, а в кого була на роботі, сього не скаже (Ad Nr. 79).

В часі ревізії застав Антульський при шиттю дівчину з Кут, котра подала своє прізвище „Альбертина Гамругевич“. Здивував Антульського смілий виступ дівчини, а що А. Павлик була посуджена в соціалістичній пропаганді через дівчат, він велів незнайомій дівчині явитися найближчого дня в староство. Дівчина ще раз подала фальшиве прізвище і щой-но пізніше заявила, що зветься Марія Самсонович, є лат. обряду, має літ 13, що ходила до школи разом з Пракседою Павлик, яка намовила її, щоб подала фальшиве прізвище. Вона хотіла вчитися шиттю і щой-но дня 9. VII прийшла до Косова. За Марією Самсонович прийшла до староства її мати. Їй віддано дочку й доручено, щоб „чувала над нею і не дозволяла їй волочитися, бо при найближчій придибанні без сталого заняття, „na włóczęgostwie, będzie oddana Sądowni dla ukarania“ (Ad. D. 76 i 79).

Хоча Михайла Павлика забрано із шпиталю до в'язниці карного суду дня 18. VI. 1877 р., його переслухано щой-но дня 28. VII, отже на десять днів пізніше.

Він заявив, що є родом з Монастирська коло Косова, має літ 24, обряду греко-католицького, стану вільного: його батьки Іван і Марія є ґрунтовими господарями в Монастирську. До нормальних шкіл ходив у Косові, до нижчої гімназії в Коломиї а до вищої у Львові. Його родичі бідні, тому не діставав від них ніякої підмоги, так що майже від дитячих літ утримував себе „лекціями“ і тільки від 5—7 класи гімназіальної побирав стипендію з косівського Виділу в сумі 60 гульденів річно. В р. 1873 склав іспит зрілости і вписався у Львові на філософію. До військової служби не належить. Вироком краевого суду у Львові з дня 20. III. 1877 р. засуджено його на 8 днів арешту, проти чого він відклик, якого досі не поладнано.

Заміт, немов-би він брав участь в яким-небудь тайнім товаристві, а зокрема в соціалістичнім кружку, рішуче відклоняє. Про соціалізм, як людина, що образується, має певне поняття, одначе не бачить потреби його тут ближче вияснювати. Слідчий суддя Крігсайзен завважав, що має під рукою листи й факти, які виказують наглядно, що Павлик є дій-

сно сторонником та ісповідником соціалістичних засад, бо стоїть у звязку з людьми, які ведуть провід у соціалістичних організаціях, бо його засуджено недавно в процесі на вісім днів арешту, бо вже по засуді написав він лист до Івана Франка з дня 24. V. 1877 р., який свідчить про його соціалістичні погляди, а з листа Драгоманова з дня 25. V. 1877 р. видно також, що він зістається у звязках із соціалістичним товариством. На сі заміти відповів Павлик:

„Оскільки мені відомо, закидувано мені в попереднім слідстві тільки те, що я листувався з Мих. Драгомановим. Одначе се не доказує, що я листувався з Драгомановим в цілях соціалістичної пропаганди. В листі, писанім до Івана Франка, що перебував у Лоліні, в о. Рошкевича, просив я його, щоб мені подав дані про робітників тамошніх сторін, про їх платню, бо я їх потребував до цілей чисто статистичних, наукових, а я, Франко, а може ще хтось инший задумуємо видати твір етнографічно-статистичний про Галичину. Сей лист містить також мої особисті погляди на жінку, бо стою за її емансипацію для добра людства. Нарешті зазначую, що в часі мого побуту в головнім шпиталі від дня 4 травня до 18. VI. 1877 р. відвідували мене там деякі мої знайомі, котрих називати на ім'я не маю потреби. Одначе я не мав ніяких сходин з яким-небудь висланником Драгоманова“.

На сім кінчилося переслухання Мих. Павлика. Він не відкликувався в справі ув'язнення до вищого суду, щоб не продовжувати слідства. Вдруге покликав слідчий суддя Павлика дня 21. X. 1877 р. і повідомив його про звільнення з в'язниці під умовою скласти приречення, що перед правосильним покінченням карного поступовання не виїде із Львова і слідства ударемнювати не буде. У Львові вибрав собі Павлик мешкання при Бенедиктинській площі ч. 1, яке раніше займав Франко (D. 31).

На особі Павлика кінчиться ряд обжалованих, ув'язнених у Галичині. Лишається нам ще сказати дещо про ув'язнення й переслухання Щасного Сельського й Остапа Терлецького, які перебували у Відні.

Дня 13. VI. 1877 р. явився о год. 7 рано в мешканню Щасного Сельського при вул. Ottakringerstrasse 32. в Hernals-і цісарський радник Stehling з двома детективами і перевів ревізію, по якій забрав поверх п'ятдесят листів та чимало книжок. Багато із тих листів мало характер приватний. До них причислено письма Дам. Гладилевича, студ. мед. Ден. Білинського, Зах. Павлюха, Ілярія Гарасимовича, Мирона Зарицького, д-ра Корнила Сушкевича, Івана Пулюя, Юліяна Грушкевича, Корнила Коцовського, Вол. Ганкевича, Лонгина Лукасевича, Е. Пігуляка з Чернівців, Ероніма Малишевського, Любинецького, о. Давидяка і Скоморовського. Одначе забрано також при ревізії листи Мандичевського, Франка, Леонида Заклинського й Драгоманова, які судові власті старалися звязати з актом обжалування, хоча деякі з них до сього своїм змістом не надавалися.

Відмічено отже з-поміж них два начерки листів Сельського до Мандичевського. На однім із них, недокінченим з датою 5. VI. 1877 р. писав Сельський, що не може вислати творів Чубинського й Костомарова, бо нема всіх томів; обурювався, що назву „Друг“ хочуть львівські редактори перемінити на „Старий Друг“; обіщював прислати для „Друга“ статтю п. н. „Про національну освіту і християнство“; доносив, що „Січ“ згодилася продати „Просвіті“ кілька розділів з його популярної анатомії, а про життя в „Січі“ повідомляв, що „у ній тихо, бо грошей нема“. Нарешті питав Сельський про стан здоров'я Павлика. Зміст другого листа Сельського до Мандичевського з дня 30. V. 1877 р. відомий нам уже з перегляду листів, забраних у Мандичевського при ревізії.

Третій лист з дня 2. III. 1877 р. наспів до Сельського з Київа. В нім читаємо:

„Звідси до Львова приїде тими днями брат Черепахіна. Може Ви знаєте кого там, щоб дати через нього братові Черепахіна книжки, котрі в у Вас: два томи Герцена (Посмертні записки), Записки д-ра Крупова і Монтанелля „Memoire sur l'Italie“ рівнож два

томи. Будь ласкав, Дорогий, перешли їх сюди через кого-небудь, бо такі випадки, як сей, бувають рідкі. Сей, хто буде давати йому книжки у Львові, нехай скаже: „Це просить Капітон“—то він возьме. Як ми тут вивідалися, то ся справа не піде далше від тих людей, на котрих затрималася. Листи, які я лишив у Вас, прохаю відіслати сюди, тільки сей з моїм прізвиськом пішліть на мою нову адресу, яку я Вам лишив, сей, що на D., так і посилайте, а мій на F., також змініть і пішліть так: До Університету, Михайлу Івановичу Святухину“. (Підпис нечіткий) D. 97) виїмки (D. 70 1/2) ¹⁾.

Четвертий лист писав дня 11- IV. 1875 р. з Дрогобича до Сельського Іван Франко:

Як я Вам маю дякувати, поважаний Приятелю, за Вашу ласкаву пам'ять про далекого і мало звісного друга. Ваш лист приніс мені стільки радості, що пам'ять про те не загине ніколи в моїй душі. Знаю про те, що власгиво моїм обов'язком було наперед до Вас довідатися, але повірте, що мені тяжко було допитатися Вашої адреси. Але тепер прийміть тих кілька слів щирої подяки за те, що Ви про мене не забули“.

Наші українські (руські) справи в дрогобицькій гімназії, як звичайно, стоять дуже слабо. Окрім трьох бідних Українців не цікавиться ні один ученик, ані літературними, ані політичними, українськими справами. Будете цікаві дізнатися, котрі се три—тому кажу Вам, що Матковський, певно Вам відомий з 8 класи, Зубрицький з п'ятої, а третій пише до Вас. Певно, що не гарне видаю свідоцтво про наших Українців—але що-ж робити? Писали мені недавно з „Дружного Лихваря“ львівського, щоб я старався зав'язати в Дрогобичі між молоддю громаду, які є по інших місцях, але саме сьогодні надсилають лист, що нема що робити. Я займаюся, як звичайно, поезією.

Далі писав Франко про свої особисті справи, велів кланятися всім „ревним Русинам“, а Товариству „Січ“ просив заявити, що радо жертвує йому свою працю.

Окремо кланяйтеся ще Дрималикові, Грушкевичеві і взагалі всім з дрогобицької гімназії. Не знаю, чи будете в силі відписати мені на сей лист кілька слів в справі „Січи“, річ природня, якби мені там визначено, що маю робити, (коли існує у Вас такий порядок), або ще в иншій справі, себ-то, чи побачимося в Галичині особисто?—але Ваше письмо, якого-б не було змісту, в кождім часі для мене буде дуже миле, а мої сили на Ваші услуги. Бувайте здорові і не забувайте вдячного і щирого Івана Франка“. (D. 97) виїмки (D. 70 1/2).

П'ятий лист писав Леонид Заклинський до Сельського дня 27. III. 1875 р. з підписом Івана Маркевича й Леонида Заклинського. Обидва доносять про заснування центральної тайної громади і долучують статут (D. 97).

Шостий лист писав Заклинський рівнож дня 10. VI. 1875 р. до віденських Січовиків: „Кохані Панове Січовики!“ В нім взивав до взаємної переписки, до уділювання собі вісток про різні справи (про фабрики, ціни товарів) і до взаємної допомоги“ (D. 70 1/2).

Останні два листи, які знайдено в Сельського, писав Михайло Драгоманов до Остапа Терлецького.

У першій з дня 22. I. 1877 р. побоювався Драгоманов, чи „Черепакіна не видадуть Росії?“ Жалувався на бійку Ястшембського з поліційним урядником, яка довела до процесу, обурювався на Павлика, що не признавався до книжок Ястшембського і листів, які поліція забрала, та на брак органічного зв'язку. Один не знав про другого, не поміг, не перестеріг. „Ось що значить галицький атомізм і безнервність і українська неакуратність!“ Черепакін виїхав з Відня і не написав про се Драгоманову, так що годі було його перестерігти. Найгірше буде на Україні, як прочитають листи Черепакіна. „Може дістатись і Вам, як прочитають мій лист з рахунками і комісом для Одеси та про процеси. А далше все мусить іти своєю ходою. Треба нажитися і не дати себе обходити по

¹⁾ У зв'язку із сям листом стоїть другий К. Юр'єва з Харкова з дня 17. V. 1877 р., в яким останній дякує Сельському за книжки Герцена та спеціально за Монтанелля, яку на Україні розривають з рук до рук. Просить ще прислати „Підручника практичної медицини“ і „Tortorin de Tagascov“, за границею буде знову в-осени і рад-би поговорити про багато речей, а тепер ще більше по львівським процесі“ (Черепакіна). Велить поздоровити Терлецького, Білинського і Горбачевського. Кажуть, що тут визначено окрему комісію, щоби розглянути, що се значить, що у вашій державі засуджують на місяць, за що у нас на весь вік“ (D. 97).

одному. Від Вас Віденців буде багато залежати. Львов'яни перелякані. До Павлика (у в'язниці) ніхто досі не навідавсь¹⁾.

В другім листі, з дня 8. VI 1877 р. ганьбив Драгоманов якогось Д—г словом „сукин син“, докоряв Львов'янам, що по процесі Павлика й Черепакіна закинули з переляку листування, хоча всі звязки з Києвом ідуть через Женеву. Не дивувався-б, якби в часах такої безпомочи влізла до нашого табору попівська партія. Серед львівських громадян нема ані такту, ані видержки. Через те ледве, чи устояться. Мандичевський писав про недбальство Українців в „Академ. Кружку“. Сам Драгоманов дораджував Павликові, а опісля Франкові, щоби не викидати противників з „Акад. Кружка“, а старатися затримати за собою більшість. На думку Драгоманова, „завдання „Акад. Кружка“ цілком елементарне; збирання до гурту людей; виміна думок і науки рефератами та бібліотекою; приучування людей до елементарної засади громадського життя. А між тим захотілось трьом і пів радикалам комендерувати і то дешево. Ну, і вирвалися! А тут ще і Кияни завели“. Треба конче, щоб Мандичевський поїхав до Києва і довів до порозуміння. Драгоманов обіцяє „Другові“ 300 гульденів, радить друкувати у нім Ренана „Життя Христа“ або Дрепера, а тоді „і попи будуть „Друга“ читати із злости“. В кінці листа говорить Драгоманов про Вовка, подає адресу своєї сестри Косачевої та повідомляє, що не може прислати Мандичевському „Кобзаря“, бо всі вислано в Росію²⁾.

Сей лист Драгоманова переписав Сельський і хотів відпис вислати Мандичевському до Львова, при чім подав свою анонімну адресу: Johann Wojczuk—Hernals bei Wien і просив, щоб через якийсь час рекомендованих листів до нього не посилено, бо може бути із мною глупа штука через глупоту одного знайомого і я сподіюся непрошених гостей“ (поліції). При кінці питав Сельський: „Що-ж там, у Вас знову арештування? Пиши нам, що се такого і що у Львові люди про се говорять? Нас се трохи цікавить“. (D. 70 1/2).

По переведеній ревізії забрано Сельського на поліцію, де його переслухано дня 13. VI. 1877 р. Він подав, що вродився в Колодниці в Галичині, має літ 24, гр.-кат. обряду, вільний, є слухачем медицини. Кінчив народню школу в Стрию, гімназію у Львові й Дрогобичі, від п'яти літ вписаний на медичний виділ віденського університету. Від перших хвиль побуту у Відні є членом товариства „Січ“, а в р. 1875 був його головою.

На питання—звідки дістав лист Драгоманова до Терлецького, Сельський відповів:

Я дістав сі листи від амануента унів. віденської бібліотеки, Остапа Терлецького, для перегляду і зробив собі виписки із сих листів, оскільки вони стосуються до редакції „Друга“, бо хотів їх післати Іванові Мандичевському, юристові у Львові, одначе їх забрано сьогодні при ревізії. З Терлецьким я знайомий від багатьох літ. Ми є партійними товаришами і під оглядом наших національних і літературних поглядів годимося загально із собою. Я є рішучим приклонником і прихильником Михайла Драгоманова, оскільки є мова про його твори на тему української письменної мови. Я познайомився особисто з Драгомановим у Відні на початку 1876 року, коли він тут опрацьовував твір п. н. „По вопросу о малорусской литературе“, котрий мені сьогодні забрано. Драгоманов мешкав тоді при Lederergasse (Mölkerhof) Nr. 23. 4. Hof. 12. Stiege, Thür Nr. 145. im 3-ten Stock.,“ де я його частіше відвідував. Терлецький знав Драгоманова раніше від мене. В часі побуту у Відні користав Драгоманов з бібліотеки „Січи“ і перебував тут кілька місяців. Мені нічого невідомо, щоб Драгоманов мав завдання з Женеві

¹⁾ Судовий переклад сього листа вміщений в „Переписці Мих. Драгоманова з М. Павликом“, II, стор. 192—3.

²⁾ Судовий переклад сього листу гляди в „Переписці Мих. Драгоманова з Мих. Павликом“, II, стор. 206—9.

працювати в Галичині в інтересах інтернаціоналу і інших втягати до нього. Не вмію пояснити уступу з листа Драгоманова: „Від Вас Віденців буде тепер багато залежати. Львов'яни перелякані“. Може Терлецький буде в змозі дати вияснення.

Котурницького не знаю взагалі і не стояв із ним ані особисто, ані листовно у зносінах.

В моїм посіданню знайдено різні брошури, поміж ними 7 прим. „Die Commune“ та інші соціально популярні і повчальні письма російською та українською мовою¹⁾, а також поштову посвідку на висланий до Драгоманова в Женеві тютюн (D. 70.)

По переслуханню Сельського ув'язнено і дня 25. VII. 1877 р. перевезено до Львова, де його переслухано дня 1. VIII. 1877 року: Він зізнав тоді:

Заміт, зроблений мені, ніби-то я брав участь у яким-небудь тайнім товаристві, та спеціально в товаристві, заснованім з ціллю пропаганди соціалістичних засад, трафляє мене цілком несправедливо і я мушу його рішуче відперти. Як чоловікові, що віддається наукам, годі було не набути поняття про соціалізм, про котрий тепер не тільки в різних спеціальних творах, але й у часописах багато пишеться. Я займався питанням про соціалізм тільки в теорії і уявляю собі, що завданням соціалізму є ознайомлення з теперішнім суспільно-економічним ладом у поодиноких державах. Соціалізм осуджує теперішній суспільний лад остільки, що всякий капітал, до котрого причислюється не тільки готові гроші, але й власність землі фабрик і варстатів, угнітає працю і всі користі, які приспорює для себе праця, визискує. Тому прямує соціалізм до сього, щоби сей невідповідний суспільний лад змінити, щоби знести власність всякого капіталу і щоби люди фізично й умово працюючі цілу користь із сеї праці для себе забирали. В сей спосіб розумію соціалізм тільки в теорії, котра, на мій погляд, в державах більше освічених, як пр. в Німеччині, Бельгії і інших, до переведення своїх цілей іде дорогою парламентаризму, коли між тим в інших, менше освічених державах, як в Росії, соціалістичні цілі тільки в дорозі революції можуть бути переведені... Сеї теорії соціалізму не ставлю від себе, ані із свого особистого пересвідчення, а тільки на основі читаних творів і часописів. Особисто не маю ще витвореного суду, чи ті соціалістичні засади є добрі та справедливі, і тому їх ані не похваляю, ані не осуджую. З сеї причини годі припустити, щоби я брав участь у товаристві, яке прямує до ширення таких засад, про котрі я ще сам не знаю, чи вони добрі і справедливі? В Австрії не порушено досі питання про соціалізм і соціалістів тут нема.

Чи в Дрогобичі була студенська громада—не знаю. Ані в Дрогобичі, ані у Львові не належав я чи то до тайного, чи до явного товариства, а у Відні був я членом, а в р. 1875 головою „Січи“, товариства, що мало на приміті цілю наукову і товарисько—забавову. З Відня провадив я листування з ріднею і з Мандичевським, адміністратором „Друга“. Я люблю українську літературу, хотів підтримати „Друга“ і вислав з бібліотеки „Січи“ на його руки книжки з галузи етнографії та письменства. Псевдоніма Іван Бойчук уживав я тому, що багато листів до мене пропадало. Арештування я не надіявся. Пояснення листів Драгоманова міг-би дати Терлецький, бо їх до нього писано. Лист з Києва писав до мене мій знайомий, котрого імени не виявлю. Книжок через Черепакіна я не передавав, а відслав їх поштою. Черепакіна й Капітона, згаданих у листі, не знаю. На лист Леоніда Заклинського і Маркевича з р. 1875, в котрім взивано мене до впису в члени тайної громади, я відповів відмовно, „Коли я ще був учеником гімназії в Дрогобичі, познайомився я там з Іваном Франком; талановитим хлопцем, що кохався в українській літературі. В р. 1875, коли я був на третім році медицини, писав я до Франка, тоді ученика 8 гімн. класи в Дрогобичі, щоб він приїхав на університет до Відня і там відбув однорічну військову службу, бо в такий спосіб мав-би він, як убогий хлопець, безплатне утримання. На сей лист відповів мені Іван Франко, а його відповідь є ясним доказом, що за моїх часів у дрогобицькій гімназії студентської громади не було. (D. 98).

Сельського випитував далі суддя про кожен лист і статтю, які в нього знайдено, але його відповіді, подібно як самі листи і статті, не являли собою ширшого інтересу, та із самим процесом не стояли у звязку, тому лишаємо їх на боці. Загальне вражіння зізнань Сельського корисне, а найкраще виступає в них глибока пошана до Михайла Драгома-

¹⁾ Окрім листів і вчислених книжок забрано у Сельського: Партицький: Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка; Огоновського: Шевченко; два томи Кобзаря (липське видання), статут тов. „Січ“ і спис членів; статут тов. „Slavia“; концепти з обсягу анатомії і психології; концепт промови на Шевченкові роковини; Історія XIX віку в укр. літературі; часопис „Правда“ (більше число зшитків); „Громада“ (більше число зшитків); „Друг“ (2 прим.), „Niedziela“ (1 прим.); „Вперед“ (1 прим.); „Парова машина“; „Правда“; Правдиве слово хлібороба; Про бідність; Про богатство і бідність; Оповідання про небо і землю; Оповідання про сили природи; Про нашу Землю (3 зшитки); Поезії Шевченка, поезії Франка; спис вкладок членів „Січи“; нотатки з різними записками, адресами поштові посвідки і т. и.

нова, котрого тоді свої та чужі розпинали на хресті, а він мав відвагу назвати себе його рішучим поклонником і прихильником.

Ся глибока пошана до Драгоманова й до його соціалістичних пересвідчень виступає ще ясніше, ще сильніше при переслуханню Остапа Терлецького.

По двократній ревізії в Терлецького й по його ув'язненню під замітом забурення прилюдного спокою віденська дирекція поліції донесла тамошньому судові, „що є безпосередній доказ звязків Терлецького „mit dem Leiter der internationalen russisch-polnischen Abteilung in Genf M. Dragomanow“, і що вже в р. 1876 стояв Терлецький під замітом проступку § 302 і 305 карного закона з друкарем Янком Ковачем з причини видання брошури: „Правдиве слово хлібороба“, одначе тоді їх обох у суді виправдано. Коли в Терлецького, писала дирекція поліції, переведено ревізію, поміж численними друками знайдено поклик до євреїв у Росії російською й польською мовою, що його писав єврейський революціонер у Лондоні. З листа Драгоманова до Терлецького виходить на яву, що перший посилає нову російську прокламацію, котру Терлецький поміж тутешніми книгарнями, де продаються російські книжки, має розподілити. Про сю нову прокламацію не зроблено при ревізії в Терлецького ніяких дальших помічань, а пошукування по віденських книгарнях не принесли також ніякого вислідку. Найдено різні нотатки й картки, що стосуються до грошевих збірок, „але в сім напрямі щой-но переводиться доходження“. Найдених брошур у Терлецького досі не переглянено, а так само листів і записок. Поштовій дирекції доручається, щоб затримала всі листи до Терлецького й Сельського. Одначе при сім замічується, що Терлецький велів адресувати свої листи не тільки до приватного мешкання VIII. Bezirk—Laudongasse Nr. 32, але також до університетської бібліотеки Postgasse Nr. 9, а Сельський очікував листів також на адресу Івана Бойчука Hernals poste-restante, а між його паперами знайдено ще адресу: Josef Messer 8. Bez. Lenaugasse N. 11. з Stiege, 1. Stk. N. 26. poste restante—Wien“. При сій нагоді повідомила дирекція поліції у Відні тамошній суд про телеграму львівської поліції з дня 15. VI, що в тій самій справі ув'язнено у Львові Мандичевського й Заячківського (Акт з 17. VI. 1877, D. 70).

Днем раніше (16. VI) переслухано в дирекції поліції Терлецького. Він зізнав:

Зовусь Остап Терлецький і уродився в Назурній, коломийського повіту; гр.-католик; вільний, амануент унів. бібліотеки у Відні; мешкання: VIII. Laudongasse Nr. 32. Я кінчив гімназію в Станиславові та університет у Львові, де слухав головно викладів історії та філософії. Вступив я в р. 1872 на службу при віденській унів. бібліотеці і є тепер дійсним амануентом у X ранзі. В р. 1876 був я в слідстві, в тутешнім краєвім суді з приводу видання брошури п. н. „Правдиве слово хлібороба“, одначе суд присяжних мене виправдав. Впрочім не мав я ніколи ані судових, а ні поліційних доходжень. З Драгомановим є ми взаїмно особистими й політичними приятелями.

На заміт поліційного радника Stehling'a, що знайдено листи Драгоманова, які вказують на існування тайної організації, до якої Терлецький належить, він відповів: „Оскільки знаю, нема подібної тайної організації, тому мушу жадати доказів. До ніякої із них не належу“. На питання Stehling'a про прокламацію до єврейського населення, про нову сподівану, присилку прокламацій, про численні закупна книжок, про Котурницького і про листи від Драгоманова відповів Терлецький:

Прокламацію до єврейського населення прислала мені редакція „Впереду“, друга прокламація мала прийти не з Женеви, але з Монтре. Вона мала на меті пропаганду заснування фонду для російських емігрантів Книжки купував я для себе за значнішу квоту в книгаря Бравміллера, меншими партіями замовляв книжки для Драгоманова в книгаря Taesy und Frick. Посвідка від книгаря Карла Гельфа виказує, що я дав йому на комісію 300 примірників статті Драгоманова „По вопросу о малорусской литературе“. Ко-

турницького не бачив зроду, а листи від Драгоманова дав Сельському в тій цілі, щоб він собі їх прочитав (D. 70).

Ще цікавіші були зізнання Терлецького, що він їх склав дня 29. VII. 1877 р. при переслуханню у Львові в карнім суді.

Остап Терлецький зазначив був, що його батьки, о. Степан і Елеонора, вже померли. Отець був гр.-кат. священником у Назурній. Старша сестра Савина видана у Винниках за ц. к. офіціала Браера, молодша, Анна, живе при старшій, Браеровій. Мав також брата Олександра, що умер, як студент львівського університету, перед двома роками. Ходив до шкіл у Станиславові аж до покінчення гімназії в р. 1868 або 1869. Утримував його батько і щой-но в осьмій класі, коли отець помер, він жив із заробітків, з лекцій. В сей самий спосіб дбав він про себе в дальших трьох роках у Львові, де один семестр був вписаний на правничім відділі, а опісля на філософічнім. В осени 1872 р. поїхав до Відня, де протягом дев'яти місяців практикував безплатно в університетській бібліотеці, при чім утримував себе з гроша, запрацьованого на лекціях у Львові. По дев'яти місяцях практики дістав зразу провізоричну, а в рік пізніше стала посаду амануента при бібліотеці на віденським університеті з платнею річною 600 гульденів і активальним додатком 400 гул. В сім характері оставав до останніх часів. В р. 1869/70 служив, як одnorічний охотник, при 30 полку піхоти, але вже по п'яти місяцях військової служби його звільнено на stále з причини фізичної немочи. Говорить німецькою мовою, польською, російською, українською, розуміє дещо французьку та учитесь тепер англійської мови. Був у р. 1876 в судовім слідстві з причини видання брошури: „Правдиве слово хлібороба“, одначе при головній розправі його звільнено.

Про свої політичні пересвідчення говорив Терлецький:

„Щоби в сій справі, в які є відмічений проступок з § 285 зак. карного, можна було ліпше порозумітися, визнаю щиро, що я з мого переконання є сторонником соціалістичної ідеї. Соціалістичну ідею розумію одначе так, що теперішній економічний устрій як в австрійсько-угорській, так і в інших державах не вважаю за справедливий, бо люди, які віддаються праці, наприклад, селяни, робітники та інші, що живуть тільки з праці, не мають з неї такого пожитку, як-би їм належався. З другого боку, люди, що не працюють, забирають весь пожиток з праці бідних. Отже думаю, що сей устрій повинен бути змінений, а то в сей спосіб, що всяка особиста власність землі й фабрик повинна бути знесена й перемінена на громадську власність і тільки люди, що працюють у громаді, мають користати із своєї праці. Се є остаточна ціль соціалістичної пропаганди, а теперішня соціалістична пропаганда обмежується на тім, щоби селянам, робітникам і всім трудящим класам виказати й вияснити теперішнє їх некорисне становище, що весь маєток і капітал гнобить усю працю і її використовує. Окрім сього займається теперішня соціалістична пропаганда тим, що в теперішнім устрою всіх держав в Європі се некорисне становище трудящих клас не дасться зробити кращим і тому сей устрій держав мусить бути змінений. Якими середниками ся зміна має бути переведена, сього я сказати не можу, бо се залежить від народу, а я займаюся тільки соціалістичною, літературною пропагандою, се значить, що я писав-би ба навіть почав писати деякі твори, в котрих рад-би свої думки й переконання про соціалізм так як тут сказав, *per longum et latum* висвітлити й виказати. Із сих моїх праць я, що правда, до сього часу ще нічого не друкував, одначе не перечу, що я мав волю сі свої праці друкувати і в книгарнях продавати та думаю, що се діло колись шляхом легальним і згідно із пресовими законами довершу. Сеї праці соціально-літературної я підіймався сам від себе і не входив у тій цілі ні з ким в ніяку умову, або товариство. Заперечую також, щоб я в який инший спосіб вів або сам соціалістичну пропаганду, або з ким-небудь иншим лучився, або взагалі в яким-небудь тайнім товаристві ділав, або брав участь.

Про студентські громади та інші товариства молоді відповідаю:

Уже від давніх літ були в Галичині всі Русини більше-менше одної гадки, себ-то вживали одної староруської, а властиво великоруської мови, а властиво хочу сказати не було раніше серед Русинів у Галичині що-до мови й літератури ніякої партії, аж в р. 1862 почали гімназіяльні та університетські студенти вживати сеї мови, якою говорять мужики, і прийняли за підставу українську (малоруську) мову, котрої частину становить Україна. Коли ся друга партія замітила, що українська мова ще не є виобразована і не має літератури, задумала молодь виробити українську мову та літературу і в тій цілі зав'

язано пізніше, а саме в р. 1865, по гімназіях так звані громади, котрі передплачували часописи, видавані у Львові, як „Вечорниці“, „Нива“, „Мета“, збирали поміж людом українські (малоруські) пісні та казки і посилали їх до згаданих часописів, або видавали їх в окремих брошурах. Така громада була в р. 1865 у Станиславові, і я чув тільки, що й по інших гімназіях такі громади були, одначе з мого досвіду нічого про те сказати не можу. Станиславівська громада не мала жадної властивої організації за моїх часів. Був тільки один старший провідник між нею і хлопці сходилися по кількох, або в класі, або в школі, або де-небудь у котрого члена, бо власного льокалю не було. Додаю ще, що за моїх часів виходила в Станиславові осібно громадська газета „Зірка“ тільки в однім примірнику і писана що-місяця на двох аркушах, і я сам був редактором сеї газети, хоча й інші члени давали до неї свої статті. Про які-небудь статуті сього громадського товариства нічого мені не відомо і не тямлю вже, хто за моїх часів був провідником і котрі були членами станиславівської громади.

Коли я приїхав із Станиславова до Львова на університет, вписався до Товариства „Просвіта“, яке саме тоді зав'язано, та якого членами були українофіли. Товариство „Бесіда“ і „Кружок“ мали членів самих Старорусинів. Чи був я членом „Дружного Лихваря“?—не пригадую собі. Із Львова не вів я ніякого листування із станиславівською громадою і не знаю нічого про те, чи у Львові була яка громада, складена із студентів університету. У Відні був я членом товариства „Січ“, до котрого належали загальноукраїнофіли. В інших руських товариствах, як „Русская Основа“ і „Буковина“, та польських „Ognisko“ і „Siła“ не брав я ніякої участі. У Відні знав я менше-більше всіх Русинів, але ближче стикався я тільки з Щасним Сельським і тільки з ним вів часто розмови політичні та соціалістичні.

У Відні познайомився я також з Мих. Петр. Драгомановим, котрого я раніше знав з Київа. Драгоманов був перший раз у Відні, оскільки я знаю, в р. 1873, але перебував тут тільки короткий час, одначе в р. 1876 був він тут більше як чотири, або п'ять місяців від січня, або лютого аж до серпня. Під той час я часто із ним сходився і тоді мали ми розмову з собою про українську літературу, про політику та соціалізм і з сеї розмови зміркував я собі, що Драгоманов про соціалізм має менше-більше такі самі погляди, про які я вже говорив. Застерегтися одначе мушу, що я ні від кого иншого, а так само й від Драгоманова не відбирав ніякої інструкції для соціалістичної пропаганди, бо хоча я з Драгомановим провадив пильне листування, предметом його була тільки українська література і теорія соціалізму. (D. 93).

При нагоді переслухання Остапа Терлецького предложено йому ряд листів і карток, забраних у нього в часі ревізії у Відні. Він давав пояснення. Багато листів і карток не стоїть в жадному звязку з процесом, а деякі із них вказують хіба на замишування Терлецького до соціальних студій.¹⁾

Були одначе між найденими листами, чи записками такі, що звертали спеціальну увагу поліційних та судових властей. В першім ряді уривок

1). Так заквестіоновано англійське письмо, зложене з двох кусників, яке було нічим иншим, як тільки спробою вправи Терлецького в англійській мові; два листи сестри Анни Терлецької особистого змісту; записки, в яких відмічував Терлецький людей, котрим позичав гроші; відтинки переказів на малі квоти, які відсилали йому товариші; лист Теодора Білоуса с дня 24. IX. 1876 р., в котрім випитував, чи вийде праця архикнязя Сальватора про подорож до Тунісу і пересилав поклони для секретаря цісарської канцелярії Савицького, для мін. секретаря Дроздовського і „для всіх добрих Русинів“; дві картки про русофільських послів та їх зловживання; два листи віденського адвоката Мільбахера в справі інкримінованих брошур; спис членів „Січи“ з їх адресами; виімок із статті Dziennika Poisk'ogo з 18. XII. 1875 р. і наголовки деяких книжок; концепти листа „Січи“ до Товариства ім. Шевченка, щоб воно видавало книжки, або продало друкарню; лист Олександра Барвінського до „Січи“, щоб узяла в розпродаж буковинський альманах і відбитки Федьковича „Довбуш“ і поеми Із. Воробкевича: „Нечай“ (18. II. 1877 р.); лист шурина Терлецького о. Льва Глібовицького з Довгополя в приватній справі; два листи до Бучинського на тему „Парової машини“ та інших видань Терлецького; повідомлення для Малишевського про відсилку довгу двох гульденів; наукову розвідку про початок Руси; переклад трагедії Софокла „Електра“; студентську статейку пок. Олександра Терлецького: „О людській гідності“; вступну промову Ост. Терлецького на зборах „Січи“; брульон відчиту для „Січи“ на тему порівняння Шевченка з Некрасовим; звіт Теодора Білоуса з його посольської діяльності; систематично-науковий поділ народніх казок пера Драгоманова; переклад французького твору: „De la propriété et de ses formes primitives“; початок праці Терлецького про дарвінізм і соціалізм; стаття його про причини роздвоєння між Русинами в Галичині; рукопис його статті, друкованої в „Правді“ за рік 1874. „Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці“; замітку Терлецького про положення народньої партії з приводу відмови в соймі підмоги для „Просвіти“.

листа Терлецького до Драгоманова з дня 5. X 1876 р. Терлецький саме тоді приїхав до Відня з Трійці коло Заболотова, бачився по дорозі в Ряшеві з Вол. Навроцьким, а сей переказував йому, що Драгоманов очікує від нього адреси. Терлецький передавав Драгоманову вістку від Павлика з Косова, що його дружина й дочка вертають у Київ¹⁾.

В іншому листі Дениса (Білинського), писаним дня 8. VI з Відня до Терлецького, що чекав на розправу в першому процесі та сидів у рідні на селі читаємо:

З „Січчю“ здається буде зле. Членів цього року мало і нових сподіватися годі, а ті, що є люди без гроша, так що треба придумати якийсь спосіб, щоб її ратувати. Здається, що й Українці не дадуть грошей, а коли дадуть, то дуже мало, бо ось тепер був Бере.... (Беренштам) у Відні і Драгоманов жадав, щоб Кияни дали для львівської бібліотеки 300 карбованців, а Бере.... відповів, що не дадуть. Я притім не був, але оповідав Ясько, що дуже сварилися, однак се не помогло. Здається, що Львов'яни грошей не дістануть, а ледве чи й нам що дадуть, так що треба буде „Січ“ примістити в маленькому кабінеті, щоб тільки можна було користати з бібліотеки. Про хату тяжко буде думати, бо коли зберемо 60 або 70 гульденів на півроку, то ще буде бракувати коло 180 гульденів тільки на півроку, а прецінь всього нам не дадуть. Драгоманов ще у Відні. Іде щойно позавтра. Троцький і Шершавицький поїдуть на тиждень на Угорщину, Винниченко лишиться, як здається, тут на лікуванні... План подорожі Троцького і Шершавицького тобі перешлють, але в кожному разі вони небагом поїдуть. Сельського ще нема.

Коли Терлецького запитано в суді, що сей лист означає, він відповів:

Дениса собі ближче не пригадую. Сей лист для мене незрозумілий. Не знаю, що се за Бере... з України і про які карбованці та про яку бібліотеку мова. Особи: Ясько, Шершавицький, Винниченко мені невідомі.

В іншому листі того-ж таки Дениса з дня 13. VIII 1876 р., писаним з Відня, є мова про переписування „патентів“, про висилку „Вперед“, про виїзд Драгоманова з Відня 9. VIII ввечері, про побут у Відні Лавриновича, а не Лободи, що „забрав Шевченка „Кобзаря“, метелики Шевченка і метелики Кістки до Київа і там у Галичині відшукав якогось попа, котрий сі книжки перевіз через границю; не знаю, що се за піп, але добре, що такі попи в нас вже трапляються. Писав також Капітон із Львова вісті досить інтересні, що стрінув по дорозі якогось Ляха, краківського студента, соціяліста, котрий читав праці Драгоманова у „Вестнику Европы“, „Правді“ і „Друзі“ та дуже їх хвалив. Сей самий Лях висказувався дуже симпатично про народню українську партію. Писав ще Капітон, що у Львові, між студентами... „броженіє“... що деякі з-поміж них вибираються на збори „общества“ Качковського до Стрия, „де може будуть робити які комедії“. Троцький і Шершавицький поїдуть за пару днів на Угорщину, а може ще бодай один з них поспіє доїхати до Стрия на 22. VIII, але тяжко припускати“.

До цього листу дав Терлецький пояснення, що старі патенти переписувано для нього для історичної праці, що ані Лавровича, ані Лободи він не знає, а „Капітон представився мені у Відні, щоб я його по місті опровадив, однак сказав, що не може подати мені свого імені і прізвища, тому я його не знаю“.

Найдено в Терлецького при ревізії також лист Капітона з Київа, з дня 2. III 1877 р. Капітон доносив, що заїхав щасливо до Київа, однак зараз виїхав далі, тому „Кієвлянина“ досі не вислано. „Все тут до нитки корисне, але пиши, дорогий, що там діється з вашими і нашими? Адреса моя до Київа: університет, Григорієві Василевичеві Залісному“. Однак про сей лист Терлецького ширше в суді не випитувано.

За те велику увагу надавав суд листові Вол. Навроцького з дня 20. VI 1876 р., писаному у відповідь на записки Остапа Терлецького до співучасті в соціялістичнім журналі, що мав виходити у Відні. Лист сей, що правда, незвичайно інтересний, перекладено в цілості на поль-

¹⁾ Сей лист видрукую в цілості в „Переписці Мих. Драгоманова з Ост. Терлецьким“.

ську мову і він був в очах судових властей одним із доказів соціалістичної пропаганди, що її вів Остап Терлецький. Я подав його в передмові до „Переписки Мих. Драгоманова з Вол. Навроцьким“ і тому на сім місці тільки згадую про нього. Коли Терлецького переслухувано у Львові і питано про сей лист, він відповів:

Ще в р. 1866, або 1867 пізнав я в Станиславові Володимира Навроцького. Він був вище від мене на один, або два роки в школах, тому не знаю, чи Навроцький був членом тодішньої громади в Станиславові. Я знав тільки, що він мав добрий талант до писання, та відомо мені також було, що Навроцький був пізніше при редакції „Правди“. В р. 1876 намірявся Драгоманов видавати в Женеві часопис „Громада“ з тенденцією політично-соціально-демократичною, і коли мене візвав до участі в сій газеті, згадав я собі талант Навроцького і візвав його із свого боку до писання статтів до часопису „Громада“, при чім вказував йому на свої пересвідчення політичні та соціальні, щоб Навроцький знав, в яким дусі статті для „Громади“ писати треба. Мені не було тоді відомо, які політичні погляди мав Навроцький, і на се візвання мое він мені написав листа, котрого основа для себе є ясна. Завважаю одначе, що із сього листа я вирозумів, що Навроцький від мого візвання і запрошення в делікатній формі цілком відсунувся.

На тісніші звязки О. Терлецького з Драгомановим вказувала картка останнього з Женеві до Терлецького, писана з дня 26. X 1876 р. год. 11 вночі:

Отримавши від Вас телеграму, чекав я листа, щоби відповісти відразу і на першу, бо справи звязуються одна з другою. Дивне, що я не дістав листа. Поспішіть! О год. 5 ранком їду на 2 дні до Берна. При нагоді пришліть мою брошуру до Галичини екз. 200. Чому до мене не пише Горбачевський? Попросіть кого-небудь о посилку по 1 екз. брошури до польських і чеських газет. Гроші взяти в господині. Відберіть від Ковачова мій I том Гільфердінга і кілька Nr „Пчели“ і при нагоді перешліть мені.

Терлецький вияснював в суді, що телеграмою повідомив Драгоманова про вислід процесу, яким признано його невинним.

Ближчої основи сеї картки, як і інших листів, оскільки вони доторкаються третіх осіб, я не хочу вияснювати, не маючи від них уповноваження до сього. Одно скажу, що Драгоманов лишив у мене 200 екз. своєї брошури „По вопросу о малорусской литературе“ і жадав, щоби я її вислав до Галичини і до польських та чеських газет, чого я не вчинив. Від якої „барисні“ мав я взяти гроші, сього не скажу. Про кого Драгоманов в приписці згадує, що до нього не пише, а саме, чи се має бути Горбачевський, як мені суд представляє, не можу сказати, бо я не годен се прізвище відчитати. Вкінці жадав Драгоманов, щоби я відобрав з болгарської печатні Ковачева у Відні болгарську історію Гільфердінга і кілька чисел „Пчели“, ілюстрованої газети, що виходить в Петербурзі.

Забрано далі в Терлецького недокінчений лист, писаний до Драгоманова по першій процесі. Терлецький боронився в суді, що всі брошури, які він видав, були спрямовані тільки проти відносин в Росії та на Україні і не могли мати шкідливого впливу ані в Галичині, ані на Угорщині, при чім жалувався на фатальний переклад „Правдив'ого слова хлібороба“ на німецьку мову для судової розправи.

Зацікавлення судових властей викликав був лист Леонида Заклинського з дня 10. XII 1874 р., в котрім сей згадував про засновання студентської громади у Львові, про потребу видати історію українського народу і про новий статут „Дружнього Лихваря“, для якого бібліотеки потрібні списи книжок. Терлецький заявив при переслуханню, що не знає, чи у Львові є яка громада, про котру міг-би розповісти більше Заклинський.

На питання слідчого судді, що значить карточка з іменами: Виктор Александрович Гольцов, Наталія Алексіевна Гольцова та Іван Вікторович Козачков, відповів Терлецький, що всі вони зайшли раз до „Січи“ і просили позичити їм книжки до хати, одначе їм дозволено користати з бібліотеки тільки в льокалі товариства.

На одній карточці знайдено слово Герцоговинці. Терлецький вияснював, що так називав він Галичан, що пішли в Герцоговину.

Ще на іншій картці було зазначено: „Про бідність“ 103. 50. Терлецький вияснював, що у Відні видав чотири брошури, серед них „Про бідність“, за яку заплатив 103.50 гульд. Коли він хотів друкувати сі

брошури і питав поліцію, чи дозволить на друк, дістав відповідь, „що печатати вільно все, коби там лиш нічого не було против австрійсько-угорської держави і против подружжя“.

В листі Леоніда Заклинського з дня 22. I 1877 р. містилося замовлення на твори Шевченка в маленькім форматі, що їх видала „Січ“ у Празі, та на історію козаччини „Січового“ накладу для розпродажу в „Дружнім Лихварі“. Чи була в „Дружнім Лихварі“ спеціальна комісія для розпродажу, Терлецький вяснити не вмів.

Між рукописами Терлецького знайдено ще розвідку російською мовою п. н. „Виказ зисків, які мають кравці та шевці із своїх робітників“. Терлецький не тямив, від кого її дістав та в якій цілі. Сам рукопис має на меті виказати, що жадна праця не дістає такої нагороди, яка їй належить.

Нарешті знайдено в Терлецького „Казку про чотирьох братів“; яка вже почасті була в Ковачева друкарні складена. Терлецький признав, що се мала бути п'ята з ряду брошура його видання. Суд скваліфікував її зміст як „наскрізь соціально-комуністичний“ (D. 92 і 93).

Не можу поминути мовчки, що вже віденська поліція відмітила була, що в Терлецького в паперах знайдено візитовий білет Кирила Кахнікевича, а на нім записку, зроблену рукою Терлецького, такого змісту: „Kein Gott, kein König, kein Staat und keine Kirche, kein Eigentum und keine Ehe, keine Familie, kein Erbrecht, kein Reichtum und keine Armut“.

Терлецький звертав увагу поліції, а опісля й львівського суду, що се виїмок із твору І. Шера п. н. „Die Pariser Comune“, одначе його відчитано при судовій розправі на доказ нігілістичних поглядів обжалованого.

Я спинився довше на зізнаннях Остапа Терлецького, що їх списав крайньо неграмотно якийсь судовий урядовець, бо вони незвичайно характеристичні для його особи. Був він з переконання соціалістом і сього не таїв перед судом. Був він приятелем і політичним однодумцем Драгоманова, чого також не промовчував. Із жиючих людей, побіч Драгоманова, вважав він себе за одного із нечисленних речників соціалістичної думки серед галицьких Українців у її крайнім, комуністичнім напрямку. До літературної пропаганди своєї ідеї признавався й висловлював віру, що він буде її переводити легальним шляхом. Не думав Терлецький, що сей шлях ще дуже далекий, що він переведення своїх думок не діждеться та що треба буде чотирьох десятків літ, коли ся ідея прийме реальну форму на землях Радянської України.

Від зізнань Терлецького била якась сонячна велич і глибока віра в сю думку, яку він висловлював. І коли інші співобжаловані Українці тільки несміло виявляли свої думки про соціалізм, він відразу признався до нього і подібно до Сельського став в обороні Драгоманова.

Зізнання Терлецького мали могутний вплив на співобжалованих. Як побачимо, деякі з-поміж них заявили себе на розправі також речниками соціалістичної думки, хоча знали, що за таку заяву стріне їх кара.

У нашім оповіданню зібрали ми всі важніші замітки судових властей проти обжалованих, на яких виріс акт обжалування. А на закінчення сього розділу доводиться нам згадати ще про зізнання Карла Скаміни, що сидів разом в одній келії з Іваном Франком. Вони сильно заважили на долі Франка.

Карло Скаміна, родом із Загір'я, літ 30, обряду римсько-католицького стану вільного, був заводовим кухарем та стояв під замітом крадіжу, за що його й ув'язнено. Він зізнав дня 19. VII 1877 р. перед судовою комісією, що в келії ч. 45 сидить разом із ним ув'язнений приблизно від 3 неділь Іван Франко.

Коли він побачив, що я під оглядом інтелігенції стою вище від інших, звертався до мене з різними розмовами і побіч справ байдужних оповідав мені такі речі, котрі, як вважаю, не повинні бути дозволені. Іван Франко говорив, що цілу суспільність в державі треба порівняти з копицею сіна. Найняжчу й найширшу становлять мужики і сільські господарі, вищу ремісники та міщани, далі йде військо, а найвищу верству займають пани, священники, суди й усякі уряди, що тримають власть у своїх руках. Отже, говорив Франко, остільки діється в світі инакше, що замість широкої підстави править нею вузький вершок, який її пригнітає. Одначе люди вже від яких сто літ працюють над тим, щоб сей порядок змінити. Вони навчають в сій цілі нижчі верстви, приєднують до себе навіть військо, котре найбільшою частиною складається з мужиків і за поміччю його та мужиків мається вдарити на міста, винищити по містах і селах усіх панів, попів і урядників, а всі ґрунти, всі фабрики й усі маєтки маються бути поділені поміж людьми, котрі маються називатися громадами, щоб кожен працював і кожен із своєї праці мав для себе користок. Франко говорив, що якби коменданти з жовнірами не хотіли йти, то се коштувало-б тільки фунт олива. Говорив також Франко, що релігія і все, чого священники учать, є неправдою, що подружжя цілком непотрібне, бо хто міг-би йому заборонити, якби він хотів спати із своєю сестрою. Франко говорив, що як земля й маєтки будуть між людьми й громадами поділені, то мільйони людей більше зможуть тоді жити, а не так, як тепер. Щоб до сього довести, є тут і у Відні, а також на цілім світі товариства певних людей. Тут у Львові має бути „презесом“ сього товариства Заклинський, а Франка й багатьох інших за сю справу арештовано. Вони ще тільки не знають, чи відшлють їх до Відня, чи їх товаришів привезуть з Відня до Львова.

Франко говорив, що та наука, яку він назвав соціалізмом, сильно росповсюджена через якісь громади в міських та сільських школах та що навіть жінки ширять її поміж людом і що тут друкується також книжки з такою наукою. З них назвав мені кілька, як: „Люди“, „Капітал і праця“, „Парова машина“, „Конституція“ і газета „Слово“. Говорив також Франко, що ті науки ширять по селах якийсь учитель Василевич на границі російській, або Буковинській, недавно висвячений піп Тимус, якийсь священник за Дрогобичем, до котрого Франко їздив. Інших осіб і місць Франко не подав, а говорив ще й те, що їх люди переодягаються й ходять по фабриках, де робітників про сі справи навчають. Нарешті додав Франко, що в нас справа соціалізму за літ 15 або й раніше доспіє, а тоді люди з військом виріжуть панів, попів, урядників і Євреїв та поділять всю землю й маєток між собою. Більше не пригадую собі, що мені говорив Франко, хіба те, що справою соціалізму кермують чотирі голови, Драгоманов і Ястшембський в Швайцарії, а крім них один в Берліні і один в Парижі, одначе я забув, як вони зветься. Нарешті говорив мені Франко, що в тутешнім „Народнім Домі“ і то в льокалях української гімназії, яка там приміщена, має знаходитися поміж старими ґратами куфер, або скриня якогось Павлика з листами й паперами. Якби се вийшло на яву, обжаловані були-б знищені. Ближчого опису куфра й місця Франко не подав.

Вдруге переслухано Скаміну дня 6. X 1877 р. Судові залежало, очевидно, на тім, щоб довідатися, чи не було ще інших свідків розмови Франка із Скаміною. Скаміна заявив.

Коли співув'язнений Іван Франко в місяці липні с. р. мені ті речі оповідав, про які я дня 19. VII зізнавав до протоколу, були в келії під ч. 45 окрім мене і Франка ще три мужики—Русини. Іван Франко оповідав звичайним голосом так, що присутні в келії могли слова Франка легко чути. З огляду, що ув'язнені мужики говорили тільки українською мовою та ймовірно не розуміли Франка, що говорив до мене по-польськи, тому до розмови Івана Франка ніколи не мішалися, а навіть, як мені здається, не звертали на нього уваги. Сі три арештанти, як здається, вийшли вже з в'язниці і не знаю, як називалися. Я не завважав, щоб Франко з тими людьми, зокрема говорив. По моїм переслуханню в дні 19 липня Франко до мене нічого не говорив, хоча ще дві неділі з ним разом в келії перебував. Здається, Франко догадався, „iż ja go denuncyowałem, przez co on do mnie zaufanie stracił“ (D. 72).

Неграмотне й баламутне зізнання Скаміни справляє вражіння поліційної провокації. Не виключена річ, що Скаміна хотів своїм доносом здобути для себе ласку суду, хоча його надії не справдилися. Його засуджено за крадіж на три роки в'язниці¹⁾.

III.

На основі обильно зібраного матеріялу викінчив прокуратор Лідль дня 10. X. 1877 р. акт обжалування, в яким старався подати докази, що

¹⁾ Слово, 1878, ч. 6.

Котурницький, як чужинець, збирав членів у австрійській державі до закордонного товариства з соціалістичними цілями, через що допустився проступку з § 285, 293 карного закону, який підпадає карі з § 294; що Мих. Павлик, Іван Франко, Остап Терлецький були членами тайного закордонного товариства з соціалістичними цілями, з ним листувалися і членів для нього збирали, чим допустилися проступку з § 285, 287, який підпадає карі з § 288; що Іван Мандичевський і Щасний Сельський були членами закордонного товариства з соціалістичними цілями і з ним листувалися; а нарешті, що Анна Павлик є членом тайного товариства (краєвого) з цілями соціалістичними, для якого збирала членів. Мандичевський, Сельський і Анна Павлик допустилися також проступку з § 285 і 287 закону карного, що підпадає карі з § 288.

Проти Котурницького поширив прокуратор обвинувачення за зголошення в поліції під фальшивим прізвисьмом Станислава Барабаша, а проти Франка й Ант. Пребендовського за проступок з § 23 пресового закону про незаконну кольпортажу книжок Драгоманова „Турки внутр. и внешне“ і Франкових „Балляд і розказів“.

В акті обжалування зажадав прокуратор, щоб Котурницького, Франка й Терлецького затримано у в'язниці, а пущено на волю до судової розправи Мих. Павлика.

Прокуратор домагався зокрема, щоб суд виступив у своїм часі проти Гіполита Погорецького, д-ра Мик. Антоневича, о. Льва Шанковського і Льва Василевича з обвинуваченням за проступок § 23 пресового закону і щоб вів далі слідство проти Ів. Белея, Леоніда Заклинського, Мелитона Бучинського, Ол. Заячківського та Івана Негребецького за участь у гімназіяльних громадах, зглядно у центральній громаді у Львові.

В акті обжалування зазначав прокуратор, що існує пропаганда в соціалістичних цілях, а що уряд її не толерує, тому вона йде тайними шляхами через заснування тайних товариств. На чолі сеї пропаганди стоїть Мих. Драгоманов, і його діяльність обіймає українську людність „від Дніпра поза Карпати до Угорщини“. Він є також посередником між соціалістами на Україні й Галичині. Процес, переведений у березні 1877 року проти Сергія Ястшембського, Олександра Черепакіна і Мих. Павлика про проступок з § 285 карного закону, виказав, що Драгоманов силкувався свою пропаганду в Галичині розвинути і посилав емісарів, однак чуйність властей його наміри тоді ударемнила. Тепер виступив знову в його імені Котурницький, який нав'язав зв'язки із Лімановським, Скерлем і „Ognisk'ом“. При Котурницькім знайдено листи Драгоманова, які свідчать, що він є його висланником. Драгоманов закликав до організації польських і українських селян, доручав Котурницькому зійтися з українськими студентами і з Мандичевським, велів українській молоді зайнятися Буковиною і Угорщиною і обіцявав на сі цілі гроші. Окрім листів Даля, редактора „Вперед“, знайдено в Котурницького ще й „Золоту грамоту“, в якій закликається український нарід до повстання проти теперішнього суспільного ладу в Росії. Грамота вказує, що Котурницький є ісповідником найкрайніших комуністичних засад. Між иншим він сам признається, що є сторонником соціалістичних засад, однак зазначає, що на терені Австрії нелегальної пропаганди не провадив. У Відні стояв він у зв'язку з Едмундом Бжезіньським, Йос. Завішою, а у Львові з Болеславом Лімановським, що переклав для нього Ласаля „Program robotników“, та Августом Скерлем. Се вказує, що Котурницький, вив'язуючись з доручень Драгоманова, у Відні та Львові збирав членів для тайного товариства, в чім йому перепинено. З листування знайденого в Котурницького, вийшло на яву, що з Драгомановим мали підозрілі зно-

сини львівські студенти Іван Мандичевський, Іван Франко та Мих. Павлик, а з листів, приданих у Мандичевського, виявилось, що з Драгомановим стояли у зв'язку студент віденського університету Щ. Сельський і урядн. унів. бібліотеки Терлецький. Всіх їх ув'язнено.

Коли давніше, читаємо в акті обжалування, українофільська партія, заснована 1860 року, займалася тільки утворенням мови й письменства в товариствах „Просвіті“ і „Дружнім Лихварі“, то від приїзду Драгоманова до Відня в р. 1873 і до Львова в р. 1875 почався серед деяких Українофілів рух у напрямі соціалістичнім. Дня 6-ІІ 1876 р. соціалістична молодь узяла перевагу в „Академічеськ'ім Кружку“ і обняла провід літературного часопису „Друг“. До редакційного комітету увійшли Павлик, Франко, а адміністрацію обняв Мандичевський. В „Друзі“ ч. 18 з дня 27-ІХ, 1876 р. вміщена оповістка, що в редакції можна дістати брошури „Про бідність“, „Правда“ і „Парова машина“ з тенденцією наскрізь комуністичною. Драгоманов прирік для „Друга“ 300 гульденів підмоги. З того часу стояли деякі члени українофільської партії безнастанно у зв'язку з Драгомановим в соціалістичних цілях.

До них належить у першому ряді Мих. Павлик, уже раз караний за соціалізм. По виході із в'язниці дня 21-ІІІ, 1877 р. він не покинув своїх каригідних зв'язків із Драгомановим, який заповів йому приїзд Домонтовича. Із листів, знайдених у Котурницького, Мандичевського та Сельського, видно, що Павлик підтримує з Драгомановим дальші підозрілі зв'язки. Між иншим видно, що Павлик почав вести серед люду якусь підозрілу акцію, коли жадав від Франка вісток про відносини між селянами й робітниками в Лолині та Велдіжі і коли закликав дочок о. Рощкевича, щоб у неділі й свята працювали в певнім, досі невиясненім напрямі серед селян. В листі до Франка виступив Павлик, за думкою соціалістичних засад, як рішучий противник подружжя. Вже з процесу Черепакіна виходило на яву, що серед селян у Монастирську коло Косова, де живе родина Павлика, почалася якась агітація, котрої сути не можна було досі вислідити. Одначе є певною річчю, що головну роль відіграє тут Анна Павлик, котра діставала листи й книжки від брата і їх селянам відчитувала. Була вона перенята „засадами зрівнання всіх суспільних верств і ненавистю до духовенства“. Призналась вона, що Драгоманов прирік їй дати гроші на машину. Вона перехвалювалась, що збирала дівчат на науку, а староство в Косові вважає її за зняряддя соціалістичної пропаганди не тільки серед селян, але й серед дівчат під позором уділювання науки. М. Павлик перестерігав її в картці перед ближче неозначеним діланням, а Анна повідомляла його карткою, яка наспіла до суду дня 10 липня 1877 р., що мати знищила підчас ревізії дві його картки. Все те вказує, що на Мих. Павликові тяжить заміт, що він є членом тайного товариства і членів для нього збирає, а такий самий заміт стрічає також його сестру Анну.

В такім самім напрямі, читаємо в акті обжалування, пішов також і Іван Франко. Він признається, що правда, до літературних зв'язків із Драгомановим і до приятни з Павликом і Мандичевським, одначе знайдена переписка ставить його в иншому світлі. Драгоманов прив'язував до його особи більшу вагу; доручав йому їхати в агітаційних цілях на Угорщину і жадав від нього звіту з книжок, які взяв від Черепакіна; питав, які книжки післав до Чернівців; вислав на його руки сто франків. Сельський, з доручення Драгоманова, велів Франкові вичікувати його агента Домонтовича. Павлик просив Франка дати вістку про економічні відносини між робітниками у Велдіжі, а все те викликає підозріння, що Франкові не чужі тайні соціалістичні товариства. Між иншим Франко пропа-

гував засади соціалізму навіть у в'язниці, як се потвердив Карло Скаміна, перед котрим він „розвивав докладно цілу систему найкрайнішого комунізму“.

Дальший обжалований Ів. Мандичевський стояв у звязку з Іваном Франком і М. Павликом. Він випирається, що правда, в суді звязків з Драгомановим, але суд перехопив один його лист до Драгоманова, який ставить справу в иншій світлі. Драгоманов велів зійтися Котурницькому з Мандичевським, а при такій зустрічі не могло йти про літературні зносини, але про пропаганду соціалістичних думок.

Так само листувався з Драгомановим Щасний Сельський. Він був його посередником. Щоб легше можна було вести пропаганду, Сельський уживав псевдоніму: Іван Бойчук, а в листі до Мандичевського з дня 30-V 1877 р. давав натяки, що у Відні є тайне товариство, котре досі не впорядкувало листування з львівськими приятелями з великою некористю для спільної справи.

До сього товариства належить нарешті соціаліст з переконання, Остап Терлецький, котрий заявив у слідстві, що займається соціалістичною пропагандою, але тільки літературною. Він видав у Відні чотири брошури. За одну з них відповідав перед судом, але його виправдано. Однак листи Драгоманова до Терлецького, знайдені у Сельського, вказують, що се листування мало на меті не теоретичні погляди, але чинну пропаганду. При ревізії в Мелитона Бучинського знайдено лист Андрія Н. з 10-IX 1875 р.,¹⁾ де зазначено, що Терлецький уже в тім часі, переписуючись з Драгомановим, не тільки „пересяк згубними засадами комуністів, але думав також про їх розповсюдження між людом“. Прихоплено також лист Капітона з Київа, писаний до Терлецького; з нього видно, що він „утримує живі і підозрілі зносини із заграницею, головно з Київом, де рух соціалістично-революційний дійшов до великих розмірів“. Терлецький наклонював також В. Навроцького до чинної соціалістичної пропаганди.

З усіх тих листів видно, що Сельський і Терлецький є членами тайних соціалістичних товариств та що вони листуються із такими товариствами, а Терлецький збирав навіть для них членів (D. 164).

Широкий акт обжалування, з якого я подав тільки наймаркантніші виїмки, доручено в кілька днів пізніше обжалованим (D. 169, 170, 171, 172, 173, 177). В наслідок спротиву Мандичевського розправу призначено щой-но на день 14 січня 1878 року.

Розправу вів трибунал, що складався із судових радників Будзиновського (голови), Дрдацького, Фінкля й Бушака. Протоколянт був Ольшевський. Мандичевського боронив адвокат д-р Юл. Попель, а Іванові Франкові призначено оборонця з уряду в особі адвоката д-ра Жмінковського. По відчитанні акту обжалування почалися переслухання обжалованих. Їх відповіді буду старатися передати докладно, хоча не-багатьома словами, на основі урядового протоколу.

Першого переслухано Котурницького. Він признавався, що є сторонником соціалізму. Драгоманова знає особисто та з його праць з обсягу етнографії й філології. Котурницький не таївся, що соціалізм пропагував у російськім царстві чинно, а в межах Австрії не агітував, а працював у соціалістичнім напрямі, оскільки на се дозволяли австрійські закони. Він купував по книгарнях дозволені книжки, або видавав твори соціалістичного змісту. Йому залежало на тім, щоб також між

¹⁾ Андрія Січинського, пізн. радника скарбу у Львові, що умер дня 27-VI 1893 р. в Перемишлі, як кандидат адвокатури (Діло, 1893, ч. 133—4).

львівською молодю поширювалися письма й твори соціалістичного змісту і щоб тутешня інтелігенція познайомилася із засадами соціалізму. У Відні зустрічався з Бжезінським і Завішею, у Львові з д-ром Вол. Лімановським, котрий переклав для нього Ласалю: „Program robotników“, і з Августом Скерле, одначе не починав у Львові соціалістичної пропаганди. До тайного товариства ніколи не належав, а що заміт суду є надто загальний, тому просив, щоб прокураторія вказала йому се тайне товариство, а він буде боронитися. До комунізму ніколи не признавався. Зовнішня форма нігілізму й соціалізму однакова. Соціалізм хотів він пропагувати тільки в теорії, а не на практиці. Його приїзд до Львова заповіджено тому, щоб люди знали, з ким говорять, тим більше, що хотів тут видавати брошури і одну з них „Program robotników“, видрукував.

Котурницький заявив на розправі, що зголосився у Львові під фальшивим іменем Стан. Барабаша, бо мав вільну карту їзди, виставлену на се ім'я і тому, бо „в цілій Європі вільно зголошуватися, як хто хоче“. Коли відчитано листи Драгоманова, знайдені в нього при ревізії, Котурницький відповів, що не знав, хто їх писав, що дістав їх „od pewnej osoby dla pewnej osoby“ і мав їх вручити Неслуховському, якого приїзду з Росії сподівався у Львові. На всякий спосіб, коли навіть автором сих листів є Драгоманов, вони не вказують на існування тайного товариства, а початкові літери М-й, Ф., П-к, ледви чи стосуються до Мандичевського, Франка, або Павлика. Загальний характер листів Драгоманова науковий, бо він хотів видати збірник етнографічного змісту. Ближчих пояснень до сих листів подати не може, бо вони не до нього писані.

Котурницький заявив також, що стояв у звязках із редактором „Вперед“ Далем, але „такі звязки міг мати також суд“. За останні слова дістав обжалований від голови суду догану. Відказався Котурницький від пояснення, хто дав йому „Золоту грамоту“ і адресу до Ост. Терлецького. Сельського знає особисто. Не тямить, звідки дістав програму часопису, що мав виходити в Женеві. В Кракові хотів оглянути історичні пам'ятки, а у Львові не думав вести ніякої соціалістичної агітації, що видно хоч-би з того, що дня 10-VI мав звідси виїздити, а се міг-би потвердити порт'єр готелю Лянга. Переслуханню готелевого порт'єра прокуратор спротивився.

В часі відчитування листів Драгоманова в польськім перекладі зажадав оборонець Мандичевського д-р Юлій Попель, щоб усі листи й письма, писані українською мовою, відчитувано в оригіналі, бо українська мова є краєвою, а переклад заприсяженого перекладача для російської мови, Василевського, може неточно віддавати думки. Заступник прокураторії Зборовський спротивився пропозиції оборонця. Д-р Жмінковський, адвокат Франка, прихилився до пропозиції д-ра Попеля і трибунал вийшов на нараду, по чім голова заявив, що листи будуть відчитувані в польськім перекладі, одначе оригінали передається на той час обвиненим до рук для контролю.

Другого переслухано дня 14. I. 1878 р. Івана Франка. Він не таївся з тим, що є сторонником соціалістичних засад, що був членом „Просвіти“ і „Академическ'ого Кружка“ і співробітником часопису „Друг“, — перечив одначе, немов-би коли-небудь належав до тайного товариства з соціалістичними цілями і немов-би ідеї соціалізму, які що правда, сам ісповідує, коли-небудь чинно пропагував. З Драгомановим познайомився, коли останній був у Львові, але окрім літературних звязків не мав з ним ніяких інших зносин. Драгоманов прислав йому сто франків, але тільки на те, щоб закупити часописи. Редакція „Друга“ була посередником у достарчанню книжок і газет, коли до неї хто-не-

будь за ними звертався. Що до заміту прокураторії, заснованого на зізнаннях Скаміни, заявив Франко, що „Скаміні хіба в голові помішалось, і він те, що йому обжалований оповідав про французьку революцію, про комуна та про інші історичні народні події, прийняв за соціалістичну пропаганду. Зізнання Скаміни не заслуговують на віру, бо творять таку незрозумілу мішанину, яка тільки в неосвіченій голові Скаміни витворитися могла“. Нарешті признав Франко, що провинився тим, що розповсюджував без дозволу влади брошури Драгоманова, але сей блуд зробив тільки тому, що не знав закона. Він був пересвідчений, що кожен твір, який перейде цензуру, можна поширювати.

Далі відповідав Франко на питання голови трибуналу. З Мандичевським і Павликом жив у приятні, як з товаришами й членами редакційного комітету „Друга“. У склад редакції „Друга“ увійшов Франко в-осени 1876 року. Тоді був він таким виділозим „Акад. Кружка“. На питання: в яким дусі редаговано „Друга“, доки Франко увійшов до редакції, останній відповів:

„Коли маю сказати правду, то в жаднім. З хвилею, як я увійшов до редакції, „Друг“ не мав ніякої тенденції, ніякого, витиченого напрямку і тільки пізніше ми умовилися, щоб надати йому напрям школи реальної і прямувати до неї чисто реальної, без ніяких політичних домішок, а брати події, взяті з життя“.

Мандичевський, говорив Франко, вступив до виділу в грудні 1876 р. або в січні 1877 р. Сам Франко всіх розділів „Друга“ не читав, а також не переглядав бібліографії, бо се до нього не належало. Драгоманова бачив у Львові в товаристві „Академічеський Кружок“ і на університеті, одначе ближчого знайомства з ним не мав, ані до нього не писав. Сто франків прислав Драгоманов йому яко членові редакції „Друга“, а не яко приватній людині.

На заміт голови трибуналу, що Драгоманов особисто знав Франка і то добре, коли йому доручав місію на Угорщину й Буковину, останній відповів: „Міг мене, а властиво мої погляди знати з моїх творів, які я містив у „Друзі“ й у окремих виданнях: „Баляди“ і „Розкази“.

Про ім'я Домонтовича дізнався Франко щойно на поліції. Влітку 1877 р. бував у Львові й виїздив.

Коли голова трибуналу зауважив, що в судових актах є лист Павлика, писаний до Франка, де перший виступав проти інституції подружжя, Франко відповів, що „сього не дочитався в листі Павлика“, а коли Павлик закликав його збирати дані про відносини між робітниками у Велдіжі, про їх платню, життя, відносини до управи і про висоту податків, то тільки в етнографічних цілях, бо „етнографія се недуга, fixe idée Павлика“.

В листі Павлика, писаним до нього, коли був у гостині в о. Рошкевича, добачував Франко не ворожнечу проти подружжя, а „хиблене сьогоднішнє виховання жінок і потребу емансипації. Між иншим се Павлика погляди, а я їх не поділяю“. Листи Драгоманова мають виключно наукову мету, тому доручив він йому подорож на Буковину й Угорщину. Хотів він видавати „Збірник“, тому писав у листі, що „доведеться також зачіпати Галичину“. Чи під літерами Ф. у листі Драгоманова мається розуміти Франка, годі сказати. „Драгоманова знав я остільки, що як був у Львові, мене йому представлено, одначе ближчого знайомства між нами не було“. На питання голови, як обвинений вияснить свій поступок супроти Скаміни, Франко боронився, що „Скаміна, як людина неосвічена не зрозумів того, що він йому говорив, помішав одно з другим, так що в дійсності аж лячно слухати такі речі. В часі зимових довгих вечорів до-

питувався Скаміна в обвиненого, за що він ув'язнений, а коли він йому відповів, що за соціалізм, Скаміна просив його вяснити, що є соціалізм, а він вяснив йому, оскільки міг, у приступний спосіб. Про подружжя, про релігію, про стіжок сіна не згадував і догадується, що Скаміна, котрий часто просив, щоби я йому оповідав як освічена людина будь-які історії та події, мої історичні оповідання про французьку революцію й комуну, помішав з поняттям про соціалізм і представив як уділену йому від мене науку про соціалізм, його засади й прямування. На зізнаннях Скаміни нема правди ані на макове зерно“.

В дні 15. I. 1878 р. завдавав Франкові ще питання адвокат д-р Попель на тему, чи власті робили які перешкоди „Другові“. Франко відповів, що одно число „Друга“ сконфісковано за статтю про гімназійного вчителя, а інших замітів з боку властей не було. Часопис видавано в легальних границях. Проти законів ніхто в ньому не виступав. Мандичевський до редакції статтів не мішався, але як член виділу голосував. Мих. Котурницький питав Франка, чи він був з ним знайомий, що сей заперечив.

Слідом за тим переслухано Михайла Павлика. Він критикував засуд, виданий на нього в березні 1877 р., зазначав, що є соціалістом. одначе до ніякого тайного товариства не належить. Засад соціалізму не ширив, з Драгомановим листувався тільки в літературних справах. Його лист до Франка, де вміщено трактат про подружжя, мав на меті склонити дочок о. Рошкевича, щоб замість мріяти про строї, мужів, козання, занялися радше позиточною працею, як прим. научанням люду, і в сей спосіб виробили собі незалежне становище. Для цілей етнографічних і статистичних просив він Франка, щоби йому подав дані про робітників у Велдіжі. Коли від Драгоманова діставав позичку, то се не стоїть у звязку з тайним товариством, бо він „замість у жида, в нього гроші позичав“. Слова, писані до сестри—„тепер не іди на рибу, бо можеш утопитися“, означували, що Павлик хотів її спровадити до Львова. Писав загадково, бо за його сестрою стежила жандармерія на кожному кроці. З огляду на те, що акт обжалування плямує всіх обвинувачених за те, що вони листувалися з Драгомановим, Павлик просив, щоби відчитано лист Драгоманова, де він відповідає на акт обжалування і його книжку „Народні листи“ стор. 109, 140, 143, де поміщені погляди Драгоманова про соціалізм. Трибунал відмовив прозьбі Павлика. На закінчення переслухання заявив Павлик, що Домонтовича не знає, а так само перед розправою не бачив раніше Котурницького.

Мало цікавого принесли зізнання Анни Павлик. Вона заявила, що не знає про ніяке тайне товариство, до нього не належить і соціалізму не ширить, а вчила дівчат писати, читати й шити. Її брата хотіли „попи отроїти“. Слова картки від брата, щоби не ходила по рибу, розуміла так, щоб не виїздила з Косова. Дописок на книжечках тверезости не робила. В яких звязках стояв її брат з Драгомановим, не знає.

З черги переслухано Івана Мандичевського. Він признається, що є сторонником соціалізму, що жив у приятні з Франком і Павликом. Драгоманова пізнав у „Січі“, але не стояв із ними в ближчих звязках, а один раз писав до нього по ревізії і жадав, щоби його не компромітував. Котурницького не знав. За листи Драгоманова відповідати не може. Радо поїхав-би до Росії, щоб звідти привезти твори Шевченка, яких инакше набути не можна. Лист Драгоманова з призначенням для Павлика, або Франка, приніс якийсь хлопець, а що Павлик лежав недужий у шпиталі, а Франка у Львові не було, листа не доручено нікому. В листі Шмериковського є згадка про Борислав, повість

Франка. Між молоддю були звязки на полі літературнім. Так треба розуміти слова Сельського „наша справа“ і „київський інтерес“, бо й до Київа посилено „Друга“. Голова трибуналу й прокуратор вмовляли в Мандичерського, що він стояв у дуже тісних звязках з Драгомановим і належав до тайного товариства з соціалістичними цілями, чому обвинений рішуче перечив. З огляду на те, що переслухані в слідстві русофіли кидали підозріння на Мандичевського, що саме від часу, як він став адміністратором „Друга“, в нім почали являтися соціалістичні статті, адвокат д-р Попемь жадав відчитання ч. 3–6 числа „Друга“, на доказ, що всі статті були літературного, белетристичного, а не соціалістичного змісту. Д-р Жмінковський підтримував домагання д-ра Попеля, а Мандичевський просив відчитати його переклад п. н. „Пипін про малоруське питання“, однак прокуратор і трибунал на се не згодилися. Домонтовича, обвинений не знав. Павлик питав Мандичевського на розправі, чи він коли говорив при нім, що вичікує грошевої підмоги від Драгоманова. Мандичевський відповів: „Ви нарікали переді мною, що бідуєте“. На питання Франка ствердив Мандичевський, що вони обидва ніколи „політичних справ не розбирали“.

Слідом за Мандичевським почато переслухання дня 15. І. Щасного Сельського, яке тривало дня 15 й 16. І. 1878 р. Сельський признавав, що він з переконання соціаліст, однак соціалістичних ідей не ширив, а з Драгомановим не листувався навіть у літературних справах. До ніякого тайного товариства не належав. Велів до себе писати під анонімом Іван Бойчук, бо листи, до його адресовані, пропадали. Під „непрошеними гістьми“ не розумів поліції, а тільки гостей з України, з яких один мав у Відні лікуватися, а що він був у стадії ригороза, се йому було не на руку. З Київа приходили для галицьких студентських товариств книжки, тому й мова в його листі до Мандичевського про „київські справи“ і „звязки з Київом“. Заклинський прислав йому статуту громади, але він до сього тайного товариства не належав, бо в Австрії нема потреби творити подібні організації. До Відня приїздили Українці і дехто лишав у нього свої книжки. Домонтович цікавився „Другом“, писав про нього статтю й хотів бачитися у Львові з його членами. Драгоманов також цікавився виборами в „Акад. Кружку“ і долею „Друга“. Домонтович агентом Драгоманова не був. Прокуратор переконував Сельського, що він листувався з Драгомановим. Член трибуналу Бушак питав Сельського, чим займається Драгоманов і чому живе в Женеві? На се питання відповів Сельський, що „Драгоманов є літератором, посвячується українському письменству, а чому мешкає в Женеві, тяжко відповісти, і тільки він сам міг-би про те докладно сказати. Я догадуюся, що тільки тому, що на Україні по українськи писати не вільно, а в Женеві се не заборонене“. „Січ“, як студентське Товариство, стояло у звязку з „Другом“, а члени „Січи“ сей часопис передплачували. На питання д-ра Попеля, чи по ревізіях і арештуваннях у Львові побоювалися віденські студенти ревізії у себе, Сельський відповів, що „ми, стоячи у літературних звязках з „Другом“ і його редакторами, а властиво членами виділу, легко могли бути наражені на ревізії та ув'язнення, і сього ми боялися“. Котурницького Сельський не знав. На закінчення переслухання Сельського забрали голос Павлик і Франко. Перший із них заявив, що слова листа Драгоманова до Терлецького, що „Львов'яни перелякалися і тепер черга на вас, Віденчуків“, треба розуміти так, що Драгоманов побоювався, що через арештування редакторів літературний часопис „Друг“ може упасти. Франко добавив, що „Драгоманов сильніше зацікавився „Другом“, коли змінено редакцію, бо щой-но тоді зав-

важив певні тенденції і означений напрям школи реалістичної, матеріальної і пересвідчився, що сей часопис може стати позиточним, бо молоді люди починають думати й цікавитися добром краю“.

З-поміж обвинувачених на останньому місці переслухано дня 16. І рано Остапа Терлецького. Окрім урядового, досить короткого звіту з його переслухання маю ще під руками окрему записку Остапа Терлецького, що він її списав зараз-же по скінченні розправи, коли опинився на волі. Користаю з неї та подаю тільки короткі виїмки, з огляду на тісні рамці, визначені для моєї студії. Терлецький промовляв:

„Я еще в слідстві сказав був, що я з переконання соціяліст, і коротенькими словами дав був дефініцію соціялізму, як я його розумію. Яка-б там однако-ж загальна і коротка дефініція не була, то я все таки глибоко переконаний, що вона була, по крайній мірі настільки ясна, що не мож із неї було обвинювати соціялізм о якісь шкідливі тенденції. Тимчасом пан прокуратор з актів оскарження береться судити не тільки, якими нелегальні способи, якими стараємося ширити свої переконання, але в кількох наворотах і при кількох случаях називає соціялізм „zgubnym“ „і спеціально о мені каже, що я вже року 1876 „przesiąkł zgubnemi zasadami komunistów“.

„На се я мушу передовсім відповісти, що теорія соціялізму, яко теорія економічна, ніяким способом не може бути предметом урядово-судових аналізаций. Яко теорія економічна вона передовсім належить перед учену критику економістів, а в дальшій дорозі вона може бути предметом публічної дискусії в газетах, учених розправах, політичних кружках і т. п. Розуміється, що і пан прокуратор, яко чоловік мислячий, мусить мати свій приватний, суб'єктивний погляд на сю теорію. Але ніяким способом пан прокуратор, чи там ц. к. прокураторія не сміє той свій приватний, суб'єктивний погляд робити основою судового урядування. Ми живемо в державі конституційній, ми вільні жителі, вільного краю і яко такі можемо мати переконання, які нам хочеться, і ніяка судова, ані адміністративна власть не має права ех officіо кидати анатему на сей, або другий керунок політичний, або науковий. Я отже мушу передовсім застерегти себе против сего нелегального поступовання ц. к. прокураторії“.

Застерігшись проти прокураторської практики, Остап Терлецький звертав увагу на сучасний соціально-економічний устрій, котрий „за-для свого індивідуалістичного способу продукції не тільки не спосібний забезпечити робочому чоловікові повної користі з його праці, але що він іменно оснований на експлоатації усього робочого народу через меншість багату і непродуктивну“. Через сучасний устрій „хлоп і ремісник... мусить із своєю вільною працею попасти в повну економічну неволю великого капіталу“. „Економічна неволя працюючої маси народу робить для неї недоступними усі придбання цивілізації, через що ся маса остається у матеріальній і моральній неволі“. „Річ ясна, що таке положення не тільки не можна ніяким способом назвати справедливим і гуманним, але що воно противне усім здоровим законам економічним і властивій цілі людської асоціяції“. „У дальшій своїй розвою воно грозить упадком культурі і усьому, що мусить бути кожному чоловікові дороге і святе“. „Обов'язком кожного мислячого чоловіка отже єсть шукати способу, як положити кінець сим деструктивним і руйнуючим тенденціям приватного капіталу“. Спосіб той лежить в переміні приватно-капіталістичної продукції на продукцію колективну. Такий спосіб подає іменно соціялізм“. „Соціялізм відбирає право до продукції приватному капіталістові і таким побитом затирає головне джерело народньої недолі—він передає те право громаді робітників, віддаючи в її виключну власність усі средства продукції, і таким способом робить можливим здоровий розвій економічних відносин, а ео ірсо і усієї людської культури“. „Кожний чесний і тверезомислячий чоловік повинен отже бути соціялістом, коли не хоче брати на свою совість одвічальности за те, що бачивши народню кривду і знаючи, як їй зарадити, дивився на упадок народу з заложеними руками“. До такого погляду на соціялізм доходить

Шефле у своїх творах „Der collective Kampf ums Dasein“, „Bau und Leben des sozialen Körpers“ і „Quintessenz des Sozialismus“. „Коли після мого переконання кожний чесний чоловік повинен бути соціалістом, то повинен ним бути передовсім кожний чесний і тверезомислячий Русин“. Ми, Русини, нарід чисто хлопський, отже нарід, зложений з самих людей, котрі працею рук, або голови своєї заробляти мусять на хліб насущний“. В Галичині „почався перехід дрібної земської власности у руки великого капіталу“. Учений Поляк, проф. Пілят у своїй статті про ліцитацію хлопських ґрунтів каже виразно, „що коли обставини економічні остануться і далі такі самі, як тепер, то за 13 років уся земля хлопська перейде в чужі руки“. Моя думка, „що земля має бути повернена на власність робочому народові, що на тій землі працює“.

Коли прокураторія закидає мені, що „моя кореспонденція з Драгомановим мала на цілі не теоретичні погляди, але „чинну пропаганду“, то я зазначу, що чинна пропаганда може бути ведена або дорогою бунту, або літературною працею. До бунту я неспосібний. „Я цілий майже рік прикований службою урядовою до Відня, а місяць урльопу уживати мушу на купелі і курацію“... Від ведення одначе літературної пропаганди „я не тільки ніколи не відрікався, але й виразно й одверто застерігаю собі право до неї, розуміється, в границях законом дозволених і під його контролею“. До неї накликавав я Навроцького, хоча не збирав нікого до якого-небудь тайного товариства:

„Я не думав і не міг думати о ніяких недозволенних, тайних конспіраціях уже власне для того, що я соціаліст. Моя справа чиста, чесна і свята і не тільки не потребує боятися денного світла, але вона без нього жити не може.. Вона боронить справедливих інтересів цілої маси народу і до народу мусить обергатися із своїм писаним словом... Таку пропаганду я сам зрештою провадив уже. Я видав у Відні чотири брошури з тенденціями соціально-демократичними, написані Василем Кісткою, і поступив собі при їх виданню зовсім законно... Для соціалістичної пропаганди, як я її власне схарактеризував, тайне товариство по-просту непотрібне.

Що такого товариства не було, про се свідчить лист Драгоманова, де він нарікає на брак органічного звязку, на галицький атомізм, на українську неакуратність. Коли Заклинський закликав мене і Сельського до тайної громади, ми відповіли йому, „що сей початок нового життя уже з самого початку ступив на дуже нераціональну і слизьку дорогу“.

Для літературної пропаганди перекладав я твір Lavelev'a: „De la propriété et de ses formes primitives“. Половину сього перекладу забрано мені при ревізії. Приготовлював я його для наукового видавництва, що мало виходити у Відні. В сій цілі переписувався з Драгомановим. Моя переписка доторкалася українського письменства, під котрим я розумію не тільки її белетристичну частину, але усе писане народне слово загалом, отже і політику і літературно-політичну пропаганду“¹⁾.

Голова трибуналу задавав ще Терлецькому ряд питань, ідентичних, як при переслуханню в слідстві, тому нема потреби їх тут вдруге переповідати. Зауважу хіба, що й на розправі висловлювався Остап Терлецький з великою пошаною до особи Драгоманова, котрого пізнав у „Січі“ і з котрим старався сходитися як-найчастіше, „бо від нього, як чоловіка дуже світлого, міг багато скористати“. Звідси почалося знайомство, а коли я, як урядник університетської бібліотеки, побачив, що у ній є дуже мало творів з українського письменства, просив я тоді бібліотекаря, щоби закупив для неї книжки. Він спершу пристав, коли одначе кошти спровадження і самі книжки видавались йому надто дорогими, я звернувся до Драгоманова, що зобов'язався їх достарчувати дешевшим коштом. Звідси

¹⁾ „Переслухання Остапа Терлецького“ переховується в оригіналі і копії Павлика в Націон Музеї у Львові. Воно вийде окремо в листуванні Драгоманова з Терлецьким.

почалася переписка з Драгомановим, яку досі утримую і буду надалі утримувати, бо з чоловіком, під оглядом ерудиції так високо поставленим, не тільки почесно вести переписку, але й корисно, бо від нього багато можна навчитися“.

Після переслухання Остапа Терлецького почалося дня 16. I, пополудні так зване доводове поступовання.

На жадання Мандичевського покликано двох свідків. Перший із них, Василь Дідошак (пізн. адвокат) зізнав, що Мандичевський вступив до виділу як адміністратор „Друга“ дня 22. II. 1877 р. Точну дату пам'ятає тому, що в днях 18 і 20. II. відбулося два засідання виділу одно по другім, чого раніше не бувало.

Другий свідок, Бронислав Старецький (пізн. гімн. учитель) зізнав, що ч. I „Друга“ з дня 8. I. 1877 р. видано за адміністрації Вол. Лукича Левицького, а щой-но ч. 3—4 з датою 23. III. 1877 р. за адміністрації Мандичевського. За чиєї адміністрації вийшло ч. 2, він не знає.

З черги відчитувано зізнання русофільських студентів донощиків, Ант. Завалкевича, Вол. Курбаса, Петра Каплона та Івана Нановського, поліційні відозви, письмо віденської прокуратурії, протокол переслухання Лімановського, помічання віденського суду в справі звязків Котурницького з Бжезінським, протокол ревізій у льокалі „Друга“, „золоту грамоту“ (при замкнених дверях), протокол ревізій і акти переслухань д-ра Мик. Антоневича, о. М. Рошкевича, о. Льва Шинкєвського, Льва Василевича, зізнання обвинуваченого Ант. Пребендовського, протоколи ревізій у Івана Франка, доходження староства в Косові, акти ревізій і переслухань, переведених у свояків Павликів, зізнання Балтаровича, лист Мих. Подолінського з дня 14. VI 1876 р. і лист Андрія Н. (Січинського). Серед відчитування протоколів переслухано Карла Скаміну.

При відчитуванні зізнань русофільських свідків виказували обвинувачені Павлик, Франко та Мандичевський, що вони незгідні з правдою. Коли Скаміна раніше складав у слідчого судді зізнання, що сильно обтяжували Франка, в часі розправи заявив, що „має коротку пам'ять і тому докладно своїх зізнань повторити не може, одначе так було, як у слідстві подав“. Тоді почав йому голова відчитувати поодинокі речення з протоколу, списаного в слідстві, упімнув його, щоб говорив правду і вказував на наслідки фальшивого зізнання. Щой-но тоді розвязався язик Скаміні. Він повторив те, що говорив у слідстві, та добавив, що „зразу не хотів так зізнавати, бо боявся, щоб Франко по виході з в'язниці йому що злого не зробив, а бо не убив“. На зізнання Скаміні Франко відповідав, як у слідстві, та завважив, що свідок „зложив фальшиві зізнання, хотів у сей спосіб підхлібитися, щоб стати в'язничним кухарем і мати змогу далі окрадати“. За ці слова голова скартав Франка. Коли-ж голова жадав від Франка, щоб він ставив питання Скаміні та збивав його зізнання, він зрікся сеї чести. При відчитуванні „золотої грамоти“, яку Котурницькому мала прислати одна з книгарень, завважив Павлик, що її зміст дійсно підбурює проти московського уряду, одначе „Драгоманов признавав подібні письма і прокламації, видані на Україні, як хиблені та неудачні“. При зізнаннях Балтаровича Терлецький заявив, що знайдені в нього брошури він йому подарував.

По відчитанні листа Андрія Н. (Січинського) до Бучинського з р. 1875, де перший писав, що „поклонники, а радше провідники соціалізму, се або фанатики, або люди несовісні“, забрав слово Остап Терлецький і заявив: „Андрій Н. каже, що ми або фанатики, або люди несовісні. Про те, чи ми фантасти, чи ні, тут нічого говорити. De gustibus non est disputandum. Фантастичність наших поглядів треба-б нам однако-ж доказати.“

Я обернусь тут тільки проти закиду несовісности, котру Андрій Н. у нас тоді-б бачив, якби ми соціалістичну пропаганду вживали до перепроведення політичної революції. На се я скажу, що таке вживання соціалістичної пропаганди вже для того зовсім не можливе, що соціалізм до політичних революцій не прикладає ніякої вартости; навпаки, він уважає їх за шкідливі, бо при теперішнім складі соціально-економічних відносин вони завсіди виходять тільки на користь пануючим верствам, а на шкоду робочому народові“.

Коли-ж відчитано лист Мих. Подолінського¹⁾ до Бучинського, а в нім слова: „Драгоманов тепер зовсім перемінився. Кожна книжка учерашня, а не нинішня, уже у нього стара і не має ніякої вартости, а тепер він не хоче вислухати ніякої думки, пішов у пророки і каже, що кожний, хто його не хоче слухати, єсть дурень“ — та голова трибуналу запитав Терлецького, чи він схоче поробити які замітки до сього листа, Остап відповів: „Я бим і Драгоманова і себе самого образив, як бим на таку мазанину що-небудь відповів“.

При кождім виступі в суді всі обвинувачені однозгідно зазначували, що в судовім матеріялі нема ніяких доказів на існування тайного товариства, ані на ведення якої-небудь соціалістичної пропаганди. Завважу також, що дня 16. І занедужала Анна Павлик. До неї вислано окрему комісію з лікарем, який ствердив, що вона хвора і в дальшій розправі участі не може взяти (D. 207). Трибунал вирішив вести розправу без її прияви, а оборону Анни Павлик переняв на себе д-р Попель.

Відчитування всіх вичислених протоколів і дискусія над ними тривала ще й дня 17. І. Найближчого дня почав промову прокуратор Зборовський, який силкувався довести, що всі обвинувачені є членами тайного товариства з соціалістичними цілями (за виїмком Пребендовського) та що вони збирали для нього членів і стояли в порозумінню із закордоном. Дуже тяжко, за його словами, провинився Франко, що навіть у в'язниці старався пропагувати соціалістичні думки. Прокуратор домагався гострої кари для всіх та виселення Котурницького поза границі австрійської держави. Мляві висновки прокуратора оспорювали й збивали оборонці та обвинувачені аргументами, якими послуговувалися в часі розправи. Все-ж таки шкода, що за виїмком Терлецького ніхто з обвинувачених не списав своєї промови, у якій без сумніву найшовся-б ще не один цікавий момент, коли не для характеристики справи, то для способу їх думання і для оцінки їх осіб. Один із принагідних учасників розправи д-р Іван Куровець, тоді учень гімназії, завважив у своїх споминах про Франка, що його коротка, але ядерна оборона в суді зробила на нього найбільше вражіння²⁾. Не перечу. Франко не був красномовний, але промовляв розумно, ядерно, коротко й без сумніву справляв вражіння, своєю ясною логікою та силою свого власного переконання. Одначе я подам короткі виїмки з оборони Остапа Терлецького, без сумніву одної із найкращих, які тоді виголошено в суді. Б'є із неї свідомість своєї гідности, глибоке пересвідчення, що він ішов чесною й легальною дорогою, коли своїми політичними переконаннями проторював шлях для нової поступової думки, що мала на меті перетворити суспільно-економічний устрій на своїй, рідній землі в ім'я добра, мужицької нації, якої почував себе членом.

¹⁾ Мих. Подолінський, знавець мов, був учителем європейських мов зразу в акад. гімн. у Львові, а опісля в Бродах. Писав подорожні спомини і перекладав з чужих мов повісті. Умер дня 5. І. 1894 року. (Діло, 1893, ч. 292).

²⁾ Новий Час, 1926 (початок травня).

Остап Терлецький ще раз поклав у своїй промові спеціальний наголос на те, що він соціаліст та що ніяка, ні судова, ні адміністративна власть не має права *ex officio* кидати анатему на сей, чи інший політичний, або науковий напрям, ані накладати своїх рук на пропаганду, коли вона обертається в границях, дозволених законом.

„Думаю—говорив він—що прокуратурія зовсім непотрібну завдала собі роботу, вишукуючи між арештованими паперами документальних доказів на те, що я провадив чинну пропаганду соціально-демократичну. Я і без документальних доказів сказав був відразу, що я її провадив, бо не маю найменшої причини критися із тим, що діялося публічно і що я уважаю як своє конституційне право“.

Письмо Віденського суду виразно зазначає, що матеріял, знайдений у Відні, незначний і недостаточний і на його основі годі кого-небудь обвинювати в яким-небудь проступку. Віденський суддя д-р Гебенштрайт заявив мені, що слідство у Відні против мене заставлено і справу переслано до Львова. Коли я там нічого не робив, то буду вільний. І не зібрано у Львові ніякого матеріялу против мене, а однак против мене і Сельського виготовлено акт обжалування. Що більше! Віденський матеріял дотикається виключно тільки моєї діяльності у Відні і коли віденська прокуратурія не почувалася до права переслідувати мене судовою дорогою за ділання, зроблене в границях її урядової компетенції, то я не розумію, відки тутешня прокуратурія може мати до того право?

Джерелом акту обжалування є доноси віденської та львівської поліції. Із них вона черпав усе своє знання і навіть свої географічно-етнографічні відомості, бо зробивши Драгоманова начальником усього руху соціалістичного малоруського, відбирає Русинам за се усі їх землі за Дніпром. Се є справдешній „захач“ і то замах на дуже великі розміри.

Поліція „зробила Котурницького емісаром секції польсько-руської інтернаціоналу і начальником соціалістичного руху в Галичині; Сельського произвела в генерали віденської секції, адв. Бучинського зробила головою усього руху малоруського. Окрім того віденська поліція зробила д. Площанського (ректора русофільського „Слова“) шефом партії соціалістичної в Галичині, а мене його ад'ютантом, а то для того, що у мене найдено записку про публічну діяльність Площанського. Жаль тільки, що зробивши Драгоманова шефом малоруського руху від Угорщини до Дніпра, вона не сказала, хто таке саме становисько займав в землях малоруських за Дніпром. Се було-би дуже потрібне, хоч-би тільки для комплекту“.

На таким „каламутнім джерелі“, як доноси обох поліцій, повнім диких невірних поглядів на поодинокі особи і на увесь український рух, опертий акт обжалування. Такий самий невірний погляд внесла поліція до залі розправи на особу Драгоманова. „Щоби двома словами схарактеризувати становисько Драгоманова між Русинами, скажу, що те, чим був для послідньої генерації малоруської Шевченко, для теперішньої генерації, отже і для нас, є Драгоманов... З ним усі ми рівні робітники на народнім полі, а що він робить більше і робить ліпше, як другі, се вже не його вина“.

Передаючи всі аргументи акту обжалування, виказував Терлецький їх нестійність і закінчив розмову словами:

І червак, коли його розтопчуть, в'ється ще під ногами, хто його розтоптав. А що-ж доперва чоловік і то чоловік мислячий! Тим-то по неволі вирватися мусить із зболілої груди голосний протест против такого самовільного і легкодушного поступовання прокуратурії, котра на підставі такого недостаточного матеріялу держить уже 8 місяців в арешті мене чоловіка хворого, котрого життя висить тільки на волссочку і котрий хіба тільки й тим провинився, що хотів служити щиро своєму народові.

На сім протесті я кінчу свою оборону. Може бути, що ваша совість і ваш обов'язок, панове судді, скаже вам прихилитися до внесення прокуратурії і тоді ви мене осудите. Моє совість і мій обов'язок каже мені вірно вистояти при моїх політичних переконаннях і при святій народній справі, котру я полюбив усім серцем і котрій служити буду, поки мого життя стане. Я знаю дуже добре, що по моїй стороні правда і право, і для того я зовсім спокійно чекати буду на ваш засуд!“.

Дня 19 січня 1878 р. о годині 2 по полудні заявив голова трибуналу, що доводове поступовання покінчене. Трибунал вийшов на нараду, по чім голова повідомив аудиторію, що оголошення вироку відбудеться дня

21 січня. Відложено відчитання вироку, бо він не був готовий і над ним треба було відбутися довші наради (Акт судової розправи, D. 206). Обвинувачені надіялись у відложенню оголошення вироку чогось іншого. Мих. Павлик додав до копії переслухання Ост. Терлецького таку замітку, в р. 1879, коли мав виклад із судової розправи перед емігрантами з Росії: „Розправа велася цілий тиждень, а суд сказав чекати на вирок аж до понеділка, з чого виводила (висновувала) публіка, що суд хоче телеграфувати до Відня до міністерства, або хоть порадитися львівського намісництва, що йому робити? Навіть противники наші з публіки зовсім не думали, щоби нас осудили. В понеділок о 12^{1/2} годині в набитій публікою залі львівський суд прочитав вирок, котрим усіх обжалуваних признав винними і засудив за участь у тайних товариствах;

Мих. Котурницького на три місяці арешту і виселення з границь Австрії;

Івана Франка на шість тижнів строгого арешту і на кару 5 гульденів за недозволену кольпортажу, евентуально на 24 години арешту;

Івана Мандичевського, Щасного Сельського і Остапа Терлецького, кожного зокрема на одномісячний арешт;

Михайла Павлика на три місяці строгого арешту;

Анну Павлик на один місяць строгого арешту;

Антон Пребендовського на 5 гульденів кари, зглядно на 24 години арешту (D. 210).

Засуджені, а зглядно їх оборонці заповіли зажалення неважності і просили випустити на волю Терлецького й Франка. Котурницький, як чужий горожанин, почав негайно відсиджувати кару (D. 216, 256, 257). і скінчив її дня 21 квітня 1878 р., по чім віддано його поліції (D. 257 1/2), яка дня 23. IV відставила його до німецької границі¹⁾.

Трибунал згодився випустити на волю тільки Остапа Терлецького, який дня 21. I вийшов з в'язниці і подав опісля дня 22. II 1878 р., свою адресу до Відня (D. 213, 215 229).

Натомість не згодився трибунал на те, щоб до остаточного поладнання справи випустити на волю Франка. Він зголосив був також рекурс проти засуду, коли-ж його затримано у в'язниці, і дальший побут у тюрмі не числився до кари, він заявив дня 22. I. 1878 р., що кару приймає. Відсидів її дня 5. III. 1878 р., коли остаточо вийшов на волю. (D. 213, 217, 218, 232). Франко перебув у в'язниці від дня 12. VI. 1877 р. по день 5. III. 1878 р., отже вісім місяців і 23 дні. Кару грошову сумою 5 гульденів заплатив Франко дня 24. IX. 1878 р. (D. 310, 311).

Ангін Пребендовський просив дня 10. VIII. 1878 року, щоб суд відложив йому кару грошову 5 гульденів, зглядно 24 годин арешту на час трьох місяців, одначе скріплений судовий сенат на се не згодився (D. 284).

Всі засуджені, за виїмком Котурницького, Франка й Пребендовського внесли рекурс проти вироку до найвищого трибуналу у Відні, покликуючись на те, що акт обжалування обвинувачував їх у приналежності до закордонного товариства, а засуджено їх за участь у краєвім тайнім товаристві, котрого в дійсності не було. Терлецький і Сельський застерігалися, що засуджено їх у Львові за їх діяльність у Відні (D. 242, 243, 252). Анна Павлик, що з обвинувачених одинока досі лишилася жива, застерігалася зокрема проти посуджування її в соціалізмі (D. 253). Дивним дивом, всі рекурси були опізнені, і через те найвищий трибунал не вхо-

¹⁾ Завважу, що женецький книгар Мих. Ельпіягер впоминався через швайцарську амбасад у Відні повернути книжки Котурницького, котрий був комісіонером фірми. Львівський суд відмовив жаданню (D. 271).

див навіть у суть справи, і всі рекурси дня 2. VII. 1878 р. відклонив (D. 260, 267, 270, 275).

Терлецькому застановлено з кінцем липня, за правосильністю засуду, його дрібну аліментацію, а тим самим усунено із служби (D. 289). Він зголосився у львівським суді дня 14. VIII. 1878 р. і почав відсиджувати кару. Його звільнено з тюрми дня 14. IX (D. 287, 288, і 304).

Михайло Павлик просив дня 10. VIII львівський суд відкласти кару на шість тижнів, а коли суд відмовив, він відсидів її в тюрмі від дня 20. VIII до дня 20. XI 1878 р. (D. 283, 292 і 328).

Анна Павлик просила дня 16. IX. 1878 р. суд, щоб їй дозволено відсидіти кару в Косові, бо не мала грошей на дорогу (D. 289). Одначе суд відмовив її просьбі з огляду „на її соціалістичні засади“ (D. 309). Анну Павлик відставлено на її кошти до Львова (D. 314), де вона почала відсиджувати кару дня 19. X. 1878 р. і вийшла на волю дня 19. XI (D. 321—2 і 327).

Щасний Сельський відбув кару в львівським суді від дня 7. IX до 7. X. 1878 р. (D. 300—1 і 315), по чім віденський університет зажадав перекладу його засуду на німецьку мову D. 325).

Мандичевський відсидів у Львові свою кару в тюрмі від дня 22. VIII. до 22. IX. 1878 р. (D. 294—5 і 307).

Зглядно найлегше могли відчути сю кару Щасний Сельський та Іван Мандичевський, бо обидва в хвилі ув'язнення в червні 1877 р. кінчили університетські студії, а тим самим могли опісля скласти іспити, як укінчені слухачі, без спеціальних перепон. Перший із них став з часом шанованим, науково працюючим лікарем (він умер 20. V. 1922 р. у Витвиці коло Болехова¹⁾), другий добився адвокатури. Михайло Павлик мав також у тім часі абсолюторію з філософічних студій, з яких рішив зрезигнувати, коли дня 13. XI. 1877 р. писав до Драгоманова, що „абим товк по вулицях каміння, то не возьмуся вчити сеї мертвеччини“²⁾. Його тягнуло до журналістики, для якої працював ціле життя (умер у Львові 26. I. 1915 р.³⁾).

Найтяжче відбився засуд на Остапові Терлецьким та Іванові Франкові. Перший із них, слабосильний і хворий, вписався на юридичний виділ і складав іспити серед страшного бідування, яке описав у своїому листуванні з Драгомановим. Велика сила духа була в сеї людини, коли не тільки зложив три правничі іспити і три ригорози, з титулом доктора прав (1899 р.), але й склав адвокатський іспит. Серед тяжких життєвих злиднів і тяжкої праці на хліб насущний віддавався він залюбки науковій праці і полишив після себе важні студії з поля українського письменства кінця XVIII і XIX віку. Нужда й праця понад силу загнала його передчасно до гробу. Він умер з пам'яттю найкращої людини, характеру чистого, як сльоза, у Львові дня 9 (22) VII. 1902 р. на 52 році життя⁴⁾.

Іван Франко, один із найспособніших, здобув докторат філософії щойно-но 1893 року у Відні і хоча відбув габілітаційний іспит на катедру української мови і письменства на львівському університеті, міністерство освіти у Відні її не потвердило. Причиною відмови був засуд у соціалістичнім процесі 1878 року. Умер він також передчасно дня 28. V. 1916 року на 60 році життя.—

На закінчення оповідання про соціалістичний процес з р. 1878 завважу, що я навмисне оминав при ним звіти сучасної польської та русо-

1) Календар „Просвіти“ на р. 1923. стор. 206.

2) Переписка Мих. Драгоманова з Мих. Павликом, II, стор. 234.

3) Календар „Просвіти“ на рік 1916, стор. 135—6, де вміщений некролог п. в. „Тихий борець пера“.

4) М. Грушевський, Некролог Ост. Терлецького в „Записках“, Т. 48.

фільської преси, бо, як завважав Павлик, „Газети поперекручували багато в своїх справозданнях“ і „ми виходимо в них сміховинцями“¹⁾. Спеціально русофільське „Слово“ підкреслювало такі моменти, які мали на меті понизити й висміяти український рух, або й поодиноких обвинувачених, як Франка, Михайла та Анну Павлик,—останніх двох за те, що Анна П. явилася на розправі в сукні й капелюсі²⁾. Засуджені хотіли видати „спеціальне справоздання процесу осібною брошурою по-польськи й по руськи“, але заповіджена брошура друком не вийшла³⁾.

Коли я збирав матеріяли до своєї праці, звернувся був до співучасника тюрми Болеслава Лімановського, нині сенатора польського союму у Варшаві, за споминами з пережитого тяжкого часу і дістав отсі короткі помічання, які подаю на його відповідальність у перекладі з польської мови:

„Михайла Котурницького, котрого правдиве ім'я й назвисько було: Юліян Кобилянський, знав я добре і мав з ним близькі й заприятелені зв'язки. Був він щирий у своїх пересвідченнях, але нетолерантний супроти інших, а навіть деспотичний і з сеї причини поріжнився з багатьма своїми „współwyznawcami“. Засуджений на тяжку в'язницю в келії, вийшов із неї зламаний. Оминав опісля політичну роботу. Імовірно помер, бо я не міг дістати про нього ніякої вісти“.

„З Остапом Терлецьким не в'язали мене ніякі зв'язки. Я був на волі і ходив до суду, коли відбувалася розправа. Промова Терлецького мені дуже подобалася. Вона свідчила про його гарний характер“.

„Ів. Франка та Мих. Павлика пізнав я щой-но по процесі. Коли їх засуджено, я ходив кілька разів відвідувати їх у тюрмі. Опісля був я із ними безнастанно у зв'язках“.

„Про сей процес, в котрий я також був умішаний, писав я два рази досить докладно: в „Jahrbuch für Socialwissenschaft und Socialpolitik (Zürich, 1879 стор. 262—4) і в статті „Wspomnienia z pobytu w Galicji“, друкованій книжці „Z pola walki“, London, 1904“.

Обидві статті писані з глибоким пієтетом до засуджених, а перша із них для доповнення звіту із розправи подає дещо нового. Лімановський писав:

„Процес згромадив дуже численну публіку, головно з кругів університетських і гімназіальних. Настрій супротив обвинувачених, спершу в багатьох рівнодушний, а в декого неприхильний, змінився наприкінці на повну симпатію. Спеціально корисне вражіння для справи викликували промови Остапа Терлецького, Мих. Павлика та Ів. Франка. Промова Мих. Котурницького була добре оброблена, але її виголошено невиразно й монотонно, через що вона багато стратила. Українці промовляли українською, Котурницький польською мовою. Останній виказував у своїй промові, що правдива й стала згода між Поляками та Українцями в Галичині може бути переведена тільки на основі соціалізму. Те саме потвердив Остап Терлецький і в своїй останній промові. Судді, що виступали зразу сміло, при кінці справляли вражіння, ніби сами себе боронили. Роля заступника прокуратора була гідна пожалування. Всі його твердження опрокинено, всі його висновки розбито. Соціалізм, що був для нього потворою, вийшов у цілком иншій світлі. В наслідок сього він в найбільшій частині, мовчав, а коли забирав слово, то радше виправдувався, як обвинувачував. По місті розійшлася поголоска, що заст. прокуратора Зборовський заявився проти процесу через брак доказів, але на виразне жадання старшого прокуратора мусів підтримувати акт обжалування. Між иншим справа наробила стільки гомону, що треба було когось засудити, щоб не компромітувати поліцію, намісництво, прокуратора й слідчого суддю, котрі у своїм запалі ломили часто конституційні гарантії австрійських горожан. Сам процес чимало спричинився до поширення соціалістичних ідей. Радо куповано книжки, які лежали по складах, а поліційні стеження пригадували соціалістам на пропаганду в хвилях, коли вона замовкла“.

Коли говоримо про сам процес, то викликала його, без сумніву, необережність Мих. Драгоманова, що віддав свій лист з дня 25.V. 1877 р., призначений для Павлика, в руки М. Котурницького. Сей лист перехопила в нього поліція. Нитка по нитці і судові власті дійшли до клубка, при чім посипалися арешти наліво й направо, мов з „рога обильности“. Сей лист, писаний необережно, міг викликати в судових кругах подо-

1) Переписка Мих. Драгоманова з Мих. Павликом, II, стор. 283—4.

2) Слово, 1878, друга половина січня.

3) Переписка Мих. Драг. з М. Павликом, II, стор. 283.

Франко перед недугою
(антропологічні знімки, зроблені в 1904 р. Хв. К. Вовком у Львові, під хатою Грушевських)

зріння, яких висловом був акт обжалування. Якби Драгоманов вислав був лист просто на адресу Павлика, Мандичевського, або Франка, до процесу не дійшло-б.

Наша суспільність не знала тоді, що між австрійським урядом та царськими властями було тісне порозуміння у вишукуванні „небезпечних звязків Драгоманова із заграницею“, що „загрожували, коли не зараз, то пізніше пануючому порядку“. Австрійський намісник Альфред Потоцький конферував тоді особисто з кн. Дондуковим-Корсаковим і брав від нього інструкції, як має за Драгомановим стежити¹⁾. Царські суди дивились тоді на австрійські судові власті як на свої філії. Прокуратор апеляційного трибуналу у Варшаві зажадав від міністерства судівництва у Відні, щоб воно вислало йому акти процесу Котурницького (D. 319).

Мих. Драгоманов старався ослабити вражіння перехопленого в Котурницького листа, коли вислав на руки Павлика критику акту обжалування²⁾. Він хотів навіть приїхати яко свідок на розправу, перед чим його перестерігли Павлик і Терлецький, бо над Драгомановим висіла гроза тюрми, засудження й видачі царським властям³⁾. Словом, Драгоманов хотів пожертвувати свою особу, щоб виєднати волю для тих, які через його необережність засіли на лаві обжалованих. Годиться признати, що ув'язненими Драгоманов щиро піклувався, присилаючи їм гроші на прожиток у тюрмі й по за нею⁴⁾.

Засуд Франка й товаришів вважають сьогодні правники за судову фікцію⁵⁾. Засуд запав, хоча не було ніяких доказів на існування соціалістичного товариства і на соціалістичну пропаганду з боку обвинувачених. Одначе процесу й засуду треба було галицьким, польським верховодам, щоб зміцнити свої впливи в Австрії і свою владу в Галичині⁶⁾. Але ся фікція та обставини, серед яких вона звершувалася, ломила обвиненим життя. І Франко писав про сей процес у своїй автобіографії, вміщеній при збірнику „В поті чола“:

„Безтолковий процес, котрий упав на мене, як серед вулиці цегла на голову і котрий скінчився моїм засудженням, хоча у мене не було за душою й тіни того гріха, який закидували—був для мене страшною і тяжкою пробою. Дев'ять місяців, пробутих в тюрмі, були для мене тортурою. Мене трактовано, як звичайного злодія... Та не сама тюрма була для мене найтяжчою пробою. Засуд кримінального суду, а особливо те, що я опісля застав на світі—сто раз тяжчий і несправедливіший засуд цілої суспільности, кинений на нас, страшно болів мене. Мене викинено з „Просвіти“, заборонено приходити на „Бесіду“,—а люди зі старших, котрі хотіли мати зі мною яке-небудь діло, видались зі мною тільки в секреті, що мене ще дужче принижувало“.

В дійсності поведено нагінку проти соціалізму й комунізму ще перед арештами та судовими процесами, в „Правді“ у статті Вол. Барвинського „Слівце до опізнання“ (1877, ч. 3 і 5) і в Данила Танячкевича: „Прояви соціалістичні між Українцями та їх значіння“ (1877, ч. 5). Перший протестував проти „пропаганди западнього соціалізму і комунізму“, бо

1) Переписка Мих. Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871—7, стор. IX передмови.

2) Переп. Мих. Драг. з Мих. Павликом, II, стор. 265—280.

3) Там-же, II, стор. 252.

4) Там-же II, стор. 232 і 250.

5) Д-р. К. Левицький: Історія політичної думки гал. Українців, Львів, 1926, стор. 166.

6) Д-р І. Франко: „Остап Терлецький“, стор. 43—4 (Записки Наук. Тов. ім. Шевч. том 50).

він „противний вдачі українського народу“ і „не може остоятися по своїй позитивній стороні перед лицем науки“. Другий ударив в іншу струну та зазначив, що „українські соціялісти є причепами соціялістів московських“ та що „російське правління є одиноким мотором соціялістичного руху між українською молоддю“. Скоро одначе почалися арештування, редакція „Правди“ напечатала крайньо нетактовну статтю Федора Черногори п. н. „Лжепророки“ з моттом: „гірше Ляха свої діти її розпинають“ (ч. 12). де плямовано соціалізм як язву, а його провідників, „як п'явок і душолюбів“. Прикрого вражіння сеї статті не в силі була заглушити прегарна статейка Вол. Навроцького, друкована у найближчому числі „Правди“ (ч. 13) п. н. „Нагінка за соціялістами і польська преса“, де вчений статистик глузував з удаваного переляку польських газетярів і радив призадуматися над власною літературою.

Дорогою нагінки пішло русофільське „Слово“, яке в кожному прояві українського руху бачило свою загибель. Воно видрукувало з нагоди арештовань ряд гидких, денунціяційних статтів на теми: „польська інтрига“, „деморалізація молоді“, „адгеренти нігілізму“¹⁾. А по одній лінії із „Словом“ пішла польська консервативна преса, що вперше задрожала в Галичині про стан свого посідання і по процесі в рядках „Gazet'i Narodow'oi“ писала про „страшну“ агітацію, ведену „холодно з обдуманим планом з боку людей спосібних і на все здетермінованих“ та перестерігала перед „ідеями інтернаціоналу, що мають і в нас фанатичних сторонників, а при тім зручних і талановитих, тим небезпечніших, бо ділають в добрій вірі“²⁾.

Згаданий польський часопис признав за засудженими бодай добру віру, котрої не рідко відмовляли їм та Драгоманову галицькі Українці. Недарма застерігався клерикальний „Рускій Сіон“ проти „опира соціалізму“, проти „чорних лжепророків“, що наважились довести до перевороту, збурити державу й релігію, знести власність, знищити родинне життя“, а рівночасно жалував, що в Австрії нема способів, щоб таких людей зробити нешкідливими, що „нема в нас безлюдних пустинь, де могли-би далеко від людських осель, свобідно своїм теоріям віддаватися“³⁾.

А між тим, ті прокляті „Руск'им Сіон'ом“ і засуджені судом молоді люди горнулися до Драгоманова, як діти, коли писали до нього: „Усі Вас поздоровляємо і щиро цілуємо. Ви нам усім тепер удвоє стали дорожчі і любіші, коли нас за Вас переслідують“⁴⁾.

Вирок суду і засуд з боку суспільности ломив життя, та не зломив. Найбільшу силу відпорности виявив геніяльний Франко, що австрійсько-польському судові відповів зараз по розправі брошурою „Co to jest socializm“⁵⁾, а своїй суспільності працею велета.

¹⁾ Слово, 1877, ч.ч. 68, 73, 74, 75 і 76.

²⁾ Переписка Мих. Драг. з Мих. Павликом, II, стор. 283.

³⁾ Рускій Сіон, 1878, ч. 2, стор. 59—63 в статті А. С. Соціалізм. Процес во Львові. В р. 1877, ч. 18. надрукував „Рускій Сіон“: „Слово в справі соціалізму“. де виступав проти „Dziennika Polsk'ogo“ і „Gazet'i Narodow'oi“, які посуджували галицьке духовенство у веденні соціалістичної пропаганди і підбурювали селян „до вивласнення і вирізання панів і жидів“.

⁴⁾ Переписка Мих. Драгоманова з Мих. Терлецьким, II, стор. 283.

⁵⁾ Вона схарактеризована в студії Мих. Возняка: „До соціалістичного світогляду Івана Франка“, вміщеній в „Іван Франко. Збірник“, Книгоспідка, 1926 р.

Іван Франко в добі радикалізму.

I.

На вічі в Снятині 27 лютого 1892 р. оповів Франко приповідку про трьох братів-сиріт. По смерті батьків вони зробили пажежу, а коли пізніше зійшлись на попелищі, два старші почали сваритися, що ось тут, мовляв, стояла скриня нашого татуня з речами, а тут комора, а тут стола, а це повинно належати мені, а те мені. А тимчасом із усього того був тільки попіл. А наймолодший брат скулився, поблід від голоду, дрижить від холоду й каже до старших братів: „Я голодний, голий, дайте спокій пустим сваркам, ви-ж бачите, що з того всього, що було, тільки попіл. Краще подумаймо над тим, якби то нам наново зачати хазяйнувати, якби нову хату покласти. Покиньте сваритись, а ставмо нову хату й робімо на хліб“. А старші брати до нього: „А ти, безбожнику! Ти так шануєш пам'ять батька?“ Таку притчу оповів Франко снятинським вічовикам, щоб дати їм наочну картину тодішніх українських партій у Наддністрянщині. Два старші брати—це були дві старші наддністрянські партії, що вічно тільки сварились над славною бувальщиною, над споконвічною азбукою. Під наймолодшим братом разумів Франко радикалів, кажучи, що „радикали власне мають заслугу, що перші покинули пусті та глупі спори національні, а всю увагу звернули на ту дорогу, на котрій могли-б ми спільними силами дійти до кращого ладу, до добробуту. Як будемо заможні, тоді всі будуть нас шанувати, тоді легко буде нам здобути собі і права національні та політичні. Ми попросту візьмемо собі їх“¹⁾

Ідейний батько наддністрянської радикальної партії Михайло Драгоманов, що своїми особистими й листовними зв'язками та впливом своїх писань і видань надхнув гурток молоді заснувати партію й дав їй свою ідеологію, назвав обидві старші наддністрянські партії літературно-суспільними²⁾. Радикальна партія гостро різнилась від обох старших. Формальному розумінню народности й декламаціям про народні права, домаганню української мови в школі й уряді та заходам коло розвитку українського письменства в українофілів-народовців протиставила радикальна партія дійсно практичні інтереси українських народніх мас Наддністрянщини, їх економічну й політичну незалежність. Ще більше чужою була радикальна партія москвофілам, що мріяли про з'єднання що до мови й релігії з російським царством із усім властивим йому бюрократизмом, неволею й економічною нуждою.

Хоча радикальний гурток виступив у Наддністрянщині в 1877—79 рр., ґрунт для нього підготовило вже попереднє народовство. Старіючись ставали народовці консервативними рутенцями, за те дехто з молодших підходив до основних думок українсько-хлопоманського руху початків

¹⁾ Віче народне в Снятині (Народ, 1892, стор. 67). Повітове народне віче в Снятині (Хлібороб, 1892, стор. 45).

²⁾ Пор. працю М. Драгоманова „Літературно-политическія партіи въ Галиціи“ в листопадовому зошиті петербурзького „Дѣла“ за 1881 р. В українському перекладі М. Павлика вийшла праця Драгоманова у Львові 1904 р.

60 рр. XIX в. на Наддніпрянщині, думок, ясніше освічених безпосереднім впливом західньо-європейського життя й науки. До таких молодших народів належав Володимир Навроцький, що старавсь удержати своїх товаришів на поступовому шляху та своїм співробітництвом у „Киевском Телеграфі“ й женеvській „Громаді“ подавав руку українським радикалам і соціялістам. Із народовського ґрунту вийшов також Остап Терлецький і віденські Січовики 1873 — 1877 рр., що їх світогляд розвився, правда, головню під західньо-європейським впливом, але не цурався також і російських впливів. Віденський гурток був важним для Галичини містком між старим народовством і новим радикалізмом, що висловлювався в 70 рр. головню в абстрактних принципах європейського радикально-соціального руху.

Розбудження українського радикально-соціялістичного руху у Відні та Львові—це в першій мірі наслідок особистих зносин і впливів наддніпрянських соціялістів, що в 70 рр. переїздили через Львів і Відень до Цюриху, Женеви й Лондону та вертали назад. Як українські соціялісти Наддніпрянщини виховалися на українській і російській літературі й крім того були в безпосередніх зв'язках із західньо-європейським радикальним рухом, так і їх наддністрянські учні йшли слідами своїх учителів. Таким чином згадані переїзди наддніпрянських соціялістів довели до утворення групки солідарних радикальних пропагандистів, складеної з Наддніпрянців і Наддністрянців, із найвизначнішим представником Михайлом Драгомановим.

Дуже помічним джерелом радикалізму було наочне ознайомлення Наддністрянців із російською белетристикою, демократичною симпатіями, змістом і мовою. Як сумно стояла в Галичині справа з ознайомлюванням з російською літературою, показує факт, що коли „Другь“, орган студентського товариства „Академический Кружок“, задумав познайомити своїх читачів із Тургенєвим, то вибрав із нього оповідання „Собака“ й переклав його на свою мову з німецької мови. Тоді Драгоманов загадав, з одного боку, познайомити галицьку молодь із російською літературою з її соціяльно-реальним напрямком і явно демократичним відтінком і, з другого, „галицьких москвофілів“ побити на голову московською-ж літературою¹⁾. Своїми трьома знаменитими листами Драгоманов не тільки звернув гурток молодих студентів, серед них у першій мірі Франка й Павлика, на шлях українства в справі літературної мови, але й спонукав їх почати придивлятись до реального стану народніх мас Наддніпрянщини. І ось під впливом української літератури Наддніпрянщини, під впливом російської й західньо-європейської літератури й науки, нарешті, особистих зв'язків із наддніпрянськими соціялістами галицькі юнаки почали приходити до переконання, який поверховний був патріотизм ріжних відтінків у давніших наддністрянських партій з його повним браком уваги до реальних потреб народніх мас.

Успіх Драгоманова був того роду, що в редакції „Друга“ настала зміна в народньому напрямку, два студентські товариства, москвофільський „Академический Кружок“ і народовський „Дружній Лихвар“ злились в одно товариство, а молодь стала на ґрунт народовства в його найчистішій формі без національного романтизму, заступленого в неї новішою європейською наукою. Обставини склались так, що коли-б не перешкоди, москвофільська партія були-б утратила молодь на користь нової, що почала народжуватись. Та хоча льод було проламано, новий рух не міг потекти ширшою течією головню тому, що галицьку публіку

1). М. Драгоманов: Літературно-суспільні партії в Галичині, стор. 41.

перелякали поліційні труси, арешти й переслідування в рр. 1877 — 79, викликані у великій мірі доносами москвофілів та піддержані й деким із старших народовців.

В червні 1877 р. арештовано всіх членів редакції „Друга“, серед них уже тоді найвизначнішого робітника його з Наддністрянщини — Івана Франка, що від того часу став головною пружиною нового поступового українського руху в Галичині. Перші проби Франкового гартування на новий шлях прийшлись йому тяжко й болюче, як про це він ось що оповів у своїй автобіографії:

„Безтолковий процес, котрий упав на мене, як серед вулиці цегла на голову, і котрий скінчився моїм засудженням, хоч у мене не було за душею й тіни того гріха, який мені закидали гані тайних товариств, ані соціалізму; я був соціалістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціалізм науковий) — був для мене страшною і тяжкою пробою. Дев'ять місяців, пробутих в тюрмі, були для мене тортурою. Мене трактовано як звичайного злодія, посаджено між самих злодіїв та волоцюг, котрих бувало в одній камері зо мною по 14—18, перекидувано з камери до камери при ненастанних ревізіях та придирах (се, бач, за те, що я „писав“, т. є. записував на случайно роздобутих карточках паперу случайно роздобутих олівцем — пісні та приповідки з уст союзників, або й свої вірші), а кілька тижнів я просидів в такій камері, що мала тільки одно вікно, а містила 12 людей, з котрих 8 спало на тапчані, а 4 під тапчаном для браку місця. З протекції, для свіжого повітря союзники відступили мені „найліпше“ місце до спання — під вікном насупротив дверей; а що вікно за-для задухи мусіло бути день і ніч отворене і до дверей продувало, то я що-рана будився, маючи на голові повно снігу, нав'язного з вікна. Та не сама тюрма була для мене найтяжчою пробою: засуд кримінального суду, а особливо те, що я опісля застав на світі — сто раз тяжчий і несправедливіший засуд усеї суспільности, кинений на нас, страшенно болів мене. Мене викинено з Просвіти, заборонено приходити на Бесіду, (бо др. Шараневич, котрий пару разів побачив мене там читаючи газети, настояв на тім, щоб мені конче заказати приходити туди, а то він виступить з товариства, і коли мені справді заказано, він таки виступив), а люди (з старших), котрі хотіли мати зо мною яке-небудь діло, видались зо мною тільки в секреті, що мене ще дужче принижувало“¹⁾.

Вийшовши з тюрми, опинився Франко на світі як „проклятий, ненависний, прогнаний споміж „чесних“ — одним словом, проскрибований“, проте свідомий того, що життя „проскрибованого“ часами сумне і важке, — але серед наших гнилих обставин його тільки й можна назвати життям. Внутрішній супокій, сила й ясність переконань, чиста совість і боротьба, вічна, ненастанна боротьба против темноти, фальши і дармоїдства!“ — ось що винагороджувало сумні й важкі наслідки проскрипції Франка. Тому „варто стати „проскрибованим“! — вигукнув з юнацьким завзяттям Франко в своєму оповіданні „Моя стріча з Олексою“, порівнявши не-вигоди й вигоди свого нового становища.

„Моя стріча з Олексою“ Франка надрукована в літературно-науковій збірці „Дзвін“. Так називалось перше продовження літературно-наукового місячника „Громадський Друг“, що почав виходити від квітня 1873 р. під офіційною редакцією Михайла Павлика та за підмогою Драгоманова, що віддав на це видання свою частину Уварівської премії, одержаної за „Историческія пѣсни малорусскаго народа“, Ольги Косачевої, Киян і Одеситів. По двох зошитах, за квітень і травень, „Громадський Друг“ перейшов у наслідок конфіскації із періодичного місячника на неперіодичні збірки, першу „Дзвін“ і другу „Молот“, і під ударами урядових переслідувань закінчив своє існування. На виданні відбилась нервова роздрознення обох редакторів, крім Павлика ще й Франка, подиктоване становищем їх обох і товаришів недолі, „банітів, викинутих із суспільности“²⁾. Тому й не диво, що видання, як висловився Франко, було гарячим визо-

¹⁾ „Відривок з листу Ів. Франка до М. Драгоманова“ в додатку до „Переднього слова“ Драгоманова до Франкової збірки оповідань „В поті чола“, Львів, 1897, стор. IX—X.

²⁾ Др. Ів. Франко. Др. Остап Терлецький. Спомини й матеріяли (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 50, стор. 46).

вом в очі суспільности. „Майже кождий вірш, кожда повість, кожда стаття аж до бібліографічних нотаток на окладках, усе було провокацією старої галицько-руської рутини й інерції. Всюди в різкій формі висловлювано думки досі у нас нечувані, еретичні, беззаконні. Поліція старалася охоронити руську суспільність перед сим замахом на її душевний спокій, конфіскувала кожду книжку журналу за значну часть поміщених у ній артикулів, суд затверджував конфіскати, а вкінці виточив суб'єктивний процес видавцеві і за одну повістку, яку би нині можна видрукувати спокійно без вичеркування хоч-би одного слова, засудив його на 6 місяців тюрми“¹⁾. В цьому виданні вмістив Франко низку віршів, оповідань, напр. дальше оповідання з серії бориславських оповідань, розпочатих у „Друзі“, п. н. „*Voas Constrictor*“, наукових статей і заміток. Укупі з Павликом переклав Франко для цього видання перші два розділи праці Фридриха Лянґе про „Питанє робуче і его значіне на тепер і на будуще“ й „Що таке соціялізм?“ Альберта Шефле; сам Франко дав переклад статті Болеслава Лімановського „Мореллі, Руссо і Маблі, соціялістичні писателі XVIII віку“.

Останні переклади Франка чи самого чи на спілку з Павликом були наслідком його зацікавлення соціялізмом. Арешт і засуд із одного боку, й загальний переляк нечуваною появою соціялістів у Наддністрянщині, з другого, тільки поглибили згадане зацікавлення. Між иншим він перечитав у 1878 р. перший том Марксового „Капіталу“, а у вересні 1879 р. переклав із нього двадцять четвертий розділ на українську мову, бажаючи зразу видати його в додатку до свого популярного підручника „Основ суспільної економії“, а потому як окремий випуск „Дрібної Бібліотеки“, п. н. „Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції в Англії“. В передмові до перекладу називав Франко згаданий розділ „прекрасним культурно-історичним очерком“ і писав, що хотів „познакомити з ним нашу громаду як для самої його великої стійности наукової, так і для того, щоб заохотити всіх, хто тільки владає німецькою мовою, до читання цілої Марксової книжки“²⁾. „Дрібна Бібліотека“ це була серія невеличких брошур, числом 14, яка почала виходити від липня 1878 р. й з виїмком одного випуску з незвичайно цікавою суспільно-психологічною студією арештантських типів із часу другого арештування Франка в 1880 р. п. н., „На дні“, заповнена самими перекладами белетристичних і наукових статей європейських поетів і вчених, де порушено не звичні до того часу для Наддністрянців або й страшні для них питання, як напр. про дарвінізм, вільну критику, то-що. В тій самій „Дрібній Бібліотеці“ задумував надрукувати Франко й свій витяг із голосних критичних статей Фридриха Енгельса „*Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*“ п. н. „Початок і теорія соціялізму Фридриха Енгельса“³⁾. В тій самій „Бібліотеці“ збиравсь також Франко „розібрати Марксову теорію вартости“⁴⁾, але чотирнадцятим випуском „Дрібна Бібліотека“ через брак коштів на видання перестала виходити.

З Франкового зацікавлення соціялізмом виріс і його невеличкий польський катехизис економічного соціялізму, виданий без окремого титулу й без зазначення автора коштом львівських робітників. Помітка під тек-

1) Ів. Франко. Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди. Львів, 1910, стор. 23. Оці нариси Франка, що були зразу темою відчитів, виголошених у березні 1901 р. в Перемишлі, друкувалися перший раз в „Літературно-Науковому Вістнику“ п. н. „З остатніх десятиліть XIX в.“ в XV і XVI тт. „Повістка“, про яку згадує Франко, це „Ребенщукова Тетяна“ Павлика.

2) Розділ Марксового „Капіталу“ в перекладі Франка. (Культура, Львів, 1926, чч. 4—9, стор. 58).

3) Енгельс у Франковому перекладі (там-же, стор. 91).

4) Там-же, стор. 61.

стом „Липськ 8 серпня 1878 р.“ не вратувала метелика від заборони австрійською владою. Соціалістичний катехизис Франка стояв у зв'язку з пробудженням соціалістичного руху серед львівських робітників по перших соціалістичних процесах, головню по процесі з січня 1878 р. Від липня того року почала виходити заходом друкарських робітників „Ргас'а“, співробітниками якої були також Франко й Павлик. Франко надрукував тут довшу статтю про „Науку та її становище супроти працюючих клас“. Співробітництво Франка в „Ргас'і“ та його авторство соціалістичного катехизису здобули йому таку повагу серед львівського, головню друкарського робітництва, що воно вибрало його, як він пише про це в одному сучасному листі, редактором „Ргас'и“. А втім цю звістку потверджує поперше факт, що в 1879 р. стала „Ргас'а“ з органу друкарських робітників загально робітничим органом, а по-друге низка статей Франка в „Ргас'і“ про загальні питання, які цікавили робітництво. В 1878 р. зав'язавсь у Львові робітничий комітет, до якого входив також Франко, що в 1879 й 1880 р. в спілці з одним знайомим Жидом викладав суспільну економію в робітничих гуртках самоосвіти. В зв'язку з цими викладами стояло впорядкування згаданого вище невеличкого елементарного підручника суспільної економії в 1879 р. („Основи суспільної економії“). Як зробив цю компіляцію Франко, він признавсь у цьому в листі до Павлика з 30 липня 1879 р. Беручи за підставу порядок Светозара Марковича, Франко перекладав уступи з Чернишевського, Мілля й Маркса, при чому додавав або відкидав із Марковичевого зводу те, що уважав за відповідне. Свій підручник бажав Франко зробити зрозумілим для гімназистів і більш освічених селян¹⁾. Надрукувати свій підручник сподівався він у „Новій Основі“, що мала виходити у Львові з осені 1879 р., друкуючи по два листки в кожному числі газети й роблячи окрему відбитку з неї. Видання „Нової Основи“ не здійснилось і тільки частинку свого підручника переробив Франко в 1883 р. й дав її „Просвіті“, що й випустила її окремою книжечкою п. н. „Про гроші і скарби“²⁾. Наслідком тісних зв'язків Франка з робітництвом було також видання в Женеві в 1881 р. брошурки „Program socjalistów polskich i ruskich wschodniej Galicji“³⁾, написаної за участю Франка. З того-ж року з 10 грудня походить і Франкова популяризація соціалістичної програми, яка мала вийти в кешеньковому форматі, але ненадрукована в своєму часі перележала до наших днів у рукописі⁴⁾. Популяризація має наголовок: „Чого хоче Галицька робітницька Громада?“

1) М. Павлик, Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, III, сторінка 87.

2) Іван Франко, В поті чола, стор. XIII.

3) Згадка про українських соціалістів у наголовку брошурки так не сподобалась її польським видавцям, що вони в часі друкування дали наголовок „Program socjalistów polskich wschodniej Galicji“. Коли брошурка з таким наголовком прийшла до Галичини, запротестували проти нього соціалісти-Українці, а польські видавці пояснили справу „друкарською помилкою“. На український протест і домагання первісного наголовку, як було в рукописі, польські видавці зробили нову „друкарську помилку“ й, заклеївши надрукований наголовок білими карточками, надрукували на них „Program socjalistów galicyjskich“ (М. Драгоманов. Историческая Польша й великорусская демократія, Женева, 1882, примітка на стор. 387).

4) Надрукована в львівській „Культурі“ за грудень 1924 р. (стор. 92—104) п. н. „Франкова популяризація соціалістичної програми з 1881 р.“. Про участь Франка в укладанні соціалістичної програми читаємо в одному короткому нарисі соціалістичного руху у Львові ось що: „В 1880 р. випрацював комітет, зложений з Данилюка, Людвика Інлендера, Івана Франка, бл. п. Червінського та Спавети програму галицьких соціалістів („Czego chcą socy liści?“), надруковану у Львові, й програму польських соціалістів, надруковану в Женеві“. (I. L. Prawd z ic, Krótki rys Ruchu Socjalistycznego we Lwowie w ostatnim 25-leciu, Львів, 1895, стор. 7).

Про стан справи організації соціалістичного руху в Наддністрянщині писав Франко в своїй популяризації так:

У нас досі як взагалі небогато робилося для ширення нових думок про волю й правду межі людьми, так особливо мало зроблено для того, щоби злучити наших робучих людей по селах і містах в одну купу, в одну міцну громаду. Аж 1881 року думка та і у нас прийнялася міцно і найшла щирій відклик межі робучими людьми так, що в недовгим часі можемо надіятися, що й у нас в Галичині буде впорядкована явно „Громада (партія) робітницька“ з робітників руської, польської, жидівської і всякої другої, в Галичині живучої народности, сільських і міських. Тільки така Громада може збудити живий рух серед нашого робучого люду, може живо ширити нові думки по всіх усюдах, може єднати силу й працю всіх робучих людей для того, щоби в разі потреби повернути її туди, куди самим тим людям її запотребиться повернути.

„Наші товариші Поляки, що разом з нами хлопчуть о уладженню такої робітницької Громади в Галичині, випустили недавно у світ невеличку книжечку на польській мові, в котрій розказують, чого хоче Галицька робітницька Громада? Позаяк в тій книжечці покладено головну увагу на життя і потреби міських робітників, а не сільських, то ми не будемо переказувати її по-нашому, а тільки зберемо ту головні жадання, котрі мають бути основою всеї роботи галицької робітницької громади і в котрих ми зовсім годимося з нашими товаришами, польськими й другими робітниками-громадівцями.

„Галицька робітницька Громада завязує в тій цілі, щоби по мірі своїх сил допомагати робучим людям свого краю – вибороти собі обезпечене, правдиво людське життя. Щоби то могло статися, Галицька робітницька Громада вважає конечним – перемінити теперішні несправедливі порядки за то, що в них робучий чоловік живе наймізерніше і найнужденніше, а нероби і богатирі уживають всіх розкошей, держать в своїх руках і силу і правду і науку, а бідному чоловікові не то не дають уживати всього того добра, але не дають навіть пізнати його¹⁾.

Далі й подані головні домагання „Галицької робітницької Громади“ в економічних, соціальних і політичних та культурних справах²⁾.

Живе перейняття соціалістичною ідеєю у Франка лишило сил ний відгомін у його літературній творчості. Згадати-б його соціалістично-утопійну повість „Захар Беркут“, перенесену в часи татарських нападів, яка залюбки читалась у Галичині й дожила в ній кількох видань тільки тому, що слово „соціалізм“ заступлене тут словом „громадство“. Через те не прийшло на думку Галичанам, що Франко закінчив свою повість навіть пророцтвом про недалеку перемогу соціалізму, а саме словами:

„Давне громадство давно забуте і, здавалося-би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилось відновити його? Чи не ми живемо в тій щасливій добі відродження, про яку вмираючи говорив Захар, а бодай у досвітках тої щасливої доби?“

„Захар Беркут“ написаний у жовтні й у першій половині листопада 1882 р., отже несповна за рік по написанні популяризації соціалістичної програми. Самому Омелянові Партицькому, що розписав саме конкурс на повість для львівської „Зорі“, так сподобалась Франкова повість, що дав за неї премію 100 австрійських гульденів, не зважаючи на те, що недавно, в-осени 1880 р., написав Франко Партицькому дуже неприємний йому лист за його буцім-то рецензію свого оповідання „На дні“, а краще, як висловився Франко в листі, рецензію Франкової особи³⁾.

Згідно з тим, що написав Партицький, Франко був відомий українському громадянству „з численних розправ судових в справах соціалістичних“, а „діяльність його кінчиться звичайно засудженням на кару в'язниці“. Після такої рекомендації Франка читачам „Зорі“ Партицький

1) Там-же, стор. 99—100.

2) Коротко про початки українського соціалістичного руху в „Нарисі розвитку українського робітничого руху в Галичині“ В. Левинського (Київ, 1914), а ґрунтовно в книзі акад. М. Грушевського „З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток“ (Відень, 1922 – видання Українського Соціологічного Інституту“).

3) М. Возняк. До початків співробітництва Івана Франка в Зорі (Шість листів Івана Франка до Омеляна Партицького), (Культура, 1924, грудень, стор. 108—13).

подавав свою генезу оповідання „На дні“: „Повідають,—не знаємо, чи правда,—що за послідного побиту „в тюрмі дрогобицькій“ лучилось п. Франкові пізнати одного морально упавшого в'язня, котрий теорію соціалістичну понимав по свому і п. Франка, яко чоловіка „грошевитого“, категорично завізвав до розділу маєтку. На підставі подібних пригод і досвідів написав п. Франко своє теперішнє оповідання“¹⁾. В тих словах Партицького вичитав Франко донос на себе до поліції, що він ширить у тюрмі соціалістичні думки, й таке розуміння тих слів подиктувало Франкові їдкий тон його листа до Партицького.

А втім Франко був в-осени 1880 р. ще під дуже сильним вражінням страшного епізоду свого життя, який і дав матеріял Франкові для його оповідання. В 1903 р. надрукував віденський денник „Die Zeit“ переклад оповідання „На дні“ п. н. „Der Bodensatz“, а Франко оповів читачам того денника генезу свого оповідання п. н. „Wie ich dazu kam?“ Подавши історію свого життя від приходу на львівський університет, головно змалювавши свої переживання в звязку з процесом із січня 1878 р., писав Франко в цих своїх досі на українську мову неперекладених автобіографічних згадках:

„Це була перша школа, яку я перейшов на дні галицького громадянства. Незабаром мала прийти друга в поправленому виданні. Взимі 1880 р. тому, що у Львові не мав я ніяких засобів до життя, виїхав я на село, в коломиїський повіт, де я мав одержати приватну лекцію. В дорозі до місця мого побуту мене придержали жандарми в містечку Яблониці, арештували та спровадили до Коломиї. По що? Га, в поблизькому Косові стався злочин: селянин стріляв на вїйта, а хоч не вбив, але зранив його. Селянина арештовано, арештовано його співучасників, а що він заманіфестувавсь атеїстом, то арештовано Анну Павлик, сестру засудженого разом зо мною в 1878 р. товариша, котра жила в Косові й котру також тоді засуджено „за вербування членів до таємного соціалістичного товариства, до якого одначе вона сама не належала“, й зараз без доходження також замкнено її. Соціалізм і атеїзм—так думали панове з коломиїського суду—це-ж діти одного духа. А що я попав випадково саме до коломиїського повіту, хоча до досить віддаленої від Косова місцевости, для тих панів було цілком природньою справсю вмотати мене в косівську історію, хоч я нічогосінько не знав про неї. І так мусів я знову закоштувати три місяці сл дчої тюрми. Щойно тоді побачили ті панове, що я чейже не належу до справи. Предсідник коломиїського суду прийшов особисто до мене до камери сказати мені, що мене признали цілком невинуватим, і велів опісля відправити мене до мого родинного місця, бо я не був приналежний до того повіту.

„Так прийшов я до високої школи пізнання дна, пізнав страшні нори, одну з яких старавсь я змалювати вірно, хоча й блідо та незграбно, в своїй новелі. Коломия, Станиславів, Стрий і Дрогобич були стаціями на мому шляху й, хоча ця подорож „цюзпасом“ тривала тільки кілька днів, напала на мене в часі цих днів сильна пропасниця. Але що я не мав що робити в свому родинному місці, відїхав я незабаром після того до Коломиї, щоб розпочати свої обов'язки. Одначе староста не дозволив мені йти на село, доки не одержу справжнього дозволу на письмі з Дрогобича від політичної влади. Я написав до Дрогобича та ждав у Коломиї. Хворий на пропасницю, без грошей і знайомих сидів я в темній кімнатці отелю й пробував закріпити на папір картини останніх днів, що не давали мені спокою, й так повстала оця новела. Я написав її в трьох днях. Коли я скінчив її, я почувсь таким утомленим, таким вичерпаним голодом і хворобою, що за останні крайцари купив я куверту й листову марку, післав свій манускрипт до Львова на руки одного знайомого, потому вернув до отелю й поклався, щоб умерти. Так лежав я три дні, трясучись від пропасниці, без думки й без волі до життя—тільки бідний отелевий послугач приносив мені деколи кілька ложок росолу. Щойно по трьох днях прийшов той знайомий, що в нього я одержав лекцію,²⁾ і я поправився, поїхав до Дрогобича й одержав там дозвіл на письмі. Опісля вернув до Коломиї й поїхав на село. Цей страшний епізод мого життя закінчився“³⁾.

¹⁾ Зоря, 1880, стор. 272.

²⁾ Себ-то Кирило Генік у Березові.

³⁾ І в. Франко. Wie ich dazu kam? Eine Erinnerung (Die Zeit, 1903, № 167, Morgenblatt). Цікаві тут звістки про лектуру Франка на перших роках університету. „Я перечитав Дікенса, Толстого і Золя, дістав до рук книгу Брандеса про Лассаля, потому дещо з брошур Лассаля і став соціалістом“—писав тут Франко. Не вмів подати причини, чому його трактовано в тюрмі (після першого арештування) з окремою строгістю. Раз почувсь

Перенести не одну страшну хвилину в згаданому епізоді помагали Франкові згадки про „товаришів молодих, гарних, відданих щиро думці про свободу і щастя людей“ згадки про „їх спори, їх спільні змагання до поповнювання свого знання, їх дитиняча радість з пізнання кожної нової правди“. Тоді ставало йому „так легко, так весело, наче він знов межи ними, наче ні його, ні нікого в світі не давить уже віковична гадь людського роду—неволя!“¹⁾ Тішився гуртом юнаків Франко, покладав на них великі надії Драгоманов. Він був певний, що це був зародок нової, поступової партії в Наддністрянщині, партії, яку вже в 1881 р. уважав Драгоманов за „либонь чи не найсильнішу в Галичині літературну партію“.

„Посередній-же вплив її—писав Драгоманов—виказався тепер хоч-би тим, що вона вибила усі старі партії з їх найжджених колій і що-до національних і культурних питань, і що-до політичних і соціальних питань. Що-до останнього, то головна заслуга нової партії в пробудженні уваги до економічних питань і до досліду глибших причин бідности народу та зростаючого його обезземелення, ніж те „п'янство й лінивство“, про яке так довго трубили політики обох старих партій, москвофільської й українофільської. Рух, пробуджений новою партією в літературі, має тим більше шансів на будучий розвиток, що йому відповідає рух у тому-ж напрямку, який іде в самих народніх масах“²⁾.

Такі сподівання Драгоманова не дивні, коли пригадати, що в 1879 р. почала виходити „Батьківщина“, яка в перших роках була дуже цікава й говорила тверезе слово про насущні потреби селян, про події в краю й державі, то-що, а в 1881 р. з'явивсь місячник „Світ“. Але все таки ті сподівання були передчасні. Хоча зміст „Світу“ був більше соціалістичний ніж зміст „Громадського Друга“, хоча незапереченою його заслугою було те, що в ньому перший раз на ґрунті прогресивних ідей зустрілись Наддністрянці, Наддніпрянці й українські емігранти, він „загас серед байдужности публіки, за-для розтічи тих, що повинні були бути його співробітниками“³⁾. Драгоманов не раз винуватив Франка, що він утопив „Світ“, але перечитуючи листи Франка до Івана Белея з того часу,⁴⁾ можна тільки дивуватись, як серед тих злиднів, в яких Франко жив тоді, знаходив він час і спроможність на таку плодovиту творчість, яку він лишив із того часу. На бажану партію довелось Драгоманову ждати сливе десятиліття й за той час Франко не раз почув гіркі слова докору Драгоманова за те, що так довго не вспіла зорганізуватись у Наддністрянщині нова, хоча невеличка, але наскрізь поступова радикальна партія.

До виступу гуртка молоді з поступовою програмою закликавав Драгоманов Франка й Павлика при всякій нагоді, що надавалась до подібної маніфестації. В разі, як „Світ“ мав-би виходити далі, радив Драгоманов Франкові, що найбільшу частину „Світу“ заповняв своїми писаннями, поставити загально-суспільну та зокрема галицько-українську програму (світова наука, політичні вольности, соціалізм), а далі єдність Українців в Австрії й Росії та приязнь до народу польського, румунського й до робочих Жидів. Дораджував „хоч самим літературним робом і хоч самою цензурною манерою, а проводити ту програму, щоб хоч

хворим і десять разів день за днем просився до лікаря, але його не допустили. Протягом цілих перших трьох місяців арешту не одержав ні листочка друкованого паперу; тільки пізніше позволено йому читати книги.

1) І в. Франко, На дні, Львів, 1880, стор. 45.

2) М. Драгоманов, Литературно-общественные партіи въ Галиціи. (Политическія сочиненія, т. I, Москва, 1908, стор. 446—7).

3) І в. Франко, Молода Україна, стор. 27.

4) Листи Франка до Белея опублікував я в перших двох зошитах „Культури“ за 1925 р. з вступною статтею п. н. „З життя й дільности Івана Франка в рр. 1881—1884 (Його листи до Івана Белея)“.

виробити в Галичині расу людей з світлою головою і не опортуністів¹⁾. Та „Світ“ упав. Проте про програму того, „як можуть упорядкуватись і що повинні робити робітні й світлі люди в Галичині та до чого на решті йти“, думали Павлик і Франко й у квітні 1883 р. обробили більшу половину такої програми, яку хотіли надрукувати перед другим українським вічем у Галичині. „Висказавши наш погляд на все це, а також і наші наукові принципи,—писав Павлик до Драгоманова, ми, як група галицько-українських соціалістів, зазначаємо собі, очевидно, малий куток праці—робити літературно в тім напрямку. Подібно мусить бути написаний програм для того, аби кожний гурток, кожде товариство, що є або може бути, змогло собі обікрати який куток з програму і робити своє, та, звісно, менше-більше в однім напрямку. Таким чином самий український текст вийде може на 5 1/2 листа“²⁾. Була й думка скликати з'їзд українських і польських соціалістів³⁾. Що-до віча—на ньому зробив вражіння реферат Василя Нагірного, а першу половину реферату написав саме Франко, скритикувавши в ній краєву господарку⁴⁾. З справи програми нічого не вийшло, за те й Павлик і Франко почали співробітничати в „Просвіті“. Не входячи в справу компромісу з „Просвітою“, Драгоманов сердячись писав у жовтні 1883 р. до Павлика між иншим таке:

„Діло компромісів завше делікатне, і я не позволю собі здалека говорити рішуче про те, чи слід вам, чи ні писати для Просвіти, та ще згоджуватись, щоб вона вас ховала під маску. А те, що по вашій групі треба було видати програму (по мойому, коротеньку), на чому ви стоїте,—щоб люди знали, в чому ви згоджуєтесь, а в чому ні з Просвітою, Працею і т. и.,—а потім вже приступати до компромісу, з ким скочете. І не треба мені бути зарозумілим, щоб казати, що це єдиний раціональний спосіб держати себе всякій людині й усякій групі. Також само невжеж не ясно, що поки не стане осібно од просвітян справді прогресивна група Русинів—народовців,—доти ні нам, Українцям вроді мене, ні подібним Полякам, немає з ким в Галичині діло мати?—Прошу Вас: дайте, коли єсть у Вас, иншу відповідь на це питання, ніж ту, яку я дав.—Я ж досі на подібні питання казав і Українцям і Полякам,—що ось, пождіть, буде віче і ви побачите й почувете! Побачивши, що я дурив людей,—я поклав наперед більше не дурити ні себе, ні других“⁵⁾.

В першій половині 80-х р.р. ХІХ в. співробітництво Франка, Белея, Навроцького й інших у народовських органах було остільки широке, що вони показали себе силою, з якою мусіли-б були рахуватись старші народовці, якщо самі співробітники зрозуміли-б були свою ціну й поставили-б були їм свої умови. Помітивши це, Драгоманов дорікав у листі до Франка, що він і його товариші дозволяють „на собі виїздити чорт зна кому“, підпирають своїми іменами підлості, звернені проти їх власних спільників, „а головніше,—писав Драгоманов до Франка,—терпите, що діло, котре очевидно дороге для Вас, ведеться в болото, та ще помагаєте принижуватись і без того невисокому урівню своєї інтелігенції, підпираєте приміром своїм опортунізмом,—близький до ренегатства“⁶⁾. В найближчому листі до Франка Драгоманов пояснював, що він не бажав багато, але хотів „побачити купку людей на нашій землі (почасти в Галичині), котрі-б: а) не крутили принципами й людьми як самі вузькі, мілкі опортуністи, і б) скільки-небудь глибоко, а не поверховно брались за працю“⁷⁾. Він бажав зробити Галичину осередком українського руху („перенести курінь в Галичину“), але для цього треба було, „щоб в Галичині була кадра, котра-б щиро прийняла в себе прогресивний рух з

1) М. Драгоманов, Листи до Ів. Франка і інших. 1831—1886, Львів, 1906 стор. 16—7. Лист з 27 грудня 1882.

2) М. Павлик, Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, IV, стор. 188.

3) Там-же, стор. 207. Лист Павлика до Драгоманова з 29 червня 1883 р.

4) Там-же, стор. 213. 5) Там-же, стор. 223.

6) М. Драгоманов, листи до Ів. Франка, стор. 43. 7) Там-же, стор. 48.

російської України, котра-б могла збудити до себе пошану в усьому прогресивному елементі української громади". А що для цього не годилось ні „Діло“, ні „Зоря“, питав Драгоманов: „Коли-ж явиться таке, що буде годиться?“¹⁾ Драгоманова смутила та обставина, що галицькі прогресисти „замість того, щоб систематично вести свою громаду вперед і тим зміцнити свою силу, вони самі організують собі реакцію“²⁾. Він уважав сучасний момент за відповідний до того, „щоб коло чого-небудь зорганізувати солідарність російської України й Галичан“³⁾, і для цього радив закласти „громаду прогресистів. нехай найбільше помірковану, та безповоротних“, а тоді певно й самі ростимуть у силах і притягатимуть прогресивні елементи поміж російських Українців⁴⁾. Своє бажання, щоб радикальна молодь пішла зорганізованим гуртом попереду тодішнього руху „з ясним прапором політично-національним, соціяльним і культурним“⁵⁾, висловив Драгоманов і в листі до Павлика з жовтня 1884р. За реальні імперативи нової партії уважав він радикальний демократизм із увагою до економічних справ, інтернаціоналізм і потребу звязку з польським і жидівським демосом, безконфесійність або й раціоналізм, всеукраїнство та звязок із ліберально-федеральним рухом у Росії, тим більше, що в письменстві та взагалі культурі Росії, дуже демократичній, було що перейняти Галичині⁶⁾.

В звязку з новим журналом, який Франко задумував видавати, писав до нього Драгоманов у березні 1885р., що для Галичини були тоді три можливості: радикальне ультрамонтанство, радикальна победоносовщина й „радикальна-ж прогресивна партія“, така, які були в усій Європі, що не сьогодні, завтра візьмуть в руки й державну силу, щоб передати її „через кілька десятків років соціяльній демократії, як та підросте й мозком й організацією“⁷⁾. Що-до програми журналу — Драгоманов піддавав наукове вистудіювання крайового життя й перенесення наукових здобутків Європи в нашу країну. А в листі на Наддніпрянщину Драгоманов рекомендував Франка на редактора під двома тільки умовами: що журнал виступить із відкритою радикальною програмою в дусі київської громадської декларації 1873р. (федералізм у державних, демократизм у соціяльних і раціоналізм у культурних справах) і, що журнал відразу стане цілком самостійно від тогочасних галицьких партій⁸⁾. Драгоманов не бачив користи входити в компроміс із народоуцями, що їх уважав за політично й навіть культурно менш розвинених „ніж сам народ“, котрий і в читальнях і на виборах ставить такі запити, на котрі народоуці не вміють і бояться відповісти“⁹⁾. На скільки міг судити, не живучи в краю, тільки пильно досліджуючи його життя через довгу низку років, Драгоманов думав, що в самій Галичині надійшов тоді рішучий момент, „коли може скластись років за 2–3 міцна демократично-прогресивна партія і з інтелігенції і з народу, до котрої пристане все, що не вмерло із старих партій. Тільки для цього треба, щоб появивсь на сцену хоч невеличкий гурт, котрий-би самим смирним і легальним тсном та висказав одверто й безповоротно принципи нової європейської науки, культурні й політичні“¹⁰⁾. А ролю Франка в новій партії ось як формулював Драгоманов у листі до нього з 18 серпня 1885р.: „З теперішніх Галичан Ви більш других маєте даних стати проводирем нової партії, для пользи самої тієї партії. Бути-ж ініціатором — підніма самого чоловіка, сили його, віру в себе, без котрої не може бути енергії“¹¹⁾.

¹⁾ Там-же, стор. 53. ²⁾ Там-же; стор. 56. ³⁾ Там-же, стор. 60. ⁴⁾ Там-же, стор. 61. ⁵⁾ М. Павлик. Переписка IV, стор. 295. ⁶⁾ Там-же, стор. 358–9. ⁷⁾ М. Драгоманов, листи до Ів. Франка, стор. 81. ⁸⁾ Там-же стор. 86. ⁹⁾ Там-же стор. 87. ¹⁰⁾ Там-же стор. 87–8. ¹¹⁾ Там-же стор. 94.

Коли під натиском групи киян і їх галицьких порадників Франко пішов на компроміс із „Зорею“, Драгоманов написав йому, що він зарізав і справу й себе самого підрізав¹⁾. А в листі до Киян із 8 лютого 1886р. Драгоманов указував, що все, що тільки було живого в Галичині, було наслідком коли не просто таких женеvських публікацій, як „Громада“, то наслідком того руху, проявом якого були й женеvські публікації. Женеvські та львівські аналогічні видання заговорили про віча, про конспірації, про селянські спілки, про потребу лаїзації політики, про потребу української програми, про те, щоб пустити проти польського панства спільну агітацію серед українського й польського селянства в Галичині то-що. Коли ця пропаганда виказувала слабкі успіхи, звинили й київські делегати, що „благословили противунатуральний шлюб Франка з Зорею“²⁾. За цей „шлюб“ випив досить Франко від Драгоманова. Франко виправдувався, що не чув у собі енергії на ініціативу, але ладен був пристати до кращого діла ніж народовське єзуїтство. А на це писав йому Драгоманов наприкінці лютого 1886 р.: „А другі пишуть мені теж, що їм противне народовство,—та кажуть, дайте нам проводиря, ми-б пішли, от, як би Франко. Та так на місці й стоїте всі. І в дальшому тексті листа знову звертався Драгоманов до Франка: „Під страхом видатись Вам за християнського пустельника я вп'ять кажу Вам: покайтесь в гріхах своїх, принесіть плод покаяння; великий гріх Ви наробили й велику одвічальність побрали Ви на себе за будуче. То, що Ви кажете, що не маєте енергії на ініціативу й т. и.—слова, із подлого болота всякий мусить виходити“³⁾. А коли Франко, співпрацюючи з народоvцями, рівночасно критикував їх у своїх дописах до петербурзького „Крају“, це до живого обурило Драгоманова й своє обурення він вилив у таких словах в листі до Франка з 21 березня 1886 р.: „А тепер виходить щось вже зовсім дивне, сидить чоловік в песиголоvськiм болоті, гавкає з тубольцями... а тут-же рядом з Петербурга язик показує песиголоvцям. І Ви думаете, що навіть самі песиголоvці Вас на шеляг поважати будуть?... Це гірше ніж ренегатство, гірше ніж проституція, це якийсь моральний маразм, дивний в такі молоді літа“⁴⁾.

І в своєму листі до Киян із квітня 1886 р. Драгоманов стверджував, що найприродніше було-б, щоб країною для українського друку й навіть місцем, де практично могла-б виявитись українська політична й соціально програма, поки не пробудиться ширший і енергійніший рух у Росії, була Галичина. Проте на його думку Галичина в сучасний момент не тільки не могла притягати того руху, який пробуджувався у Росії, але навпаки, відпихала його від українства. Кілька років перед тим, коли й старші народоvці подавались на бік молодшого руху, звязаного більше чи менше з соціалізмом, і почали були звертати увагу на народ, на його потреби, економічний стан. то-що, можна було сподіватись, що хоча поволі виробиться з народоvців щиро демократична, радикально-прогресивна партія на європейський лад. Одначе при зустрічі зо старшими подались назад молодші й стали реакціонерами⁵⁾. Далі між иншим указував Драгоманов на несвоечасність дискутувати в Галичині про окремішність української мови від московської й польської, а треба зробити її органом справжньої європейської культури, щоб кожний, хто рветься до цієї культури, міг задовольняти свою жадобу на цій мові⁶⁾. Драгоманов думав, що з боку Киян повинна була вийти декларація, яка розривала-б публічно солідарність із галицькими народоvськими реакціо-

1) Там-же, стор. 143. 2) Там-же, стор. 156. 3) Там-же, стор. 184—185. 4) Там-же, стор. 203. 5) Там-же, стор. 213. 6) Там-же, стор. 216.

нерами, а крім того Кияни повинні були зажадати ясного, радикально-прогресивного напрямку від журналів, які піддержували. Зазначивши, що в сучасний момент були в Галичині люди, що невдоволені сучасним характером народовства працювали потрохи в іншому характері, писав Драгоманов: „На лихо ті люди сидять в провінції або дуже ще молоді, студенти й академики¹⁾. Ваш голос одних-би зібрав, других піддержав-би і багато-б кого охоронив од деморалізації“ -).

Треба зазначити, що Франко знав про те, що писав про нього Драгоманов у листах до Галичан чи й в листах до Киян, переписуваних у Галичині й у копіях пересиланих до Київа. І послідовне слово Драгоманова зробило свій вплив на Франка, що задумав з січня 1887 р. видавати місячними випусками в об'ємі що-найменше по 5 аркушів малої вісімки літературно-науково-політичний часопис п. н. „Поступ“. Запросини до передплати на задуманий часопис, помічені „Львів, дня 15 н. с. падолиста 1886“, це властиво програма нової партії, що мала згуртуватись навкруги „Поступу“.

Свою програму почав Франко пригадкою, що історичні обставини поставили український народ у прикре політичне, суспільне й культурне становище, розділивши його на окремі частини між кількома чужоплемінними державами. Вищі верстви відчужувались від нього й віддавали його в руки безоглядного визиску й темноти. Тільки в ХІХ в. західньо-європейські літературні і національні рухи вплинули на українське народне відродження й породили змагання до поступу народніх мас також на господарському й громадському полі. Українське відродження виявляє завзяту боротьбу ріжнорідних напрямків політичних, освітніх і громадських, але в тій боротьбі устоялось тільки те, „що свідомо чи несвідомо згоджувалось з поступовими змаганнями передових народів світу“. Зазначивши, що все, що робилось наперекір тим змаганням, виходило на шкоду для народу, Франко розвивав свої дальші думки так: „Від недавніх років зріст серед нашої громади людей з європейською освітою почав повертати ту роботу над народнім відродженням свідомо на європейський поступовий ґрунт. В останніх десяти роках число таких людей настільки побільшилося, що вони могли-би вже зложити з себе немалу, свідомо поступову партію. Хоч без тісного звязку і порозуміння, а навіть без повного зформулювання своїх поглядів і змагань, ті люди все-таки проявили вже посередньо й безпосередньо значний вплив на цілий розвиток галицької Руси, проявили його і в літературі, і в газетярстві, і в науці, і в суспільному життю. Надто ще, працюючи у себе дома, галицько-руські поступові люди знакомили з нашими справами й заграницю, подавали руку ліберальним і поступовим змаганням передових людей в сумежних краях, а особливо на Україні.“

„Успішний хід і розвій сеї роботи спиняла головно недостача організації наших поступових людей. Через те вони були змушені шукати для своїх праць притулку по чужих хатах, де не раз стіснювано їх в висказуванню їх поглядів, або знов здобутками їх роботи користувались інші люди, далекі від зрозуміння потреб і цілей поступового напрямку. Що так дезорганізація могла шкідливо вплинути і на саму ясність думок та прямоту змагань наших поступових людей, що чуючись безсильними, вони не раз тратили відвагу і сходили з прямої стежки, се річ так натуральна і очевидна, що про неї й говорити ширше не стоїть“.

З огляду на сказане Франко не бачив причини широко доводити потребу видавання „Поступу“, що мав стати висловом „поглядів і змагань поступової громади“ Наддністрянців. Він підкреслював потребу „вже раз приступити до вироблення ясної і твердої програми поступування, до вияснення і загальних принципів нашої праці і найближчих, практичних її цілей та способів“. Він застерігався, що під виробленням програми не розумів проповіді ідей, узятих із-за кордону й живцем пересаджених на наш ґрунт, але поступові думки інших народів і приклади їх поступової роботи мали тільки вплинути на скоріше вироблення свідомости власних потреб, власних хиб і власних сил, на прояснювання й поширювання нашої власної суспільної думки. За найвідповіднішу для наших потреб уважав Франко поступову програму, яку „Поступ“ мав теоретично мотивувати й практично проводити.

Теоретична основа програми Франка вимагала в політичних справах волі особи, громади, народности, волі слова, навчання, друку, зборів і товариств із заपुरкою цієї волі—широкою громадською й окружною автономією й федеративним ладом великих держав. У суспільних справах ставила програма інтереси простого, робочого народу понад усякі інші, вимагала праці освічених людей для допомоги згаданим інтересам і піддавала організації вільних господарських спілок як заपुरку проги визиску людської праці. В

¹⁾ Себ-то: гімназійні учні й студенти університету. ²⁾ Там-же, стор. 220.

освітніх справах клала програма вагу на здобутки й методи сучасної випробованої науки враз із реалізмом у літературі й мистецтві. А за практичні цілі поступової програми уважав Франко в політичних справах: вироблення як-найповнішої свободи національності та спільного, одноцільного політичного розвитку, ґрунтованого на усуненні всякого політичного визиску нашого краю й народу з боку чужих народностей і держав, а також на витворенні вільної громадської організації в середині, для українського народу в усіх його частинах; зокрема-ж у Галичині організування мас українського народу в політичні товариства, ширення ясної свідомості про стан політичного устрою та його хиби між ними й провід їм у змаганні до ступневої зміни цього стану в напрямку до завоювання повної національної рівноправності для Наддніпрянців. Крім політичних організацій і народніх віч уважав Франко за один із найважливіших засобів, як дійти ціли, спільне ділання Українців із мазурськими селянами в західній Галичині. В суспільних і економічних справах вимагала програма помочи народові в здобуванні як-найкорисніших умов розвитку не тільки через організацію господарських, промислових і торговельних спілок, але також через виборювання державної помочи для нього легальними способами (забезпечення промислових і рільних робітників на випадок недуги, нещастя, сирітства, то-що унормування робочого дня, заробітної платні, догляду по фабричних і ремісничих вартатах, унормування відносин панів до слуг, то-що); зокрема в Галичині домагалася програма скасування останків панщанного ладу, як права патронату й пропинації, далі кориснішої управи скарбових дібр для краю, пояснення й урегулювання рахунків і управи релігійного фонду, обмеження або й скасування державних монополій, як сіль і тютюн, скасування дрібної лотерві, ревізії й спрощення податкових і адміністраційних приписів, урегулювання судівництва, головню спадкового законодавства, ревізії сервітутових справ і утворення з крайових засобів фонду для охорони селянської ґрунтової власности. В освітніх справах і справах віри виголошувала програма здобування вільної й безплатної гуманітарної й професійної освіти на основі світської науки для всіх людей. волю всяких вір та віроісповідних і безконфесійних звязків, але без визнавання за якою-небудь вірою або церквою офіційного характеру: зокрема-ж у Галичині піддавала програма домагатись реформи народніх шкіл у напрямку більшого їх приложення до практичних потреб хліборобського населення, реформи вчительських семінарій в такому-ж дусі, основної реформи гімназій, нарешті заснування української наукової інституції з офіційним характером і на крайові кошти, а рівночасно поміч освітнім змаганням самого народу через упорядкування відчитів для нього, видавання популярних газет і книг, запомогу при заснуванні народніх освітніх товариств, то-що.

Теоретичні основи поступового руху в російській Україні не могли на думку Франка значно різнитись від тих, які він зазначив у своїй програмі, а вироблення докладної програми практичної, політичної й суспільної діяльності полишав місцевим людям. Тільки на основі численних програм, опертих на місцевих потребах, могла виробитись спільна українська програма та разом із нею й „загально українське почуття народньої єдности, без котрого наш народ не може здобути собі тої ваги і сили посеред других народів, яка йому по його числу, географічному положенню і природнім даруванням належиться“.

Згідно з виложеною програмою обіцяв Франко редагувати „Поступ“. Але поліція skonфіскувала проспект і Франко закинув думку видавати „Поступ“, боячись, щоб і його випуски не зазнали долі проспекту. Не знаючи душної львівської атмосфери, писав Драгоманов до Франка з цього приводу, що з огляду на те, що Франко подавсь назад „по першій пригрозі поліцейського пальця,—це такий сором, що ні в казці сказати, ні пером описати—сором для всіх нас, а не тільки для Вас самих“¹⁾. А до Павлика написав Драгоманов, що його минулорічна теоретична програма видавництва, яке, не лізучи в активну політику, виробляло-б наукові основи поступової політики, видалася Франкові задуже радикальною, а тепер він уже захотів виступити не з журналом, а з партією²⁾. Павлик то не бравсь винуватити Франка, бо з поліції двічі говорено йому: „що будуть безпardonно сконфіскувати“ й він не мав грошей, а Наддніпрянці не відкликнулись,³⁾ то нарікав, що Франко зробив „дураком печатаним“ і себе й інших, міш іншими й Павлика, що писав навіть у варшавських кореспонденціях про програму нової української партії в Галичині⁴⁾.

1) Там-же, стор. 255—6. Лист із 20 грудня 1886 р. 2) М. П а в л и к. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, V, стор. 133. 3) Там-же, стор. 134. 4) Там-же, стор. 137.

II.

Роля Франка в приготуванні української радикальної партії була більша, ніж це виходить із його досі відомого листування та з його публіцистичної праці. Згадки різних людей про Франка вказують, що він був не аби яким педагогом у вироблюванні поступового молодого покоління. Від перших університетських років Франка сходились у його помешканні гурти молоді, яку він учив, якій він радив, що і як і в якому порядку читати й студіювати, яку він зокрема заохочував до природничих, суспільних і економічних наук. Він радо позволяв своїм гостям користуватись своєю власною багатою бібліотекою. Над перечитаним велись дискусії. А вже незвичайно живі дискусії були в гуртах молоді, що зжилися із Франком. Дискутовано теми нових або бодай свіжо перечитаних книг із поля, що зацікавило гурт юнаків у даному моменті, зокрема гарячі дискусії були над питанням суспільного завтра. Крім того Франко брав живу участь у самоосвітньому русі університетської молоді й робітничих організацій. По скінченні студій молодь роз'їздилась по краю на різні посади й ширила далі думки, засвоєні в гуртку Франка у Львові.

Та й про створення поступового видавництва думав безупинно Франко не тільки тому, що воно було потрібне головно йому, як письменникові, журналістові та вченому, але й із свідомости, що партія найскорше збереться коло діла, а не коло голої програми. В 1887 р. він почав видавати „Наукову Бібліотеку“, в 1888 р. закінчив першим випуском „письмо літературно-наукове“ п. н. „Товариш“. У грудні 1889 р. він переконав, що треба видавати двохтижневик „Народ“. Щойно коли настояв на видаванні Франко з Коломийцями, згодився на це й Павлик¹⁾.

В Коломийщині приготували ґрунт під радикальний рух Павлик і його сестра Анна. Коло освітньо-організаційної праці на Покутті заслужили Северин Данилович, один із тих, що вийшли з Франкових гуртків, котрий в 1886 р. на вічі в Станиславові поставив першу економічну програму для поправки економічної долі селян, і Іларій Гарасимович. Вони заклали „Гуцульсько-промислову Спілку“ в Коломиї для поширення домашнього гуцульського промислу й першу українську приватну промислову школу для виробів із дерева, очевидно з приложенням гуцульської орнаментики. Економічно-освітня організація Покуття видала свій плід уже 1889 р. при соймових виборах, коли вийшов послом Теофіл Окуневський, один із тих, котрих називали радикалами, як і Драгоманова, Франка, Павлика та їх найближчих однодумців. До речі, в Коломиї прилучились до радикалізму Лев Бачинський, Василь Стефаник, Лесь Мартович і інші.

Первісна програма „Народу“ вимагала від його передовиць, щоб вони були політично-суспільного характеру, про найважніші справи в даному часі, щоб розроблювали принципи спільної праці й організації народу та й інтелігенції і щоб критикували наддністрянські партії з такого погляду. Ціллю тієї вимоги була одна демократична партія на ґрунті світських культурних інтересів²⁾. Із молоді, що згуртувалась для співробітництва в „Народі“, й вийшла українська радикальна партія.

Потреба окремої від народовців і москвофілів партії відчувалася віддавна, тим більше; ще народовці так часто викидали радикалів поміж себе. Одначе безпосередній поштовх до заснування радикальної партії не вийшов від радикала, а від помічника Олександра Барвінсь-

¹⁾ Там-же, стор. 411. ²⁾ Там-же, стор. 413.

Франко перед смертю, в шпигалі Січових Стрільців
(фотографія з збірки Гриня Коссака).

Селянське земляки, приятелі й однодумці Франка.
Яць Олексівський та Яцуляк.

кого—Павла Кирчова. В 1890 р. переносили Поляки тіло Адама Міцкевича до Кракова. Львівський міський комітет запросив до участі в святі також Українців, але від їх імени відповіли Юліян Романчук, Наталь Вахнянин і Іван Белей, що Українці не можуть узяти участі в святі „з огляду на теперішні невідрадіні взаємини обох народностей“. Така відповідь із іншої причини розсердила Барвінського, з іншої не вдоволила радикалів. І Барвінський і радикали були невдоволені з розладу між народовцями: Барвінський, бо мав приготувати „нову еру“, радикали, бо народовці були консерватистами, клерикалами і не звертали уваги на народні потреби. Не орієнтуючись, дехто з радикалів сподівався на Барвінського й тому, коли між ними появився Кирчів із словами, що „неможливій політиці народовців треба зробити кінець“, згодились радикали уладити нараду в помешканні Франка, яким чином зробити згаданий кінець. З початком липня 1890 р. зійшлося у Франка кільканадцять люду, сливе самі студенти. Кирчів зreferував усю справу так, що молодим треба „зорганізуватись і громадою запротестувати проти заяви народовців, що наш нарід не бере участі в похороні Міцкевича. Треба світові показати, що народовці не мають права робити заяв в імени руського народу“. „І на цьому кінець?“—запитали радикали. Кирчів здвигнув плечима, здвигнули плечима й радикали. Очевидно, місії делегата Барвінського не підтримав ніхто. За те забрав голос Вячеслав Будзиновський і звернув увагу на те, що сили молоді генерациї пропадають невикористані для політичної організації й політичної діяльності нашого народу, бо не мають власної партійної організації, а в народовській політичній роботі не беруть участі. Молодих є вже стільки, що можуть мати власну партійну організацію й „при такій організації роблячи нею й для неї, кожний із них зробить для наших ідей більше, ніж можуть зробити всі разом, ідучи кожний окремо“. Рівночасно порадив Будзиновський назвати нову партію радикальною; бо й так називали їх радикалами. Ця гадка сподобалась багатьом, але всі були цікаві, що на це скажуть старші, Франко й Павлик. Франко подумав хвилинку й сказав: „Панове товариші, я не гадав, що у нас думки вже так вироблені й що нас уже так багато, щоби заснувати окрему партію. Але як ви гадаєте, що справа вже доспіла, то... „в імя боже... зачинаймо!“

Такими словами Франко вирішив питання. Кирчів замовчав, заговорили радикали. Ухвалено скликати в-осени з'їзд, щоб заснувати радикальну партію. Рівночасно вибрано референтів до різних справ. Кожний референт мав запропонувати з'їздові якусь частину програми нової партії¹⁾.

Франко, Павлик і Євген Левицький мали порозсилати запросини зо своїми підписами на осінній з'їзд. На з'їзд, що відбувся 4 й 5 жовтня 1890 р., з'явилося кількадесят людей, переважно студентів або таких, що недавно скінчили університет. На з'їзді довго дискутовано, яку територію українських земель має обняти своєю діяльністю радикальна партія. погодилися, що неможливо було вести з Галичини якусь політичну акцію на Наддніпрянщині, тому обмежились Австрією, де радикальна партія мала вести явну легальну роботу на основі австрійської конституції. Завзяті спори були за платформу партії. Багато учасників бажало створити чисто соціалістичну партію з програмою, основаною на класовій боротьбі робітничого пролетаріату проти капіталу, й прийняти соціалістичну програму європейських робітничих партій, інші (напр. Данилович) доводили, що наш народ—це народ малоземельних хліборо-

¹⁾ В. Будзиновський, Екзгумація і новий похорон (Діло, 1912, ч. 8071).

бів і що партія мусить мати на увазі те, що треба для їх суспільного, культурного й економічного піднесення, щоб український селянин мав землю, здобув освіту й волю організуватись і міг захиститись перед визиском різних представників капіталу й державної машини. За програму партії, прикладену до потреб малоземельних хліборобів, був Франко й Павлик. Найшовся вихід. З'їзд ухвалив програму партії, поділену на максимальну й мінімальну, отже пішов слідом з'їзду французьких фабричних хліборобських робітників у Марселі, що склав програму з частин максимальної й мінімальної. Це була перша проба прикласти соціалістичні ідеї до хліборобських справ. Укладаючи свою програму, радикали перейняли тільки загальну раму, тільки форму, а вложили в неї, зокрема в мінімальну програму, свій власний зміст, опертий на довголітніх студіях крайових відносин¹⁾.

Максимальну програму зредагували Франко й Євген Левицький.

Вона містила в суспільно-економічних справах змагання до переміни способу продукції згідно із здобутками наукового соціалізму, себ-то змагання до колективного устрою праці й колективної власності продукційних засобів. У політичних справах містила програма повну волю особи, слова, сходин і товариств, друку й сумління, забезпечення кожній одиниці, без різниці полу, як найповнішого впливу на вирішування всіх питань політичного життя; автономію громад, повітів, країв у справах, що торкаються їх; надання кожному народові змоги як-найповнішого культурного розвитку. В культурних справах стояла програма на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом у справах віри й реалізмом у мистецтві та домагалася, щоб усі здобутки культури й науки стали власністю всього народу.

При обговорюванні програми поставив Вячеслав Будзинівський пропозицію, щоб до максимальної програми вставити змагання радикальної партії до з'єднання всіх українських земель в одну самостійну державу, а до мінімальної—домагання поділити Галичину на українську й польську частину. Пропозиції Будзинівського відкинено головно силою авторитету Франка. Тоді саме почала організуватись польська людова партія, від якої Франко багато сподівався для Наддністрянців. Франко звернув увагу, що український народ як під іншими оглядами, так і під національним оглядом найбільше терпів через панування польської шляхти. А це панування можна зламати тільки тоді, коли до боротьби з ним виступить і польське селянство. Коли польські селяни стануть свідомі й зорганізуються, в своєму власному інтересі допоможуть Українцям зламати шляхетське ярмо—таким чином за поміччю польських селян Українці визволяться не тільки з соціальної, але й національної неволі. Як-же поділять Галичину, то втратять будучого спільника в боротьбі з пануванням шляхти, а сами її не переможуть. З такої причини вважав Франко поділ Галичини за домагання, що противне було не тільки нашим соціальним, але й національним інтересам. Висновки Франка цікаві також із того погляду, що дають нам його власні мотиви „служби в наймах у сусідів“²⁾, себ-то головно десятилітньої праці в редакції „Kurjera Lwowsk'ogo“ від липня 1887 р. й тісного співробітництва в органі Болеслава Вислоуха „Przyjaciel Ludu“. Проти думки Франка не піднеслась ані одна рука³⁾.

Мінімальна програма обіймала справи, які радикальна партія ставила собі за найближчу мету. Її зредагували Данилович в економічних і політичних, а Павлик в освітніх справах.

¹⁾ Ів. Франко. Реалісти чи кар'єристи? (Житє і Слово, Львів, 1896. т. V, стор. 88).

²⁾ В листі до Драгоманова з 19 лютого 1888 р. писав Теофіл Окуневський про Франка, що він не хотів мати „ніякого публічного діла“ з людьми, що завідували „Зорею“ й „Ділом“. Волів „служити за хліб у Поляків і робити на руській ниві своє невеличке діло самостійно ніж іти в каторгу до народовців“. (М. Павлик. Переписка М. Драгоманова з д-ром Т. Окуневським, Львів, 1905, стор. 99).

³⁾ В. Будзинівський, Екзгумація і новий похорон. (Діло, 1912, ч. 8071).

В економічних справах змагала партія до матеріального добробуту всіх робочих людей і знищення всякого економічного визиску. Щоб досягнути таку мету, програма наводила реформи, які треба було перевести, а саме реформи для стримання скорого творення пролетаріату, далі реформи, які мали змагати до витворення постійної громадської організації народньої продукції як єдиного способу розв'язати суспільне питання, нарешті реформи в публічній скарбовій господарці. При пунктах програми в політичних справах зазначувалося, що в загально державних австрійських політичних справах радикальна партія йтиме солідарно з усякою партією, яка змагатиме до тих самих політичних реформ, що й радикали, що в крайових справах йтиме солідарно з усякою партією чи групою, яка змагатиме до тих самих крайових реформ, що радикали; нарешті вважаючи, що розвиток народніх мас можливий тільки на національному ґрунті, партія зазначувала, що „в національних справах змагати буде до піднесення почуття національної самосвідомости і солідарности в масах усього русько-українського народу через літературу, збори, з'їзди, товариства, демонстрації, відчити, печать і т. и.“ Домагання партії в освітніх справах виходили з уваги, щоб здобутки позитивної науки сталися власністю всього народу. Не обмежуючись шкільною наукою, партія обіцяла популяризувати здобутки позитивного всесвітнього знання, зокрема наук про соціальні й економічні справи.

Першу програму радикальної партії підписали Данилович, Євген Левицький, Павлик, Франко й Роман Ярославич¹⁾.

Драгоманов, що в радикалізмі за найважливіше уважав „постійність прогресу“²⁾, дуже вірно відзначив літературність програми радикальної партії й робив докір за вставлення вимоги реалізму в мистецтві до програми, хоча це безумовно сталось під впливом листів Драгоманова. На підставі того, що прочитав про програму в „Neue Freie Presse“, думав Драгоманов, що „програма має більше літературний ніж політичний характер,— і окрім того вона більше копія з французьких і німецьких соціалістичних програм ніж чадо галицьких обставин. Коли така дійсно програма й коли практика партії не причепиться за теперішні справи Галицькі,—писав він до Павлика 17 жовтня,—то діяльність партії приймає чисто літературний напрям, звісно, коли члени не заснуть на самій редакції програми“. Не будучи великим прихильником максимальних частин у програмах, Драгоманов думав, що на політичну платформу треба виходити з тим, чого можна добитись за короткий час,—примірно 1—3 парламентських каденцій.“³⁾

Програму саме того, чого мали-б добиватись радикальні послы в австрійській державній раді, принесла прокламація радикальної партії з 1 лютого 1891 р. з приводу виборів до державної ради. З огляду на те, що з одного боку, мінімальна програма багато забрала-б місця, з другого, в прокламації зібрані коротко пункти практичної діяльності радикалів, а далі, що ці пункти давали зміст радикальним вічам, у першій мірі виборчим, отже й вічам за Франковою кандидатурою в 1895, 1897 і 1898 рр., наводимо ось тут згадані пункти.

Радикальна партія домагалася: 1) щоб люди не платили податку від ґрунту ані від хати, тільки від прибутків; щоби той, що має у два рази більший прибуток, платив у три рази більший податок, бо тепер найбагатіші багатирі платять далеко менше податку, ніж повинні-б, прирівнявши їх до того, що платять бідні люди; щоб від того, що хто

1) „Програма русько-української радикальної партії“ опублікована в 20 ч. „Народа“ за 1890 р. (стор. 301—3). Теофіл Окуневський не підписав програми, бо це зорганізувалась „не якась реальна партія до практичної праці, але до самообразування молодшої верстви суспільности“. „Природньо і консеквентно увійшли отже до програми такі гримкі речі, як колективізм средств продуктивних, реалізм, позитивізм, знесення мілітаризму, заведення межі народних судів мирових, виключення догматизму зі шкіл, загальне, тайне голосування і т. д.“ Окуневський думав, що студентам „або хоть-би таким людям, як Франко, котрий справді єсть майстром ідей, підписувати такі широкі ідеї зовсім ялося“, але не йому—практикові. На думку Окуневського, радикальна партія творила „зародок ширшої демократичної практичної партії“. Пор. лист Окуневського до Якова Невестюка. (М. Павлик, Переписка М. Драгоманова з Т. Окуневським, стор. 138—9).

2) М. Павлик Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, V, стор. 253

3) Там-же, VI, стор. 79—80.

конче потребує на прожиток свій і своєї сім'ї, не платити ніякого податку; 2) щоб не можна було ліцитувати того, що хлібороб конче потребує на прожиток свій і своєї сім'ї; 3) щоб узагалі не можна було ліцитувати ґрунту, тільки прибуток із ґрунту; 4) щоб держава допомагала громадам набувати на громадську власність ґрунту, що лежать в її межах; щоб громади мали право першенства при всяких ліцитаціях і продажах із вільної руки; 5) щоб для тих людей, котрі зовсім не мають землі, держава віддавала в посесію скарбові ґрунти; 6) щоб у війську служили люди не більше ніж рік; щоб менш було постійного війська й щоб тим самим зменшити величезні видатки на військо; 7) щоб скасувати всякі непотрібні такси на штемплі; 8) щоб кожному вільно було брати сирівці скільки треба, а сіль щоб коштувала лише стільки, скільки коштує її фабрикація; 9) щоб скасувати лотерію; 10) щоб зменшити податкові оплати й тягарі від усяких спілок і громадських інтересів; 11) щоб скасувати мита від таких речей, що конче потрібні для життя, а натомість накласти податки на такі речі, що служать тільки для забави й окраси великим багатирям; 12) щоб уряд направив береги рік, щоб вони не робили шкоди людям; 13) щоб скасувати виборчі курії, себ-то, щоб при голосуванні на всяких послів селянин мав таке саме право, як і пан; щоб на послів голосували всі, чи платять податок, чи ні, почавши від 21 року життя; щоб не було правибарів, тільки щоб усі голосували просто за послів; щоб голосування було таємне, щоб ніхто не смів заглядати в картки, за кого хто голосує; так само щоб кожний, що має право голосувати, мав право також бути послом. Це називається; загальне, безпосереднє, таємне голосування, що одно може дати українському громадянству велику силу в усіх громадських справах, крайових і державних; 14) щоб у школах східньої Галичини від найнижчих до найвищих викладали по-українськи й щоб в українських округах урядовою мовою була українська мова; 15) щоб науку в школах, зокрема народніх і середніх, поставлено відповідно до потреб народу; 16) щоб у школах учили задурно, себ-то щоб скасовано всякі шкільні оплати й щоб держава давала біднішим дітям підмогу на книжки, одіж і харч, поки вони не скінчать школи; 17) щоб скасовано штемплі на газети й календарі; щоб у газетах вільно було писати всю правду; щоб людям зовсім вільно було сходитися на всякі наради й говорити там усю правду; щоб їм зовсім вільно було закладати всякі товариства; 18) щоб урядовці в часі свого урядування держались докладно права, а котрий переступить закон, щоб відповідав перед звичайним судом так, як і кожний инший¹⁾.

Хоча при заснуванні радикальної партії не було селян, вона заснувалася саме в інтересі селянства. Самі „засновники мали в собі стільки запалу, стільки віри в свої ідеали і стільки критичного зрозуміння того, що робилося довкола них, що не сумнівалися в успіх розпочатого ними діла. І справді, заснування радикальної партії сталося початком небувалого у нас досі руху в народніх масах. Віча, яких давніше бувало одно—двоє в році, тепер ішли раз-за-разом у ріжних повітах; звільна на перший план почали виступати збори за запросинами, без контролі властей. В народні маси кидано нечувані досі гасла: загальне голосування, свобода друку, податкові та аграрні реформи. Промови і реферати інтелігентних проводирів то були цілі студії, виголошувані популярно і приступно. Серед селян появилися прекрасні бесідники, що поривали маси до ентузіязму: назви „радикал“, „радикальна партія“, хоч осміювані москвофілами і народовцями, приймалися серед народу; рівночасно з тим приймалася й назва „русько-українська“, що стояла в титулі нової партії. Хоча народовці раз-у-раз докоряли радикалам, що вони нехтують націоналізмом,—радикали могли сміятися з тих докорів, бачучи, як під стягом радикалізму стає власне найсвітліша і національно найсвідоміша часть руського селянства“²⁾.

В оцих ентузіязтичних словах Франка про значіння радикальної партії в освідомленні народніх мас про їх економічні, політичні й національні інтереси нема прибільшення. Очевидно, таке значіння здобула радикальна партія не відразу, а довгою, впертою працею. Але вже в перших роках існування партії відзначив її вагу Драгоманов³⁾. Перший раз поставила ради-

1) Народ, 1891, стор. 56—7

2) Ів. Франко, Молода Україна, стор. 52.

3) В листопадовій книзі „Вѣстника Европы“ за 1892 р. надрукував Драгоманов під ініціалами Р. Я. (Роман Ярославич) статтю п. н. „Новыя движенія среди русскихъ галичанъ“, а в 1894 році в квітневій книзі того-ж таки журналу під ініціалами Р. Яр. статтю

кальна партія свою програму перед досить широкими колами народніх мас у часі виборчої кампанії в 1891 р., хоч, що правда, не здобула тоді жадного мандату. Радикальна агітація збільшувалась відтоді що-раз більше. На вічах у різних місцевостях Галичини¹⁾ проводили радикали свої резолюції. Одною з головних справ, коло якої зосереджувалась радикальна агітація, було домагання загального голосування; для цієї мети збирали окремо підписи під петицію до сойму й державної ради та в міру назбирання підписів відсилали петицію до місця їх призначення. Також резолюції віч в інших важніших справах подавали у формі петиції до сойму й державної ради.

Оцінка заслуги Франка в вічевому руху належить до будучини, коли будуть призбирані факти його участі в поодиноких вічах. У грудні 1891 р. був на вічу в Турці²⁾; брав кілька разів голос на снятинському вічі 27 лютого 1892 р., де й виголосив реферат про народні школи³⁾. На вічу в Мостах Великих 3 грудня 1895 р. говорив Франко про еміграцію до Бразилії й Канади. Промова тривала зо дві години. Крім того говорив про ґрунтовий катастер. На вічі в Збаражі 26 грудня 1895 р. говорив Франко більш-менш те саме, що й на вічі в Мостах Великих. На вічі в Перемишлі 8 січня 1896 р. Франко пояснив тодішній австрійський виборчий закон, всі дотогочасні проекти його змін і показав, що селяни мусять домагатись загального, безпосереднього й таємного голосування та рівночасно скасування виборчих курій. Крім того промовляв у справі реформи громадського й шляхового закону, в справі селянських послів і нарешті про перешкоди, які ставились синам народу, щоб вони не дійшли більшої освіти. На вічі в Дрогобичі 15 лютого 1896 р. говорив Франко про зміну шляхового закону, про те, що панський сойм хотів завести окружні громади на те, щоб пани до решти запанували над громадою, нарешті про справу народньої освіти Франко доказував, що власті й сойм не дуже працювали, щоб селянин набрався справжньої освіти; тому закликавав селян самим освічуватись, закладаючи читальні й передплачуючи газети⁴⁾. Відтоді що-раз частіше брав Франко участь у вічах, головно виборчих.

п. н. „Всеобщее голосование и русины въ Австріи“. Обидві вони передруковані на кінці московського видання писань Драгоманова (стор. 457-80 і 481-6). Першу статтю надрукував „Народ“ із 1893 р. в українському перекладі п. н. „Галицко-руські радикали перед російскою публікою“ (стор. 23-6, 33-5, 41-3, 49-51).

¹⁾ Народніми вічами оживилось життя під кінець 1891 р. Розпочались вони коломиїським вічем, далі були віча в Бродах, Турці, Станиславові, Львові. Ні одно з попередніх віч не могло порівнятись із снятинським із 1892 р.; де число учасників виносило до 2000.

²⁾ При виїзді з турчанського повіту трапилася Франкові глупа пригода. Погостивши в кількох священиків, він вертав до Турки, щоб відти їхати поштою до залізниці, але по дорозі зустрів його жандарм, що побачив у його гостині, в буванні по церквах та переглядуванні церковних книжок якусь „страшно політичну“ справу, й тому поїхав із ним до Турки. Не заставши нікого в старостві, жандарм мав велику охоту вести Франка на постерунок жандармерії, де певно довелось-б було Франкові провести ніч або й кілька днів. Завдяки інтервенції посла Телишевського завідуючий справ староства переслухав жандарма та Франка й випустив його на волю, запримічуючи цинічно, що „подібні неприємні випадки лучаються й не таким людям“. Ів. Франко, Віче в Турці, Народ, 1892, стор. 25.

³⁾ Народ, 1892, стор. 67—9. Реферат про школи надрукований у тому-ж річнику „Народу“ п. н. „Наші народні школи і їх потреби“ (стор. 100—4).

⁴⁾ Просячи Франка листом із 13 лютого 1896 р., щоб конче поїхав на віче до Дрогобича, бо не було референтів, Семен Вітик писав, що Франко мусить промовляти в кількох пунктах, „особливо в справі просвіти народньої о школах. Ви недавно дуже гарний реферат виголосили в Коломиї—писав Вітик.—Також о картелю нафтовім, треба-би, щобисьте реферували“.

Живу участь брав також Франко в з'їздах радикальної партії, які й вибирали його до головної управи партії. На другому з'їзді 3—5 жовтня 1891 р. Франко реферував про найближчу політичну діяльність партії. На четвертому з'їзді 29 й 30 грудня 1895 р. Франко проводив зборами. Від окремої комісії, що запропонувала поправлений проєкт програми партії, Франко відчитав ті зміни, які поробила комісія в програмі.

Усунено давній поділ програми на максимальну й мінімальну й укладено всі домагання так, що на першому місці ставлено практичні домагання, себ-то такі, які мають швидше здійснитись і мають стати основою здійснення домагань, що далі сягають. Таким робом економічний колективізм покладено на самому кінці економічної програми. Програма починалася ґрунтовим катастрою і шарварками, а кінчилась тим, що „всіма тими реформами змагаємо до усупільнення продукційних засобів і продукції“. Далі усунено з програми домагання „автономії країв“, а за те вставлено домагання „політичної автономії національних територій“ і зажадано створення окремого краю з українських частин Галичини й Буковини та надання цьому краю як-найбільшій політичній автономії. Цією поправкою пішла радикальна партія на поступки „національній групі“ партії, висуваючи перша з наддністрянських партій домагання політичної, себ-то державної самостійности. При реформі програми викинено з неї раціоналізм у вірі й реалізм у мистецтві.

П'ятий з'їзд відбувся 26 й 27 вересня 1896 р. Делегатів повітав Франко, що зробив доповідь про діяльність головної управи. Він бачив із усіх звідомлень, що радикальний рух міцніє, що переслідування й місії є найкращим агітаційним способом. Добре казав Лібкнехт: „Хай живуть наші приятелі—вороги!“ Відзначивши зростання селянської інтелігенції, підкреслив Франко й хиби радикальної партії: брак інтелігентних провідників і брак солідарности. В своїй політичній хроніці в „Житті і Слові“ висловився Франко про п'ятий з'їзд, що він був найважливіший від часу першого з'їзду, коли покладено основи радикальної партії. „Був се перший з'їзд, на котрім не було ніякої теоретичної програмової дискусії, на котрім делегати займалися виключно практичними, конкретними справами партії“¹⁾. Не диво, що підсумовуючи спостереження делегатів, Франко запримітив, що радикалізм захопив уже мало не цілу східню Галичину, що став селянською партією, в якій інтелігентні люди були не провідниками, а товаришами праці селян, що викресав уже значний засіб живої сили серед українського народу та став на високому етичному рівні, бо в очах народу радикал був синонімом людини чесної, незаляканої, що боролась із усякою кривдою й визиском.

Шостий з'їзд радикальної партії відбувся 19—21 вересня 1897 р. Франко реферував про викуп панських ґрунтів і разом з Кирилом Трильовським про організацію радикальної партії. З'їзд відбувся під вражінням кривавих баденівських виборів до державної ради. Тому відкриваючи збори, Франко говорив, що радикальна партія показувала годину, яка мала бути на українському годиннику. Наші вороги не дарма охрестили увесь український рух назвою радикального руху. „Тяжка виборча боротьба, масові арешти, проливання людської крові, повиборчі процеси—все те скріпило нашу партію“—говорив Франко й, дякуючи делегатам за їх доповіді, додав до слів Семена Вітика, що на його думку з доповідей видно найвиразніше, що головними помічниками радикальної агітації були австрійські власті, жандарми й переслідування. І тому не відбираючи заслуги в радикальних діячів, підніс Франко окрик: „Хай живуть наші вороги, бо через них ми міцніємо!“ На тому-ж таки з'їзді домагався Франко поставити справу поділу Галичини практично, в зв'язку з усіма життєвими народніми справами й заразом так, щоб і противники визнали дане поставлення справи за справедливе. З огляду на те, що серед сучасної панщини, серед сучасного панування всіх недолюдків над селянином у Наддністрянщині найбільше боровсь із усякими панями,

¹⁾ І в. Франко, Політична хроніка (Життя і Слово, Львів, 1896, т. V. стор. 309).

кривдителями селян Франко, з'їзд ухвалив святкувати в 1898 р. 25-літній ювілей його праці разом із святкуванням ювілею скасування панщини, що припав саме на 1898 р.

Визнанням ваги Франка за його великі заслуги для радикальної партії почався сьомий з'їзд її в дні 30 й 31 жовтня 1898 р. Відкривши збори, сказав Данилович між иншим таке: „Коли тепер ми можемо вільніше думати й робити, то це заслуга перших борців за наші ідеї й між ними найбільше саме Івана Франка. Навернений на шлях поступу великим Драгомановим, він стояв вірно на ньому, хоч примирив із голоду, хоч його кидали до тюрми й переслідували. Тепер нін має бодай те вдоволення, що при ньому стоять найактивніші люди споміж селянства й інтелігенції, стоїть усякий, хто бажає розвитку нашого народу. Його думка, скристалізована в домаганнях нашої партії, чим-раз більше шириться між нашими селянами“. На тому-ж таки з'їзді пригадав Франко, що в Тернопільщині проти його кандидатури виступили мало не всі попи з повною свідомістю, що виступають проти своїх овечок. „Нехай-же не подивуються,—говорив Франко,—що відтепер і ми будемо виступати проти них з цілою силою, тільки не тими способами, яких уживають проти нас вони, але правдою, показуванням їх поступування й ширення науки“. Прихилиючись до погляду Франка, з'їзд ухвалив одностайно усувати попів від радикальних товариств і зборів та взагалі старатись нищити їх вплив у всіх світських товариствах і громадах, видавати книги й брошури про справи віри з поясненнями зо становища науки, нарешті вислати петицію до державної ради, щоб унормувала право поборів за треби, й викликувати публічну дискусію в газетах і на вічах у цій справі.

Ще задовго перед заснуванням радикальної партії почала прокидатись серед духовенства й частини світської інтелігенції нехоть до освіти й самодіяльності народніх мас. Заснування радикальної партії „було сигналом, на котрий виповзло все, що обскурне, нетолерантне, темнолобе і вороже народньому розвиткові, і почало кричати: радикали відбирають народові Бога, віру, моральність, виступають проти церкви, власности і т. д. Під тим окликом темні сили могли ніби під щитом воювати і з читальнями і з хлопськими газетами, зі спілками і вічами. Звісно, руху народнього се не здушило, але серед інтелігенції прискорило еволюцію, якої ще перед 10 роками ніхто би не був надіявся. Наша галицька заско-рузлість та мала освіта і стара попівська кастовість подали собі руки і знайшли для себе нову форму в католицькім клерикалізмі“¹⁾). Головну ненависть звернув клерикалізм на радикалів. Радикалами були головно селяни. Чим більше було де селянство освідомлене й політично освічене, тим більше була там сила радикальної партії. Тому селяни стали „предметом сердечної ненависти“ клерикалів. Для боротьби з радикалізмом почато улажувати місії, виголошувати казання й викликувати всякі темні сили фанатизму²⁾). Відчувши на власній шкурі боротьбу попівства проти радикалізму в часі кандидатування на посла в Перемищині й Тернопільщині, Франко надрукував у „Громадському Голосі“ низку статей на такі теми, як „Радикали і релігія“ (1898, ч. 21), „Радикали і попи“ (1898, чч. 22—24), „Єзуїти і радикали“ (1899, ч. 12).

Писання Франка були атракційною силою радикальної преси. Вже „Народ“ одержав таку назву відти, що часопис ставить собі за підвалину всяких заходів простих робочих людей, ставив собі метою допомогти їм підвестись матеріально й освітитись. Згідно з такою програмою Франко

¹⁾ І в. Франко, Політична хроніка (Житє і Слово, V, стор. 312).

²⁾ Там-же, стор. 313.

писав про те, „як би нам в біді ратуватися“, й твердив, що доки не буде в краю розумних, освічених і добре впорядкованих громад, доти не можна й думати про виратування себе й своїх потомків із нужди (1890, стор. 40). Спиляючись над питанням, „що таке громада і чим-би вона повинна бути“, радив Франко, щоб кожна громада для кращого господарювання перемінилась в одну, дві чи скільки там рільничих спілок, заведених на підставі легального контракту тимчасово на протяз кількох років (стор. 63). В статті „Машини і порядки громадські“ доводив, що всі сільські хазяйства Наддністрянщини за виїмком хіба несповна п'ятої частини зійшли до того стану, в якому були за панщини пішаки й й халупники. Думав, що наші маси зрушить або їх власна добра воля й розуміння своєї власної користи, або біда й руїна (стор. 97—8). Крім статей на суспільно-економічні теми дав Франко в першому річнику „Народу“ низку віршів, написаних у тюрмі, де держали його протягом десятиох тижнів у 1889 р. разом із кількома Галичанами й кількома Наддніпрянцями без найменшої причини, але з ясною метою зробити неможливими правильні товариські зносини Українців по обидва боки Збруча. Крім давнішої „Казки про добробут“ перший річник „Народу“ приніс дві політичні сатири Франка: „Свиня“ і „Як згода дім будувала“.

Статті Франка в дальших річниках „Народу“ торкалися політичних справ, як доповіді про віча, про радикальну партію, про народовців, про програму українського посольського клубу, про російських соціал-демократів, про перший з'їзд галицьких соціал-демократів, про Лоріс-Меліковську конституцію, про мазурське віче в Кракові, то-що, але переважно були це статті на біжучі культурні й головню наукові теми, хоча взагалі—до речі пригадати-б—радикали не визнавали якогось поділу між культурою й політикою, виступаючи скрізь і завсіди як політична партія.

З огляду на те, що видавання спільного органу для інтелігенції й народу показалось недоцільним, від 1891 р. виходив у Коломиї „Хлібороб“ для селянства, який крім популярних статейок Франка, між иншим про Івана Вишенського й Івана Наумовича, та двох давніших оповідань (Як Русин товкся по тамтім світі, Домашній промисл) надрукував нове його сатиричне оповідання п. н. „Історія кожуха“ (1892, чч. 18—9). Від 1895 р. почав виходити у Львові „Громадський Голос“, в 1895 і 1896 рр. виходив „Радикал“, в 1896 р. з'явилася „Громада“ й „Хлопська Бібліотека“ при „Громадському Голосі“. В усіх тих виданнях містив Франко популярні статтейки, про тактику радикальної партії, напр. „Радикали і радикалізм“ (Громадський Голос, 1896, чч. 14—15, 17—18, 21), „Радикали і москвофіли“ (ч. 20), про панщину, вірші, напр. радикальний гімн („Гром. Голос“, 1895, чч. 10—11, Радикал, ч. 4), й казки та сатири, напр. „Як пан собі біди шукав“ („Гром. Голос“, 1896, чч. 12—18, 21—22) й „Свинська конституція“ („Громада“, 1896, ч. 2). Останнє оповідання почув Франко на вічі в Збаражі від одного з прегарних радикальних селянських промовців Антона Грицуняка, що його ім'я завдяки Франкові стало не тільки відоме скрізь по Україні, але й облетіло увесь світ, лунаючи на багатьох мовах. Почувши оповідання від Грицуняка, Франко списав його, переклав на німецьку мову й подав до віденського часопису „Die Zeit“. Надруковане там, воно так сподобалось, своїм яскравим і правдивим світом так освітило нещасну долю нашого народу, що його звідти зараз же передрукувало кілька німецьких газет у Чехії, Моравії й Німеччині. Його перекладано на польську, чеську, хорватську, літовську й англійську мову, а з „Громади“ передрукувала його американська „Свобода“. „Можна сказати сміло,—писав Франко в некролозі Грицуняка,—що ще ніякий руський твір в таким короткім часі не облетів такого ши-

рокого світа, як Грицунякове оповідання, не здобув такого розголосу і такої прихильності для руського селянина і співчуття для його неволі. Жадна вічова промова, хоч-би яка гостра та мудра, не пошкодила стілько ворогам нашої хлопської долі, як ота Грицунякова повістка¹⁾. „Свинська конституція“, як і кілька інших казок і сатир (Як пан собі біди шукав, Звірячий бюджет, Історія кожуха) та статейок (Страйк чи бойкот, статті про радикальну тактику, то-що) і збірка віршів Франка (Хлопські пісні) повиходили відбитками з радикальних часописів у „Хлопській Бібліотеці“.

На рахунок радикальної партії йшло також видавання „Літературно-наукової Бібліотеки“ під редакцією Франка від 1889 р. й видавання під тією-ж самою редакцією двохмісячного „вістника літератури, історії і фольклору“ п. н. „Житє і Слово“ від 1894 р., яке по чотирьох томах за 1894 і 1895 рр. перемінилось від 1896 р. у „вістник літератури, політики і науки“ й у такому характері збільшило ще на 2 томи, за 1896 і 1897 рр., цей симпатичний, цікавий і цінний і при тім дійсно європейський український науковий журнал. Багато відбиток із нього, як і з „Народу“, вийшло як випуски „Літературно-наукової Бібліотеки“. В ній появилсь один із кращих творів Франка—легенда „Смерть Каїна“ в 1889 р. й повість „Для домашнього огнища“ в 1897 р., а з наукових розвідок „Перебендя Т. Шевченка“ в 1889 р. й „Іван Вишенський і його твори“ в 1895 р., Останній твір був дисертаційною працею Франка на приватного доцента української літератури в львівському університеті. Франко бо перебыв зимове півріччя 1892/3 шкільного року на віденському університеті й ставши одним із найзнаменитіших учнів проф Ягіча, осягнув там ступінь доктора філософії. В 1894 р. помер Омелян Огоновський і Франкові, як ні одному иншому кандидатові, належалась катедра по ньому на підставі його дотогочасних праць на полі української історії літератури. Проте не зважаючи на те, що Франкову дисертацію по прочитанні вступного викладу про „Наймичку Т. Шевченка“ прийняв філософічний відділ львівського університету з найбільшою похвалою, австрійське міністерство не затвердило її в наслідок свідощтва львівського намісника, про неблагонадійність Франка між иншим під впливом святоюрського митрополита Сильвестра Сембратовича й новоєрських провідників.

Боротьба з новою ерою, себ-то угодою польських консерватистів із кількома народовськими послами-кар'єристами, це одна з найбільших заслуг радикальної партії й у першій мірі колючого слова й пера Франка. Його статті в цій справі, головно ті, які, що правда, написані вже по вирішенні справи з університетською катедрою, напр. „Реалісти чи кар'єристи“ або „Зміна системи“ в 5 т. „Житя і Слова“, це шедеври того, що написано проти новоєрців узагалі.

III.

Окремий розділ Франкового радикалізму творить історія його кандидатур на посла до державної ради. Першою кандидатурою Франка на посла була кандидатура до державної ради при додатковому виборі посла округи Перемишль—Мостиська—Добромилль у 1895 р. Передовиця „Громадського Голосу“ з 20 серпня 1895 р., захоплюючись великими успіхами радикалізму, який здобув уже цілі повіти головно на цілому Покуті, підносила, що до радикалізму пристав і перемиський повіт, бо „там поставив комітет передвиборчий кандидатуру Франка“²⁾.

¹⁾ І в. Франко, Антін Грицуняк (Посмертна згадка). (Свобода, Львів, 1900, ч. 12).

²⁾ Радикалізм іде вгору! (Громадський Голос, 1895, стор. 25).

За кандидатуру Франка оголосив свій заклик п. н. „До братів моїх з Перемиського!“ Михайло Новаківський з Торок.

Стверджував, що передвиборчий комітет округи не підніс ганьби радикальній партії. Правда, кілька товаришів сиділи ще в перемиських тюрмах, але радикали винагородять їм їх муки, бо ж вони терплять за всіх. Одно бажання в усіх, а саме, щоб „до Відня вибрати чоловіка, котрий-би нас достойно заступав“. Таким був Франко, що йому присвятив Новаківський більшу частину поклику. „Браття кохані!—кликав Новаківський.—Ви знаєте доктора Івана Франка. Ви знаєте того найславнішого нині чоловіка на всю Русь. Він прецінь мав бути нашим послом до союму. Наука і домові несупокої не дозволили йому тоді кандидувати. Нині він готов піти і справи нашої боронити перед світом цілим. Ви знаєте, що його отець так, як вітці наші, робив гірку панщину, ви знаєте, що Іван Франко ніколи з панями не братався, все то пером то словом боронив хлопів від поневірки,—і за те зненавиділи його пани. Кілько він натерпівся! Так, як тепер наших кількох стогне в перемиських арештах, так стогнав і він за се, що право в очі всім людям говорив!

„Браття селяни! Для нас то найбільша честь повинна бути, що такий мудрий, такий вчений, так до свого хлопського стану прив'язаний, як доктор Іван Франко, хоче бути послом нашим.

„Так, браття мої найдорожчі. Най довідається світ, що хлопський нарід уміє любити і цінити своїх приятелів і для того свого найбільшого приятеля і оборонця д-ра Івана Франка вибирає на посла до Відня. Ви, браття з перемиського повіту, ви, що нині є гордістю цілої Русі—вам припадає тота честь вибрати найславнішого Русина—і найліпшого приятеля нашого на посла.

„Яко радикали ми зі сну побудилися, яко радикали ми по 30 літах панського панування висвободилися—вірю проте, що і дальше ми не зрадим нашої партії—і радикала також до Відня пішлемо.

„Я все говорив до вас від серця до серця, разом ми працювали і полюбилися, сердечні брати мої—разом радуватися будемо, як виберемо зорю нашу Франка на посла. Побіч нього всякий инший повинен уступити,—а я знаю, що побіч нього ви иншого і не схочете.

„Дальше отже сміло до роботи! По наших боці правда. По наших боці перемога.

„Не для kota ковбаса, не для п. Тишковського посольство, нехай він пильнує дівчат і жидівок в добромільському повіті, а не до Відня йому заступати хлопську кривду.

„Доктор Іван Франко буде нашим послом. Йому честь“¹⁾.

Згаданий Павло Тишковський—це контркандидат Франка. Щоб обговорити кандидатуру на посла до державної ради, відбулась 20 жовтня 1895 р. нарада Українців—виборців із Перемищини. Збори ухвалили одностайно кандидатуру Франка, його-ж кандидатуру прийняли також виборці з Мостищини на нараді в Мостиськах. Останню розбили жандарми ще перед її закінченням²⁾.

Виборчий комітет видав із підписами голови та посла до крайового союму Степана Новаківського й секретаря Василя Павлуцького та розіслав усім виборцям таку відозву:

„Браття селяни! Ідуть вибори! Ви розумієте цілу важність тої хвилі. Ми знаємо, що послани до ради державної вибрані можуть нас від всіх кривд, зневаг, надужити оборонити або можуть нас придавити ще більшими тягарями, ніж поносимо. Для того розумно і поважно до діла, браття селяни! Нехай в раді державній засяде щирий наш оборонець і заступник! Нехай в тій найвищій раді перед цілим світом проголосить положення наше і нашу нужду! Громади! Ви допильнуйте права свого! За тяжкі податки і гірку службу військову ми мавмо одиноке відшкодування, то є право виборів. Не даймо видерти собі права того! Браття селяни з Перемиського! Ви, що так славно голосувались на посла до союму, ви не допустите до того, щоби послом хлопським був син магнатський, син гордих панів. І ви, браття з Добромільського, Мостиського, Устрицького,—і ви не зрадите справи хлопської, але чесно і сміло виберете до Відня чоловіка нашого з крові і кости, чоловіка, щоби в Відні достойно заступав справи наші.

„Таким чоловіком єсть Іван Франко зі Львова.

„Він хлопський син, вихований в чорній біді, на чорнім хлібі, на несоленій капусті. Ціле життя своє боронив Іван Франко хлопської справи. За справу хлопську він терпів страшні переслідування, але панам різати правди не перестав. Газетами, книжками і віршами він показував на нашу нужду хлопську, на кривди хлопські. Івана Франка ми бачили

¹⁾ До братів моїх з Перемиського! (Гром. Голос, 1895, стор. 48—49).

²⁾ Там-же, стор. 61.

на вічу в Перемишлі і в Мостиськах, ми чули його золоті слова і ми полюбили його сердечно. Най їде до Відня! Най там, яко посол розкаже, в яким ярмі ми ходимо! Браття селяни, виберім Івана Франка зі Львова одноголосно послом до Відня!

„Пам'ятаймо, що тому лишень не будуть діятись кривди, що свої справи уміє добре боронити. Тож боронім своїх святих прав, своїх виборів! Най устане преогидний гандель людськими голосами, най скінчиться нечесть хлопська, час нам прозріти!

„Браття селяни, благаємо вас пам'яттю того, що ви витерпіли і ще терпите, пам'яттю нужди тої, яка регочеться над вами, абисьте не запродали своїх прав найдорожчих за миску сочевиці.

Як оден муж всі боронім свого права і своєї хлопської справи“¹⁾.

Заклик закінчувався зазивом до виборців зійтись ще раз 27 жовтня на нараду до Перемишля. Вибори відбулися 31 жовтня 1895 р. В наслідок огидних зловживань вийшов послом польсько-панський кандидат, дідич Тишковський. На користь останньому переведено нелегальні передвибори в перемиському повіті. По передвиборах перед самим голосуванням приарештовано багатьох радикальних виборців. В українську некористь вибрано нелегально комісію, що тероризувала наших виборців, та навіть уневажила 5 голосів, які впали на Франка. Не зважаючи на те все, нараховано Франкові 70 голосів, 5 уневажено, трьох виборців арештовано, себ-то за Франком було 78. Тишковському нараховано 139 голосів. Якщо передвибори й вибори було-б переведено легально, Франко був-би одержав 160 голосів (бо стільки було певних виборців), а Тишковський 57. В Мостиськах розпущено серед виборців вістку, що голосування почнеться о 10 год., а тимчасом зійшлося швидче кілька виборців ксьондзів і ті вибрали без загалу виборців свою комісію та розпочали вибори. Не зважаючи на те, що комісія тероризувала всіх виборців, одержав Франко 30 голосів, а Тишковський 144 голоси. З того, що оповіли виборці й наочні свідки в Мостиськах, можна припускати, що Франко одержав 83 голоси, а Тишковський тільки 94. Крім того спізнилося 12 наших виборців і їх не допустили до голосування. Значить, не зважаючи на тероризм комісії, Франко повинен був мати 95, а Тишковський 94 голоси. Якщо комісія була-б урядувала справедливо, був-би Франко одержав 120 голосів проти 66. В Добромилі при страшному тероризмі й формальному розбої наганячів Тишковського Франко одержав 22, а Тишковський 211 голосів. Якщо були-б жандарми забезпечили виборців перед розбоєм наганячів Тишковського, мав-би Франко запевнених 52 голоси, а Тишковський був-би дістав 183 голоси. Підсумовуючи все разом, на Тишковського випадало 306, а на Франка 332 голоси.

Роблячи підсумки виборчих голосів, писав „Радикал“, що радикальна партія виступила зо своєю кандидатурою, щоб використати передвиборчий час, коли саме австрійська конституція гарантувала необмежену волю зборів. Такими зборами бажали радикали приготувати собі ґрунт на будуче. Проте вони дуже помилились, бо Галичина не знала волі зборів однаково, чи перед розписанням виборів, чи по розписанні виборів. Без перешкод із боку влади відбулись тільки два віча в Перемишлі. Трете, перед самими виборами, заборонило староство. Народи виборців у Мостиськах і Добромилі порозганяли жандарми. Тому, що друге віче виборців у Перемишлі й розбита нарада в Мостиськах прийняли кандидатуру Франка, радикали уважали за свій обов'язок видержати до кінця й агітувати за свого кандидата. Не сидів без роботи і Франко. Наслідок показав, що радикали були-б перемогли, якщо цілі передвибори й самі вибори не були-б „одним довгим ланцюгом гвалтів і нелегальностей, очевидно, з кривдою нашого кандидата“²⁾.

¹⁾ Там-же, стор. 55.

²⁾ Радикал, 1895, стор. 30. Сам Франко оповів історію вибору Тишковського в статті „Die jüngste galicische Wahl“. („Die Zeit“, т. V, 1895, ч. 58, стор. 82—4).

Проти додаткового вибору посла до державної ради з курії менших посідачів округи Перемишль—Добромилль—Мостиська зладили Іван Кобилецький і Семен Вітик протест, що наводив довгу низку нелегальностей і переслідувань при передвиборах і самих виборах¹⁾.

Не повелось Франкові також із кандидатурою на посла до державної ради в 1897 р., коли радикальна партія затвердила його кандидатуру з четвертої курії на округу Перемишль—Мостиська—Добромилль і з п'ятої курії на округу Перемишль—Мостиська—Рудки—Самбір—Дрогобич—Підбуж. Дня 4 лютого 1897 р. відбулись передвиборчі збори в Перемишлі, головно селян, що їх було до 200. На зборах Франко пояснив докладно нову виборчу ординацію й закликавав усіх, щоб у разі всяких зловживань при виборах зараз же давали знати до часописів, бо роблення крику в таких випадках дуже неміле для уряду, що боїться такого крику подібно, як лев злякається, коли побіч нього заспіває півень. По промовах Франка всі селяни згодилися на його кандидатуру й Франка поставлено кандидатом із V (загальної) й IV (селянської) курії. Подякувавши за честь, виголосив Франко коротку політичну програму, заявивши, що боронитиме прав найнижчих шарів²⁾. На передвиборчі збори в Перемишлі дня 26 лютого 1897 р. прийшло понад півтори тисячі народу. Промову попа Черлунчакевича закричали селяни та при голосуванні не піднеслась за ним ні одна рука. Натомість збори прийняли однодушно кандидатуру Франка на обидві курії.

Вибори з п'ятої курії відбулись 11 березня 1897 р. Др. Франко одержав у Перемишлі 78 голосів проти 130, що впали на польського кандидата д-ра Витовта Левицького, в Мостиськах 85 проти 46, в Рудках 70 проти 43, в Самборі 43 проти 119, в Дрогобичі 44 проти 168. З усіх, що мали право до голосування, голосувало 826, абсолютна більшість 414, а Франко одержав 320, коли Левицькому нараховано 506 голосів³⁾.

Вибори з четвертої курії відбулись 16 березня 1897 р. З усіх, що мали право до голосування, 614 голосувало 602; абсолютна більшість виносила 302. Франко одержав 205 голосів, а його противник, дідич Павло Тишковський, кандидат польського центрального комітету, 392. З 205 голосів припало на Франка в Перемишлі 80 проти 105, в Добромилі 24 проти 210, а в Мостиськах 101 проти 77, що впали на Тишковського⁴⁾.

¹⁾ Цей протест передав др. Іван Кобилецький, адвокат із Дрогобича, до архіву Франка, в Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Про пригоди Франка довідуємось ось що з протесту й статті Франка: Дня 6 жовтня 1895 р. відбулась у Перемишлі передвиборча нарада. На неї прибув і др. Франко як справоздавець „Kurjera Lwow-sk-ого“. Також мав він тут виголосити кандидатську промову. По нараді вийшов на місто, де зустрів його селянин Тимко Микита й почав із ним розмову. В тій хвилині приступив до нього поліційний агент Ліблїх, а побачивши в нього в кешені число часопису „Neue Freie Presse“, взяв це за революційну відозву, арештував його й повів у поліцію. По дорозі запитував, як Франко, не належачи до Перемишля, смів промовляти на зборах. В поліції заявив Ліблїх комісарові Маєрові, що Франко промовляв на зборах і доводив, неначе-б Австрія платила 70% „чогось“, а Угорщина 30%. Комісар запитав Франка про легітимацію, пояснюючи, що Перемишль це фортеця й кожний, що прибував до міста, мусить мати легітимацію. Франко ствердив ідентичність своєї особи львівською трамвайною картою зо своєю фотографією. Опісля звелів комісар списати протокол і заявив Франкові, що наказує йому негайно виїхати з Перемишля, і пішло за ним поліційного агента, що відвезе його на залізницю. Крім того комісар заборонив Франкові на будуче приїздити до Перемишля. В товаристві поліційного агента пішов Франко на залізницю. Агент припильнував його при купуванні білету та навіть замкнув за ним двері вагону. В день перед виборами приїхав Франко до Добромиля. Щоб не допустити його до розмов із виборцями, обставили його помешкання цілою бандою наганячів Тишковського, що мали побити Франка, якщо він показався-б у вечері в місті, та разом не допустити жадного селянина до Франка.

²⁾ Діло 1897, ч. 21.

³⁾ Там-же, ч. 43. ⁴⁾ Там-же, ч. 52.

Як у 1895 р., так і в 1897 р. передвибори й вибори відбулись серед страшних зловживань. Про ці зловживання писали українські газети, низку їх наводить і протест виборців загальної (V) курії повітів Перемишль—Мостиська—Самбір—Рудки—Дрогобич проти вибору д-ра Витовта Левицького за Львова на посла державної ради із згаданої округи¹⁾. До чого доводив терор уряду й польського панства проти Франка, як-найкраще свідчить той факт, що Франко буцім-то одержав у Перемишлі всього 78 голосів, а тимчасом 90 виборців, що підписались під протестом, заявили готовість під присягою ствердити, що віддали свої голоси за Франка. А крім того споміж виборців самого Перемишля в числі 70 коло 10 віддало свої голоси за Франка. В звязку з виборчою акцією за Франком арештовано в Перемишині посла Степана Новаківського, Семена Вітика (сиділи по 40 днів) й масу людей (до 150), про кого тільки влада довідалася, що він противник урядової партії або що агітуватиме та впливатиме на вибір Франка, хоч це дозволяв закон. Таке-ж саме діялося й у інших повітах. Напр., в Рудках у часі вибору комісії було в залі всього 50 осіб, а в урні нашлось аж 75 карток і т. д. З Мостишини приведено до тюрми до Перемишля понад 50 людей, арештованих підчас виборів²⁾.

Внесено протест також проти вибору дідача Тишковського з сільської (IV) курії округи Перемишль—Мостиська—Доброміль³⁾. З нього довідуємось не тільки про нелегальне переведення передвиборів, але й про те, що 23 виборцям не доставлено легітимацїйних карт, що 11 виборців арештовано без найменшої підстави в день виборів, що численним виборцям вирвали наганячі Тишковського легітимації й картки голосування, і т. д. А чому? Бо „волею всього населення виборчої округи Перемишль—Мостиська—Доброміль було—читаємо в протесті—вирвати послом д-ра Івана Франка. Тимчасом урядові органи, себ-то староство в в спілці та за поміччю поліції, жандармів, повітового відділу та його сателітів накинули виборцям Павла Тишковського як урядового кандидата й разом як кандидата польського центрального виборчого комітету всіма законними й протизаконними способами“.

Кілька днів по виборах із датою 20 березня 1897 р. надрукував Франко таку подяку с оїм виборцям:

„Браття виборці з повітів перемиського, мостиського, самбірського і дрогобицького! Прийміть шири подяку за вашу геройську твердість в боротьбі за ваше право і ваші інтереси! Ваше завзяття, ваша невтомима праця около взаємного освідомлення, ваша незломність супроти пострахів і переслідувань мусить кожного наповнити вірою і надією, що ще не вмерла наша доля. Ті переслідування і лиха, які ви пережерпіли в тій боротьбі, не пропадуть марно, а будуть початком нового життя, нового розвою!“

„Браття! Хоча темна сила тепер ще взяла верх над нами, не траймо надії. Вже саме те, що та темна сила тим разом хапалася найкрайніших способів, не завагувалася пролити кров людську, показує, що їх міць вичерпана, що їх пануванню приходить кінець. Ще кілька літ праці, агітації, зросту свідомости, а перемога конечно мусить бути наша!“

„Оскільки недавня виборча боротьба доторкалася мові особи, складаю шири подяку всім тим виборцям, що голосували за мною, не дбаючи на особисті неприємності. Браття виборці селяни, Русини і Поляки, ви, що голосуючи на мене, оклеветаного темними силами, показали свій твердий характер, свідомість свого дійсного інтересу і обридження супроти нечесного, підлого способу воювання ваших прогивників! Я не маю слів, щоби вам віддякувати. Ваше власне почуття, що ви чесно сповнили свій обов'язок і дали добрий примір другим, нехай вам буде найліпшою надгородою.“

„Тим чесним і благородним людям з інтелігенції без ріжниць партій,—бо в кожній партії я мав нагоду пізнати такий людей,—що не щадили трудів і заходу, щоби допома-

¹⁾ Примірник цього літографованого протесту переховується в архіві Франка в Бібліотечі Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові в томі ч. 283.

²⁾ Громадський Голос, 1897, стор. 47.

³⁾ Літографований примірник цього протесту німецькою мовою переховується у згаданому вище томі в архіві Франка.

гати народові в отій боротьбі виборчій, як маю дякувати? Нехай приймуть моє запевнення, що приязнь, зав'язана в боротьбі і при важкій, реальній праці, перетриває всяку иншу.

„А тим, котрі йшли проти мене, добровільно чи мимовільно, широко чи неширо, з казальниць чи з трибун, в тверезім чи нетверезім стані, скажу тільки одно: коли ви це чинили в щирім переконанню, що мій контркандидат буде ліпшим заступником народа, ніж я, то можете тепер тішитися побідою“¹⁾.

Це були голосні на всю Європу баденівські вибори: арешти, тюрма, кров і суди давали перемогу урядовим і польсько-панським кандидатам на послів. Багатьох селян тягали по судах навіть за прихильність до Франка в часі його кандидатур. Але радикальна партія вийшла переможно із виборів. Перемога її лежала не в тому, що вона здобула два мандати, вибравши Яросевича й Окуневського послами, але в тому,

„Що в боротьбі виборчій на неї звернені були найтяжчі удари, найзавзятіші крики противників, що радикальний метод агітації серед народу всюди робив найсильніший ефект і був адоптований також усіма спосібнішими і щирими народовцями, що радикальна партія і її представники в тій боротьбі своїм ясним, смілим виступуванням здобули собі пошану і прихильність між інтелігентними Русинами всіх партій. Можемо сміло сказати: остатні вибори се була огнева проба для нашої інтелігенції, все, що в ній було трусливе, безхарактерне, підле і продажне,—попритихло, розповзлося або поховалося під крила жандармів та старостів, а що було чесне і шире, без різниці партій, стало як мур обік народу, йшло до боротьби, відбирало штуркавці, зносило зневаги або й витирало тюремні кутки—і все те вороги наші охрестили одною загальною назвою: радикали! Що чесне, шире, характерне і народолюбне на галицькій Русі, те все нині стало радикалами, свідомими прихильниками нашої партії, чи тільки прихильниками нашого методу праці—і се в великий, пам'ятний тріумф нашої партії при остатніх виборах²⁾—таке вражіння виніс із виборів 1897 р. сам Франко.

Останній раз згодився Франко прийняти кандидатуру на посла при додаткових виборах до державної ради з сільської курії з округи—Тарнопіль—Збараж—Скалат у 1898 р. Селяни-радикали повітів тернопільського, збаразького та калатського, зібрані на передвиборчих зборах 14 травня 1898 р. у Тарасівці, 17 травня в Тернополі й 19 травня в Підволочиськах, одноголосно ухвалили підтримувати кандидатуру Франка на посла до державної ради зо своєї округи³⁾.

На вічі в Тарасівці Франко виголосив промову про панщину, її скасування та її наслідки, закликаючи селян, щоб усіма силами поборювали ті останки панщаного ладу, які лишилися іще досі, ачея хоча за сто літ по скасуванні панщини могтимемо справляти празник повної громадської волі й рівности, до чого нам іще далеко⁴⁾. Коли поставлено кандидатуру Франка, він заявив, що нерадо приймає цю кандидатуру не тільки тому, що нерад-би накликати своєю особою на селян такі нещастя й переслідування, які були при попередніх виборах, але також і через те, що боявся, чи в тодішніх тяжких політичних відносинах австрійської держави міг мати досить сили, вмілости й відваги, щоб виступити так, як цього потрібно було-б для інтересів нашого народу. Докладнішої програми своєї праці, як-що його вибрали-б послом, Франко не розвивав, заявляючи тільки, що чує себе селянським сином, уважає селянство за головну основу нашого народу й бажає віддати всю силу та працю для піднесення нашого селянства. Зібрані прийняли цю заяву з захопленням і постановили підтримувати кандидатуру Франка⁵⁾.

На вічі в Тернополі комісар не хотів позволити Франкові промовляти. Сталося це тільки на передвиборчих зборах, де Андрій Шмігельський поставив Франкову кандидатуру. Потому коротко говорив Франко, заявляючи, що чи буде чи не буде вибраний послом, буде й далі з усіх сил працювати для освідмлення й піднесення рідного народу, що ніколи

¹⁾ Д-р Ів. Франко, Подяка (Громадський Голос, 1897, стор. 49).

²⁾ Політична Хроніка. (Житє і Слово, Львів, 1897, т. VI, стор. 173).

³⁾ Гром. Голос, 1898, стор. 113. ⁴⁾ Там-же. ⁵⁾ Там-же, стор. 114.

не подасть руки на жадну нову еру з елементами, ворожими нашому народові й нашому селянству, та бажає бути вірним виразником потреб і становища селянства в державній раді¹⁾.

В Задишівці коло Підволочиськ передвиборчі збори також поставили кандидатуру Франка. В довшій промові він розвив свій погляд на „Стару Австрію“, основану на нерівності й шляхетському пануванні, й заявив, що коли-б вибрали його послом, бажав-би належати до „молодої Австрії“, опертої на рівності й волі. На зборах робітників і міщан у Підволочиськах 19 травня заявив Франко, що коли був-би послом, ішов-би рука в руку з радикальними й соціалістичними послами²⁾.

Додаткові вибори з сільської курії в окрузі Тернопіль—Збараж—Скалат відбулися 22 червня 1898 р. Вже при виборі комісії можна було знати, що це буде не вибір, а призначення посла. До вибору комісій у всіх трьох повітах стали радикальні виборці як один муж, у Тернополі 140, у Збаражі 110, а в Скалаті 75 виборців, але не зважаючи на це, вибрано всюди комісії так, що ні одного виборця радикала не допущено до жадної комісії. Виборчі махінації наочні, коли зважити, що навіть згідно з урядовим оголошенням одержав др. Франко в Збаражі 103 голоси, а його контр-кандидат д-р. Омелян Гладішовський 56 голосів,— інакше не можна пояснити собі, щоб 103 виборці не могли вибрати своєї комісії. З огляду на те, що не було жадного контролю, виборчі комісії робили з голосами, що хотіли, й нарахували в Тернополі Франкові 92, його противникові 131 голосів, а в Скалаті Франкові 61, його контркандидатові 79 голосів. За поміччю крадіжи голосів вийшов москвофіл і урядовий кандидат Гладішовський чотирма голосами понад абсолютну більшість (266 проти 256). Виборці внесли карні донесення до прокуратурії на виборчі комісії в Тернополі й Скалаті.

З приводу тих виборів писав „Громадський Голос“ між иншим ось що:

„В тих виборчих округах стала до боротьби радикальна партія против уряду, против усіх наших руських партій, а особливо проти попів. Вороги наші були сильні. Вони агітували проти нас підлотою й брехнею. Все порушили, щоби тільки поконати того хлопа, що вже пробудився з вікового сну і став добиватися людських прав для себе. Воювали проти нас у церкві й на зборах, явно й потайки. Митрополит, хоч на смертній постелі, видав проти нас куренду. А про те однако якби не крадіж і не ошуканство, то хлопський кандидат був-би вийшов“³⁾.

¹⁾ Там-же стор. 115. ²⁾ Там-же.

³⁾ Вибори в Тернопільщині (Гром. Голос, 1898, стор. 142—3). З приводу несподіваного наслідку голосування в Скалаті вийшов цікавий судовий процес. Почувши наслідок, почав Микола Юзьвак, Мазур із Колодіївки, кричати, що наслідок фальшивий, бо за Франка подано багато більше карток. Скалатське староство оскаржило Юзьвака перед повітовим судом у Скалаті за образу виборчої комісії, зокрема голови комісії, скалатського повітового лікаря. Повітовий скалатський суд засудив Юзьвака на шість днів арешту. Юзьвак подав апеляцію до окружного суду в Тернополі, де відбулась при кінці січня 1899 р. розправа. Обвинуваченого боронив Северин Данилович. Він поставив пропозицію, щоб суд зажадав від президії державної ради актів вибору посла Гладішовського, щоб переконатися, скільки там є карток, поданих у Скалаті з іменем Гладішовського, а скільки з іменем Франка. Далі домагався переслухання під присягою 75 виборців скалатського повіту, котрі зараз по виборі заявили, що вони всі 75 віддали до урни картки з іменем Франка. Зорієнтувавшись, до чого йде, прокуратор спротивився пропозиціям оборонця та звільнив Юзьвака, бо справа буцім-то була малої ваги й прокуратор був переконаний, що коли Юзьвак і закинув голові виборчої комісії фальшування, зробив це певно не в намірі зневаги комісії, але тільки висловив свої критичні уваги на хід виборів, а це вільно робити кожному виборцеві й виборці Франка зробили те саме в письменному протесті (Процес за вибори Д-ра Ів. Франка в Тернопільщині, Гром. Голос, 1899, стор. 29).

Про те, що діялось в окрузі, де кандидував Франко, деякі цікаві факти подав Іван Макух у листі до Франка. Писав, що виборців переслідують, зокрема в Збаражчині й Скалатщині. Війта Заячківського скинув староста з війтівства. Федорович переслідуюв виборців із Клебанівки. В Скалаті старім попи дуже накидалися з лайкою на Франка й ра-

IV.

Рівнобіжно з тим, як радикальна партія почала висувати кандидатуру Франка на посла, почали псуватися звязки Франка з польською журналістикою. Його стаття про „Селянський рух у Галичині“ в 51 зошиті віденського тижневика „Die Zeit“ в 1895 р. т. IV, стор. (177—80) наклала на нього гнів двух соймових послів—польських демократів, Тадея Романовича в „Now'ij Reform.“ й Теофіла Меруновича в „Gazet'i Narodow'ij“; обидва вони не поцурались закликати прилюдно головного редактора „Kurjera Lwowsk'ogo“ Генрика Реваковича, щоб усунув Франка з редакції цієї газети як заклятого ворога польщини й обмовця польської нації.

З огляду на те, що ця стаття сильно заважила в житті Франка, спинюсь дещо довше над нею, тим більше, що вона глибоко входить у діяльність радикальної партії.

„У великому процесі ферментації та прояснювання, що відбувається на наших очах в Австрії,—починав Франко свою статтю,—в переході від національно-політичного групування партій до соціально-політичного займає Галичина цілком не провідне, але все-таки характеристичне становище. Характеристичне настільки, що тут за-для економічної відсталости середня верства, міщанство, розвинене дуже слабо, а за-для свого переважно жидівського характеру досі не виявило вповні своєї політичної барви.—Економічному противенству між великими посілостями й верствою селян відповідає в Галичині також національне противенство між Поляками й Українцями. Відповідає не так, щоби всі власники великих посілостей були зразом Поляками, а всі селяни в Галичині й довкола всі зразом Українцями. Одначе наслідком дивовижного сплетення історичних подій і процесів вийшло так, що Українці в Галичині зробились виразно селянською нацією, отже разом із тим неначе представниками й борцями за селянські інтереси цілої Галичини, а навпаки Поляки, все одно чи вони звать себе консерватистами, поступовцями, демократами чи навіть соціал-демократами, не здужали ще й досі перетравити в своїй середині старого шляхетського забарвлення, і звертаються скорше чи пізніше, в цій або иншій формі, більш або менш рішуче проти селян. Одні з них шляхетським звичаєм уважають селян просто „робучим бидлом“, инші демократичним тоном називають їх „політично недозрілими й потребуючими опіки“, а ще инші, перейняті соціал-демократичними доктринами, бачуть у них „ретроградний елемент“, який чим швидше, тим ліпше повинен бути цілком знищений, вихований для соціалізму, спролетаризований“.

Але ясність і прозорість становища від якогось часу замрачилась досить значно. З одного боку, загострилися противенства, з другого, виявились деякі комплікації в національних відносинах. „Ось селянин—ось шляхтич!—пише далі Франко.—Це перше, пануюче противенство в політичному житті Галичини. Ключ для зрозуміння не одної загадки, що без нього лишається цілком темною. Традиція кількох сот літ і ще незабуті події примішали до цього суспільного противенства ще особливу отруту ненависти, недовір'я й погорди. Пригадаю тільки криваві події 1846 р., бурі й розчарування 1848 р. протягну на кілька десятиліть, часто криваву боротьбу за ліси й пасовища. Все те грунтовно відчужило галицького селянина від шляхти, з аграрній і соціальної політиці галицької шляхти надало окреме, вороже селянству тавро, якого чисто національні огляди сливе цілком ані не злагоджують ані не обмежують. Польський селянин від польського шляхтича не дізнає ласкавішого поводження, як український, і платить цьому шляхтичеві такою самою ненавистю. Це поясняє нам багато дивоглядних фактів на всіх полях нашого суспільного життя. І так напр. пани польські патріоти, і польські селяни також. Довгий час уже колонізація східньої Галичини польськими селянами вважається заповітом польського патріотизму, бо польський елемент мусить і тут досягнути перевагу. Та проте діється досить часто, що шляхтич—патріот, котрий не може вдержатися на свому маєтку й мусить продавати його, уважає цю продаж і парцеляцію між мазурських (західньо-галицьких, себ-то польських селян) дохідним інтересом і витягає від них ціну да-

дикалів. У виборчій окрузі голосно говорили про крадіж голосів. Юстин Фостик із Забойок, член тернопільської комісії, заявив під присягою, що Гладшовський мав у Тернополі тільки 60 голосів, а решту вкрала комісія у Франка. Трохи не сто карток приготвила з ім'ям Гладшовського та всувала їх, а картки з ім'ям Франка кидала в кут. Попи розпустили найрізномірніші брехні та сплетні про Франка й туманили таким робом менше свідомих виборців—радикалів. Пани дуже боялись Франка, говорячи, що коли він раз здобуде повіт, себ-то дістане мандат, то вони пропадуть, бо він за 2—3 роки доведе до загального страйку.

Остання фотографія Франка,
знятий в шпиталі Січових Стрільців за кілька день
перед смертю.

Державна ордену Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КПРС
-3-

леко вищу від нормальної ціни ґрунту в тій околиці так, що свіжо заснована колонія відразу ступає на похилу дорогу до банкрутства.

„Шляхтич—патріот, що дбає про зріст і розвиток польського народу, але він дивиться дуже нерадо, коли селянські сини тиснуться до гімназій та університетів, і нарікає в своїх органах на зріст „інтелігентного пролетаріату“, під котрим не розуміє незарібних, марнотратних і зледащілих одиниць свого власного стану, але переважно вчителів, лікарів, адвокатів, письменників, то-що, скромні початки самостійної інтелігентної верстви, що в даному разі могла-би зробити кінець виключному пануванню шляхти в краю. І коли такий шляхтич дістане в свої руки завідування шкільництвом у Галичині, то, розуміється, він усіма силами пертимає до того, щоби з занедбанням усяких педагогічних і наукових оглядів виховати будучу інтелігенцію краю в фальшиво-патріотичному, а властиво в односторонньому шляхетському дусі, звільна й систематично робити з неї прихильників, слуг і охочі знаряди шляхетського панування. Киньте лиш оком на галицькі, шкільні й наукові книжки найновішої редакції! А рівночасно той самий польський патріот деморалізуватиме вчителів народу протекціями або знеохочуватиме їх переносинами „ze względów służbowych“, робитиме з них податливі, за те бездушні й безрозумні знаряди своєї вищої політики, проганятиме з гімназій духа свобідної науки, а на його місце розвиватиме малодушність, біготерію, лизунство та шпійонство між товаришами, й це вважатиметься ідеалом правдиво національної шкільної системи.

„Шляхтич—національний патріот, але тільки з тим додатком, що нація—тільки шляхта. Селянин, хоча-б повний і якого патріотичного польського почуття, ніколи не буде зарохований до нації. Коли при виборі віддасть свій голос за шляхтича, то його назвуть ласкаво „roszczywy ludek“; колиж натомість осмілиться голосувати проти шляхти або виступити з опозиційною промовою, то його зараз назвуть гайдамакою, ворогом порядку та релігії й антинаціональним борителем. І ось в останніх часах трапляється дуже часто, що цілу масу галицького селянства називають антинаціональною, називають саме представники невеликої, економічно й морально сильно зледащілої меншости, поражені кастовим засліпленням, уважаючи себе не тільки квітом, але навіть цілістю польської нації.

„Галицький шляхтич—автономіст, або бодай його представники в державній раді раз-у-раз аж до втоми товчуть про „автономістичний принцип“. Розуміється, в спеціально галицькому значінні. Цей шляхетський автономізм відноситься тільки до галицького союму крайового, що в ньому шляхта має запевнену абсолютну більшість і панування. Охорона автономістичного принципу значить для неї забезпечення складу галицького союму в його теперішньому виді; розширення автономії це евентуальне розширення прав цього союму. По-за цим зачарованим кругом галицькі шляхтичі такі самі добрі централісти, як і всяка меншість, що вважає себе сотвореною для панування над різнорідною більшістю. Що вони, йдучи вгору, мають нахил до централізму, доказує їх спілка з німецькими псевдо-лібералами в державній раді. Що й учи вниз, у внутрішній політиці Галичини вони ще більші централісти, доказує вся „автономістична господарка“ в Галичині від 1868 р., яка в своїй основі не що инше, як повільне й систематичне общипування автономії громад на користь центральних властей. І цілком природньо! Аджеж розвиток автономії громад був-би також розвитком селянства, зростом його публічного життя, його горожанської й національної свідомости, а цього саме й не бажається панам шляхтичам, бо це був-би кінець їх пануванню.

„Галицький шляхтич—польський патріот. При тому він також добрий Австрієць. Розуміється! На свому австрійстві він робить блискучі інтереси так, що з справжньою розкішшю кожний із них може повторювати слова гр. Адама Потоцького: „Najjaśniejszy panie, przy tobie stoimy i stać chcemy!“ Правда, австрійський патріотизм галицької шляхти має характер чисто практичний і утилітарний; цей патріотизм багато причиняється до „звеличання польського імени“. Поляки, розуміється, тільки шляхтичі, стають міністрами, високими урядовцями й державними достойниками та можуть крім того цілком автономістично хазяйнувати в Галичині. Що під цією утилітаристичною шкаралупою тліють не-вигаслі ще ідеали самостійної Польщі, це ще недавно виказала зайвий раз дуже цікава суперечка. З табору „консерватистів“ появилась дуже простора трьохтомова партійна публікація, що під покривкою подати історію останнього польського повстання з 1863 р. властиво подала й мотивувала визнання віри й почувань консервативної польської шляхти. Із помилок, безумств і злочинів 1863 р. автор цієї книги Козьмян витягнув внесення, що політика повстань більше пошкодила ніж помогла інтересам польського народу й що від тепер треба держатись іншої політики, політики повільного, органічного розвитку, органічної праці й утилітаризму для добра рідного краю. Думки Козьмяна представив глибше й розвинув докладніше инший провідник тієї самої партії, президент краківської Академії Наук гр. Ст. Тарновський у блискучо написаній статті. Служе сто літ змагалась польська нація в розпучливій боротьбі за відбудування польської держави. В тій боротьбі вона перетерпіла страшні нещастя, але zarazом доконала найвищих діл духовної праці, ідеального й етичного розвитку, які тільки виказує польська історія. Завданням теперішніх і будучих поколінь треба вважати заховання й дальше розвивання цих інтелектуальних і ідейних скарбів, а при тім осягнення найвищої цілі, відбудування Польщі, для якої треба шукати иншого практичнішого шляху: зрестись конспірацій і забаганок пов-

стання, по змозі як-найкраще згоджуватися з кожночасним урядом, здобувати чим-раз ширше поле для польської праці, польської культури й польських підприємств, і таким способом не тільки заховати в цілості одержану по батьках спадщину, але ненастанно збільшувати її—на стрічу кращій будущині. Як бачимо, мета завжди та сама, тільки відсунена в дальшу далечінь. Та й способи не такі то дуже нові. Від часу конституційної ери Поляки в Галичині навчилися досить добре володіти ними. Консервативна шляхта зробилась у цьому пункті вчителькою й речницею всієї польської інтелігенції в Галичині. Та роблять усі вони, навіть ті, що ще признаються до старого демократичного конспіраторського катехизису. Конспірації й демократизм—це для них розривка, добра при тостах і празничних промовах; у практичному житті всі чвалають відважним шляхом „органічної праці“, себ-то погоні за посадами, протекції, захоплення синекур, лизунства й непотизму“.

З огляду на те, що гасло краківських консерватистів було висловом почувань і змагань усієї галицько-польської інтелігенції, назвав Франко тим смішнішим і обридливим крик обурення, який підняли проти нього т. зв. демократи, а який осягнув свій вершок у реченні, що ним панове Щепановський, Рувовський і Витовт Левицький розпочали свій місячник „Przełom“: „Настав нарешті час зірвати з брехнею потрібної лояльності“. Ті панове „здемаскували себе тепер самі як фарисеїв і брехунів та забажали відтепер жити виключно тільки для свого „непохитного ідеалу“, що одначе не перешкодить їм і надалі брати участь в австрійському парламенті й любовно простягати руку до кожної будучої коаліції“. Одначе селянський рух може поспувати тим панам не тільки їх „органічну працю“, але й дати їм почути всю гіркість відкинення „брехні потрібної лояльності“. „Цей „ludek“, що такі довгі роки бачив у шляхті, в суспільній ієрархії, в „діничному проведі“ свого природнього опікуна, заступника й оборонця—так бодай думали про себе ті панове,—цей народець, що при кожних виборах так любісінько давав свої голоси урядово-шляхетським кандидатам за чарку горілки, за шматок ковбаси або за кілька ринських, що потому ніколи й на очі не бачив того свого вибранця, ніколи ні слова не чув про його парламентарні або якісь інші подвиги, а при найближчих виборах знесу віддавав йому знак свого найвищого довір'я за ту саму ціну, иноді хіба з причинком ударів кольбою від ц. к. жандармерії,—цей народець від кількох літ починає немов будитись із глибокого сну, рухатись і видавати голоси непривичні й страшно неприємні для шляхетських ушей, що звикли до згуків найкращої суспільної гармонії. „Народець“ починає сотнями основувати читальні, передплачувати часописи, і то ані не урядові, ані не ті „людові“, що їх спеціально шляхетські прислужники фабрикують для оглуплювання народу, але якісь заборонені, опозиційні! Він сходиться на зібрання, дебатувє про „політику“, і то не про ту високу й широку, до якої привикли польські шляхтичі, але про ту злиденну політику свого буденного життя й буденних інтересів, про податки й екзекуції, про регуляцію рік і повені, про закони ловецькі, дорогові, лісові й рибальські, про хиби автономичного життя й про ту велику брехню „органічної праці“, в якій простий народ зо свого низького й обскурного становища дивним дивом сливе завсіди відчуває тільки здириства та стягання шкури“.

Проти селянського руху виступило все „правдиво польське“, „правдиво народове“, а властиво шляхетське. Пробували зразу приспати селянський рух свисталкою суспільної гармонії, а пізніше підхоплено кинений із консервативного боку оклик благородного доносу. „Зразу денунційовано його як рух ворожий урядові й посипались труси в читальнях і по хатах хоч трохи освічених селян. При трусах забирали жандарми книжки й брошури, що пройшли дуже гостру тоді цензуру, а їх посідачів, звичайно з ланцюжками на руках, мов злодіїв воджено від села до села аж до міст, цілими тижнями держано в тюрмах, а коли нарешті судова влада не могла знайти вини на них і була приневолена випустити їх на волю, роблено це з батьківськими упімненнями: „Бачиш, це наробила тобі читальня!“ Не говорю вже про дрібніші докучання, напр. такі, що основників читальні цілими десятками взивано до 4 до 8 миль віддаленого повітового міста на урядові речинці, а властиво тільки на те, щоби пан ц. к. староста або ц. к. комісар міг особисто запитати кожного з тих хазяїв, чи підписав подання про зав'язання читальні власноручно, чи може хто намовив його до цього, то-що.

„Що правда, ця благородна й правдиво конституційна тактика, ця війна против освіти селянства велася зразу й досить довго виключно в східній Галичині. Велась тут не тільки проти самого селянського руху, але також проти всякого українського руху. Укладано й виконувано далеко йдучі плани, з одного боку, щоб українського селянина вколосати до давнього сну, або коли це вже було неможливо, розбудженого застрашити, зруйнувати та й взагалі зробити нешкідливим, а з другого боку українську інтелігенцію, що складається головно з духовенства, вчителів і дрібних урядовців, відвернути від народу та його інтересів, або що-найменше зробити безсилою й німою. І так із найдрібніших причин вигочувано політичні процеси, раз за соціалізм, то знову за москвофільство, при чому звичайно роблено масові труси по домах, забираю купами книжки й листи на вічне віддання, а в польських часописах усяких відтінків ішов ненастанний галас про державну зраду й небезпеку публічного порядку, хоч і остаточно карні слідства

по багатомісячних зусиллях виказували що найбільше якесь мізерне переступлення цього або того параграфу закону прасового або про товариства. Це нічого не шкодило Але все-таки бідну, обмежену в її чинностях і почуттях і не дуже сильну характером українську інтелігенцію застрашено й відрізано в значній частині від усякої участі в національному житті. А втім для цієї цілі польська влада мала випробований спосіб у руках: усіх „неспокійних духів“, себ-то здібніших і характерніших урядовців, переносити „ze względów służbowych“ із східньої до західньої Галичини й таким робом раз-по-разу доказувати того чуда, що ті одиниці незаметно щезали зо своєї природньої сфери ділання.

Та для польських патріотів і цього було не досить. Лишалось іще українське духовенство, що-день-у-день і ненастанно мало зносини з селянами, могло вже за-для свого уряду й становища мати великий вплив на них, а його ні з яких службових оглядів не можна було перенести на захід. Щоб обезсилити його діяльність, закидано йому протягом довгих літ прихильність до православ'я (szyzmu) й ужито для протиділення цій прихильності цілої низки деколи цілком дивоглядних способів: заборонювано українським селянам ходити на відпусти до положеного близько галицької границі православного Почаєва; присилувано митрополита Сембратовича ¹⁾ добровільно відректись митрополії й перенестись до Риму; заборонено ставити, а навіть удержувати староруські „трираменні“ хрести на церквах, на кладовищах і при шляхах тому, що вони буцім-то схизматицькі, а такі хрести, що стояли вже здавна, велено жандармам усувати або обрізувати; нарешті обіжником намісництва поручено власникам і державцям більших посіlostей, у значній частині Жидам, і жандармам догляд над чистотою українського богослуження. З другого боку, підхоплено з запалом думку, що підніс польський ксьондз Калінка, виховувати українське духовенство в дусі римського ультрамонтанізму: для бе женности та для повного відчуження від народньої справи. В цьому напрямку йде тепер робота з різних боків. Єзуїти реформують український закон василіян і можуть уже похвалитись місіонерами, що своїми проповідями потраплять довідувати до гістерії й релігійного божевілля бідних селян, а зокрема старих жінок. Молоді священники, висвячені в безженстві, поробились дійсно гарячими заступниками католицизму й церковної дисципліни, а посередньо також шляхетсько-польських інтересів у краю.

Це діло роздроблення української інтелігенції увінчав теперешній намісник Галичини й будучий керманіч Австрії, гр. Казимир Бадені, довершеною в 1890 р. т. зв. українсько-польською угодою. Кого та з ким він погодив, це не легко сказати. Одні говорили, що це згода Українців із урядом, та це очевидна дурниця, бо Українці від 1772 р. належать до Австрії, не творять в австрійській державі жадної окремої сили ані організації, і не потребували робити з нею ніяких *tracta conventa*. Не була це також угода з Поляками, бо по перше гр. Бадені не мав від польської нації ніякого мандату робити таку угоду, так само не мав його й другий контрагент із українського боку посол Романчук, а по-друге відносини між Поляками й Українцями, особливо селянами й сільським духовенством, лишилися по угоді такі самі, які були перед тим. Та що-ж це було? Ах, проста річ. Одну частину української інтелігенції, а саме т. зв. народовську або українофільську партію при помочі неясної обіцянки авансів, стипендій, посад, то-що позискано для того, щоби „в інтересі гармонійного співжиття обох народностей в Галичині“, отже буцім-то в інтересі Австрії, покинули своє дотеперішнє становище природніх заступників інтересів селянства й дали взяти себе в ялок польської шляхетської партії. Правда, д. Романчук пізнав це по трилітній пробі й відрікся від угоди, але зараз знайшлися три мужі, три професори—Барвінський, Вахнянин і Стоцький—готові стати на виломі сервілізму та провадити далі, ще рішучіше й радикальніше діло угоди. Стару польську зброю—доноси, обмови й нагінки—пустили тепер Українці против Українців. Нечисленна українська інтелігенція з нечисленними виїмками покинула тепер своє перше й найприродніше завдання боронити інтересів українського селянства й позалазила почасти цілком у шкаралупи своїх приватних інтересів або бореться за справи для народу зовсім чужі, байдужі або навіть ненависні. І це в той самий час, коли чим-раз більше зубожіння й натиск публічних тягарів масами гонить селян із домів у чужину, до північної Америки, до Бразилії, куди-небудь, щоби тільки було „більше землі, а менше панів“.

Одначе навіть високополітичними хитрощами не можна було відвернути всієї української інтелігенції від її першого й найсвятішого завдання—„праці над піднесенням національної й людської свідомости українського народу“. Всім переслідуванням і нагінкам оперлась одна частина сільського духовенства, „а одна частина інтелігентної молоді, що вже перед тим пройшла була чистилище політичних процесів, арештів і різно-рідних переслідувань, утворила влітку 1890 р. українську радикальну партію, що виставила свою програмою оборону економічних і суспільних інтересів селянської верстви, а також піднесення її самопізнання та її організацію для політичної й національної боротьби. Незайвим буде додати, що померлого недавно в Софії в Болгарії проф. Михайла Драгоманова можна уважати духовим батьком цієї партії.

1) Розуміється. Йосифа. М. В.

„Повстання цієї партії прискорило довершення славетної угоди Бадені—Романчук. Тоді радикальна партія виступила енергійно до боротьби проти цього потерчати дипломатичного опортунізму, почала скликати народні віча, зав'язувати політичні й інші товариства, й поборювала угоду послідовно та витривало в часописах і брошурах. Найвищим тріумфом її можна уважати той факт, що вироблена нею програма поступового селянства з невеликими змінами лягла в основу цілого селянського руху в Галичині, як українського, так і польського.

Бо цей рух швидко виріс значно поза рами радикальної партії. В східній Галичині потворились нові осередки селянського руху, особливо в Стрию під проводом адвоката д-ра Олесницького, які, хоча формально не належали до радикальної партії, в основі держались тієї самої програми. Рівночасно також у західній Галичині виріс опозиційний рух серед польського селянства так сильно, що при недалеких виборах до крайового сейму грозить затопити значне число шляхетських мандатів.

Зазначивши, що польський селянський, зорганізований, свідомо політичний рух пізніший від українського, оповідав Франко про причину цього, далі про народження такого руху, його організаторів і представників, про провідні гасла його, боротьбу уряду, духовенства та шляхти з ним, нарешті про становище галицького міщанства.

З різних причин навів я в якій половині знамениту статтю Франка: по-перше, щоб власними його словами схарактеризувати час і обставини, в яких народилась і працювала українська радикальна партія, змалювати ролі, яку довелось їй відіграти, по-друге, щоб дати зразок його тогочасної публіцистичної творчості, і то зразок зовсім не відомий нашому громадянству, а найважливіше як момент, важкий у своїх наслідках для Франка, момент, від якого почалось приготування зворотного пункту в його житті в 1897 р., в році повного розриву з польською публіцистикою й журналістикою.

На статтю Франка відповів Тадей Романович статтею „Dopowe sprawy Rusinów“ у 226 ч. краківської „Nowoї Reformi“. Свою статтю Т. Романович звернув майже виключно проти особи Франка. Початок статті Романовича скидався, правда, на речеву відповідь на питання, яке поставив Франко на передвиборчих зборах у львівському ратуші польським послам із лівиці, а саме що-до їх поглядів на українське питання. Франко закинув згаданим послам, що в трактуванні української справи в Галичині не мають ширшої самостійної програми, але прилучаються до тактики тих, котрі словами не раз заявляють, що шанують і люблять Українців, а коли прийде до діла, поборюють усіх Українців, закидуючи їм москвофільство. Франко перестерігав перед занадто поверховним трактуванням української справи. Назвавши Франка провідником українських радикалів, Романович докоряв йому, що він не тільки гаряче протестував проти того, щоб „Поляки мішались до домових спорів Українців“, але й так саме протестуватиме проти всього, що для зненавиджених Поляків може статись обороною або бути корисним, за те дорадуватиме все, що може принести їм шкоду. А після того ось як ставив справу Романович:

„Одначе в цьому виступі шефа українських радикалів маємо новий доказ, як конче потрібно для Поляків відрізнити Українця й Українця, брата, що його боронити, й ворога, що його поборювати треба. А то тим більше, коли цей другий втискається між нас таким способом, що може вже мати вплив на наші, польські справи. Торкаюсь тут прикрої, бо дещо особистої справи! Той самий др. Франко, що горить такою ненавистю до нас, що кидає такі лайки на нас перед читачами,—в членом редакції польського часопису, головним редактором якого є Генрик Ревакович! Це справа з огляду на політичне становище цього редактора дуже сумна й болюча, але дуже небезпечна з огляду на народню справу, якій чейже повинен служити польський часопис. Не моя річ запускатись у розбір сумління д. Реваковича,—одначе я думав, що моїм обов'язком було піднести голос перестороги. Хай він дійде до тих, котрі, засліплені спільністю радикальних переконань, уявляють собі, що не нарушуючи свого польського патріотизму, можуть стояти на одному політичному ґрунті з д-ром Іваном Франком. І хай ті, до котрих це належить, розважуть, чи можна, чи годиться давати вплив на польський часопис і давати що-дня голос у польському часописі тому, хто нас так ненавидить, що перед чужинцями кидає на цілу польську інтелігенцію такі тяжкі й обидливі лайки, як це зробив др. Франко в статті, яку вислав до „Zeit“ у Відні“.

Назвавши на згаданих вище зборах у львівському ратуші галицьке москвофільство домовим спором, Франко виходив із переконання, що москвофільство можна поборювати тільки власними силами українського народу. Ріжні способи поборювання стали в залежності від різних способів, якими проявлялось москвофільство в Галичині. З огляду на те, що хід зборив не дозволив Франкові висловити свої думки на ті справи, зробив він це у відповіді Романовичеві, в статті, надрукованій у додатку до 284 „Kurjera Lwowsk'ogo“ за 1895 п. н. „Nieco o stosunkach polsko-ruskich“. Відповідь Франка вийшла й окремою відбиткою (Львів, 1895, стор. 34). З тієї відповіді Франка цікаве для оцих рядків насамперед те, що тут сказав Франко про себе та свій світогляд. „Яко селянин із походження й симпатій, як радикал—поступовець із переконань“, Франко не міг пристати на жадну форму т. зв. консерватизму, себ-то на панування однієї нечисленої упривілейованої верстви, та систематичне гноблення та кривдження народніх мас. Навпаки, від як-найповнішого освідомлення їх і зроблення їх повними горожанами робив залежною будучину України й Польщі. Український і польський селянський рух, не зважаючи на всі його хиби, на всю його слабкість і спорадичність, уважав Франко за „найбільший цивілізаційний здобуток, за найкращу національну здобич, якими може похвалитись історія Польщі й України в останніх двадцятьох роках“¹⁾.

Франко признався, що не щадив тяжких закидів консерватистам і так званим демократам, за те з щирою симпатією писав про польського селянина та про ту частину польської інтелігенції, котра щиро й необлудно стала в обороні селянських інтересів. Більше болів його, ніж обурював закид, що дихав ненавистю супроти всієї польської інтелігенції.

„Вихований в польських школах,—писав Франко,—вигодований польською літературою нарівні з іншими, стільки вузлами почуваюся звязаним із польською суспільністю, що зірвання їх стоїло-б мене дуже багато. Маю між Поляками стільки приятелів, що платять мені своїм довір'ям, так багато радісних і болісних згадок в'яже мене з ними, так багато їм завдячую й так щиро я готов в міру можности їм віддячитись, що вмовлювання в мене ненависти до всіх Поляків згучить у моїх ухах як якась відомість із иншого світу. Як Українець люблю над усе свій народ і свою народність і бажаю в міру своїх сил і засобів причинитись до їх піднесення та збагачення. Одначе погорджую неблагородними, нечесними способами навіть для осягнення такої ціли, а неблагородним, нечесним і просто дурним засобом було-б кидання наруг на нарид, що в ньому бажав-би я бачити опору для розвитку й самостійности мого власного народу“²⁾.

Инакшої зброї ужив Романович проти Франка. Навівши тираду Романовича проти себе, Франко писав, що Романович відпортретував себе самого, заденунціював Франка перед польською патріотичною публікою як ворога Поляків і дав доказ, що демократи автораменту Романовича йдуть слідами шляхти, схиляючись уважати себе та свою фракцію за загал народу, за цілість польської інтелігенції.

„По мойй статті в „Zeit“—писав далі Франко—д. Романович зрозумів, „чому др. Франко так гаряче протестував проти того, щоби Поляки мішались до домових спорів Українців“. Отже був звязок між однією й другою моєю заявою! Отже й те, що я говорив у ратуші, подиктувала та сама ненависть супроти Поляків, якої повна моя стаття в „Zeit“. Я відіграв тоді й видограю постійно супроти польської публіки ролю Валенрода: „протестую проти того, що цим Полякам, котрих я так дуже зненавидів, може статись обороною або користю; дораджую все, що може принести їм шкоду“. Я не правник, але мені здається, що підсування комусь огидних і погорди гідних діл називають звичайно наклепом. А яка-ж є підстава тверджень д. Романовича? Чи я учив львівських виборців патріотизму? Ні, я тільки доказав т. зв. демократам, що вони не досить широко розуміють власні народні інтереси, піддаючись під команду центрального соймового комітету та здавлюючи вільну волю виборців селян, у цьому числі й Українців. Чи це валенродизм? Я запиту-

1) Dr. Iwan Franko, Nieco o stosunkach polsko-ruskich, Odpowiedź p. T. Romanowiczowi, стор. 18—20.

2) Там-же, стор. 28—29.

вав посла Романовича про докладніше мотивування його погляду, чому він противний загальному голосуванню, і критикував його проект виборчої реформи, опертої на цензі інтелігенції. Я міг милитись у тій критиці. На жаль д. Романович не зволив ані одним словом відповісти на мою інтерпеляцію, але де-ж тут із мого боку валенродизм? Чи був може валенродизм у протесті, який я вніс проти надужиття властей і різних „сфер“ при виборах? Коли в цьому разі я протестував проти цього, що Полякам може статись користю, то того самого валенродизму допустивсь також д. Романович, що зараз найближчого дня в тій самій ратушевій залі рішуче й урочи то прилучивсь до цього протесту та як член центрального комітету вмив урочи то руки від участі цього комітету в тих надужиттях. Отже в цьому виявилась ця „руська перфідія“, назвою якої один високий автономічний достойник таврував (півголосом) поодинокі уступи моєї промови в ратуші?

„А! Мій валенродизм виявляється на думку д. Романовича найбільше в тому, що „втискаюсь між Поляків таким способом, що можу мати вплив на польські справи!“ Я просив-би д. Романовича, щоби мені вказав бодай позір факту, коли саме, де та як я втискавсь у які-небудь польські організації, або праці, або навіть товариства, коли, де та як я старався виробити собі який-небудь вплив? Я зо свого боку міг-би д. Романовичеві дати докази, що не хотів вступати до багатьох польських товариств, організацій, збірних праць, хоча Поляки просили мене, волюючи тиху літературну й наукову працю. Коли, не звважаючи на це, мої слова, чи писані, чи говорені, мали або мають який-небудь вплив на людей, то мабуть у цих словах є щось більше ніж отрута ненависти, ніж збір фальшив і лайок.

„Милитись також д. Романович, називаючи мене шефом українських радикалів! Дійсно зачисляю себе до української радикальної партії, належу до її основників, я брав участь у виробленні її програми, а й дальший зріст і розвиток цієї партії завжди лежав і лежить мені на серці, але з теперішньою партійною організацією цього стороництва в'яжуть мене дуже слабкі й нечисленні вузли, а шефом партії я ніколи не був і не є“¹⁾.

Нарешті питав Франко, як назвати натяк Романовича до Реваковича, щоб усунув Франка з редакції „Kurjera Lwowsk'ogo“ в ім'я польських національних інтересів. Питав, чи це благородний спосіб воювання з політичним або національним противником, і підкреслював, що полеміст того роду, що Романович, не повинен бодай обурюватись на слова Франкової статті, де він виступив проти такої зброї.

Ревакович не послухав заклику Романовича, й Франко ще довше ніж рік працював у його газеті. Можна було проте сподіватись, що при першому конфлікті з польською суспільністю Франко опиниться по за „Kurjer'om Lwowsk'im“. Такий конфлікт викликали баденівські вибори з 1897 р.

Тимчасом настроювала польську загалом дуже клерикальну суспільність проти Франка брошура єзуїта Яна Бадені „Radykali ruscy“, що вийшла в Кракові в 1896 р. відбиткою з поширеного клерикального місячника „Przegląd Powszechny“. Свою роботу поділив Бадені на розділи, в яких обговорив цілі, програми й ідеали, змалював причини повстання української радикальної партії, схарактеризував агітаторів й агітаторок, їх агітацію і зайнявся ворогами й спільниками радикалізму та питанням, що робити. „Громадський Голос“ і Радикали прийняли прихильно появу брошури, за те висловився критично про неї Франко в статтях „O ruskiem stronnictwie radykalnem“²⁾ і „Ян Бадені о радикалах“³⁾. Найбільше місця присвятив тут Бадені, як писав „Громадський Голос“, „нашому найпередовішому чоловікові д-рові Ів. Франкові“⁴⁾. Полишаючи на боці те, що з писань Франка вважав Бадені за потрібне зазначати в своїй брошурі, може незайвим буде пригадати, як схарактеризував Франка навіть польський єзуїт. Ось ця характеристика:

„Др. Іван Франко краще й ширше відомий польським читачам із оповідань що появились у польському перекладі, з численних розвідок і кореспонденцій, надрукованих за молодших літ у соціалістичному „Tygodniu Polsk'omu“ й „Prac'i“, пізніше головню у варшавській „Prawdзі“ й „Głos'i“, в петербурзькому, „Kraju“, „Przegląd'i Społecz'n'omu“, „Ruch'u“ львівському „Monitor'i“, „Kurjer'i Lwowsk'omu“. Дальніше був др. Франко постій-

1) Там-же, стор. 31—3.

2) Tydzień Dodatek literacki „Kurjera Zwowskiego“, 1896, стор. 65—6.

3) Гром. Гол., 1896, чч. 10—11.

4) Гром. Гол., 1896, стор. 24.

ним кореспондентом „Крају“, сьогодні порвав із ним звязки; з „Kurjer'ом“ постійно в дуже добрих звязках як його співробітник, а може навіть, як говорять у Львові, найвпливовіший редактор. По-польськи, як сам бодай не робить із цього й не потребує робити таємниці, пише для шматка хліба, для того, щоби могли писати й друкувати українські книжки, про які знає, що не оплатяться йому. Пише й по-німецьки, коли почує охоту або потребу поскаржитись на Поляків перед ширшими шарами. Для своїх українських літературних праць, історичних, має завжди, цілком природньо, відкритий двомісячник „Житє і Слово“, видаваний у Львові від двох років у поважних, десятиаркушевих зошитах, під редакцією своєї жінки п. Ольги Франко. Але хоча-б перестав виходити радикальний журнал, що його досі в значній частині заповнює сам др. Франко, сливе кожна українська редакція—очевидно, з виїмкою церковних і урядових часописів—радо похвалилася-б співробітництвом „знаменитого повістяра“, „великого“, „найбільшого сьогодні“,—як додають деякі,—українського поета. А в додатку цей поет, повістяр, соціолог, український редактор, польський співредактор, польсько-українсько-німецький кореспондент бере гарячу участь в активному, політичному житті, виголошує промови, їздить на віча, бере участь у ріжнорідних депутаціях, завжди готов кандидувати на посла. Треба мати на це талант, треба мати й уяву¹⁾.

Тема статті Франка, що стала причиною його повного розриву з польською журналістикою, не спускала його голови ще від гімназіальної лави. Це тема про валенродизм у поетичній творчості Адама Міцкевича, й вона дала зміст Франковій статті „Поет зради“, надрукованій у 136 ч., „Die Zeit“ з 8 травня 1897 р. Якою живою була ця тема у Франковій уяві, можна здогадуватися з того, що у відповіді Романовичеві вимовив Франко кілька разів слово валенродизм, хоча його не вжив Романович. Пізніш забираючи голос до статті Феликса Конечного в краківському місячнику „Swiat Słowiański“ (1905, ч. 11, „Czy będzie sąd?“) на тему братання Поляків із Наддніпрянцями²⁾, Франко пригадав дещо з особистих переживань, що я не буду наводити їх, бо вони подані вище, в сій-же книжці „України“; не буду переказувати й змісту самої статті про Міцкевича, бо саме подав її переклад в київськiм збірнику Книгоспілки. Завважу тут тільки, що замість холодного, критичного розгляду своєї статті Франко від галицько-польської преси діждався тільки лайливих висловів, на взір таких, як „байстрюк“, „підляк“, „скажена собака“ й інших, узятих із словника міського вуличника. Навіть учені не потрапили підійти спокійно до теми, але як причину написання статті підсунули Франкові такий мотив, що певно не відогравав у нього ніякої ролі, а саме, що Франко своєю статтею задумав пошкодити збиранню грошей і поставленню пам'ятника Міцкевичеві у Варшаві, на що російський уряд дав був дозвіл. В результаті Франка усунено з редакції „Kurjera Lwowsk'ogo“, по десятилітній праці. Де що людяніше старалась підійти до справи частина поступової польської молоді вищих шкіл у Львові й Кракові, протестуючи проти поведення загалу галицько-польської суспільности супроти Франка.

Цікаві збори поступової університетської молоді в Кракові відбулися 28 травня 1897 р. Один із промовців узяв на себе науковий бік статті Франка й доводив, що Франко не зрозумів романтичної доби, другий промовець—Поляк обговорював політичний бік статті. Визнав, що політичні мотиви такого виступу Франка були, але все-таки думав, що Франко не повинен був друкувати статті, бо вона веде до катастрофи в польсько-українських взаєминах. Єдиний, що підійшов до психічних моментів виступів Франка був такий-же, як Франко, селянський син, радикал і майбутній товариш пером Василь Стефаник. Він говорив:

„За свої переконання історично-літературні відповідає сам Франко. Їму свобідно мати о Міцкевичу свою гадку. Я єго боронити не буду, бо сам собі це ліпше зробить. Я скажу ліпше за ту квестію, що називається польско-руска. Ся квестія ніколи не була

1). K s. Jan Baden i. Radykali ruscy. Kraków, 1896. Stron. 25—26.

2). Ів. Франко. „Русько-польська згода і українсько-польське братання“. (Літературно-Науковий Вістник, 1906, січень, стор. 157—8).

Полякам ясна. Але до недавна була хоть одна партія межі Поляками, котра в сій kwestії висказувалася справедливо, хоть її не знала, як решта Поляки. Се соціалісти польські. Як ся партія вийшла на політичну арену при послідних виборах парламентарних, то с тої справедливости не лишилося нічого! Проти наших кандидатів радикальних ся партія поставила своїх Видко, що стан посідання не так легко може скинути с себе навіть Поляк соціаліст. А другий факт, який зайняла до Русинів польська партія соціалістична, се бесіда посла Дашинського на зборах Русинів у Відні, що були скликані Русинами, аби в центрі держави запротестувати протів різні виборчої. Посол Дашинський сказав, що надужитя виборчі були в цілій Австрії, а в східній Галичині лиш тому так ярко виступили, що там не було організації. Се така оборона Баденього, аж фяйс! То войско не на те різало, аби розбити нашу організацію, лиш аби завести організацію. Видите, яка льогіка Поляка, як забирає голос за Русинів. Інших фактів не навожу, але осими двома хочу вас переконати, що тепер ми, Русини, не маємо ні одної партії польської, що би для нас була справедлива.

„А що ж дієся серед нашого люду? Хлопи наші емігрують з найліпшої землі з Поділля, тепер зачинають емігрувати з Буковини. Сотки їх сидить у криміналі за вибори і чикає страшного засуду. Решта ті, що сіють і орють тепер, чують, що над ними царить якась страшна сила, котра їх хоче роздавити. Хто та сила? Таж при послідних виборах вони, сі хлопи, усю свою енергію вложили в борбу політичну, легальну, аби визволитися із тої страшної сили. Повинні були вийти усі наші мужицкі послы, а вийшло їх три. Тепер вони сіють і орють і чують страшний нестосунок між їх силою політичною а їх репрезентацією. Чи в тих масах нашого народа горить тепер ненависть до тої сили, чи роспука і апатія точить? А хто ліпше вгадає, як Франко, а хто глубше відчув, як Франко, то, що тепер у нашім мужицтві горить або его точить? Се можуть бути мотиви політичні до статті „Ein Dichter des Verrathes“¹⁾.

V.

Постанова Франка з 1897 р. „посвятити всю свою працю своєму рідному народові робить тим сильніше вражіння, що в тому самому часі зірвався справжній вихор обурення на нього з боку своєї таки суспільности. Це обурення викликав на себе Франко автобіографічною передмовою п. н. „Niemo o sobie samym“ до польської збірки своїх оповідань, виданих у „Bibliotec'i Mrówki“ п. н. „Obrazki galicyjskie“. Цю передмову написав Франко ще в 1895 р. підо впливом того, як святоюрські й новорерські земляки помогли галицькому намісникові не допустити Франка до доцентури на львівському університеті. Редактор названого видавництва довго не друкував Франкових оповідань і радив йому змінити передне слово, бо матиме прикrostі, але Франко не хотів²⁾. Видко, він зацікавлений був у тому, щоб його слова дійшли до відома українського громадянства. Замість подавати свої життєписні дані ось як сповідався Франко:

„Передовсім признаюся до гріха, котрий багато патріотів уважає мені його за смертельний: не люблю Русинів. Супроти тієї гарячої любови, що бризкає часто для „братнього племена“ із шпальт польських реакційних газет, моя сповідь може видатись дивною. Але що-ж робити, коли вона правдива? Я вже не в літах наївних і засліплених коханців і можу про таку делікатну матерію, як любов, говорити тверезо. І тому повторюю: не люблю Русинів. Так мало серед них найшов я справжніх характерів, а так багато дрібничковости, тісного егоїзму, дволичности й пихи, що дійсно не знаю, за що я мав-би їх любити, навіть не звертаючи уваги на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони, часом у найкращому намірі, вбивали мені під шкуру. Розуміється, знаю між Русинами декілька виїмків, декілька особистостей чистих і гідних усякої пошани (говорю про інтелігенцію, не про селян!), але ці виїмки на жаль тільки стверджують загальний висновок.

„Признаюся до ще більшого гріха: навіть нашої Руси не люблю так і в такій мірі, як це роблять або вдають, що роблять патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоб любити її як географічне поняття, для цього я є занадто великий ворог порожніх фраз, забагато бачив я світу, що би твердити, що ніде немає такої гарної природи, як на Русі. Щоб любити її історію, для цього досить добре її знаю, занадто гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливости, братерства й волі, щоб я не мав почувати, як мало в історії Руси прикладів справжнього громадянського духа, справжньої посвяти, справжньої любови. Ні, любити цю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба-б хіба плакати над нею. Чи може маю любити Русь як расу,—цю расу отяжілу незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найріжноріднішого сорту? Чи може

¹⁾ З листа без кінця в архіві Франка в томі ч. 187.

²⁾ А н. Крушельницький, Іван Франко (поезія), Коломия, стор. 130.

маю любити світлу будучину Руси, коли цієї будучини не знаю, і для світлости й не бачу ніяких основ?

„Коли, не зважаючи на те, почуваюсь Русиним і по змозі й силі мочи працюю для Руси, то, як бачиш, шановний читачу, цілком не з причини сентиментальної натури. До цього примушує мене почуття собачого обов'язку. Як син руського селянина, годований чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваюсь до сбов'язку панщиною цілого життя відробити ті шеляги, що їх видала селянська рука на те, щоб я міг видряпатись на висоту, де видко світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали. Мій руський патріотизм, то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, складене долею на мої плечі. Я можу здвигатися, можу стиха проклинати долю, що поклала мені на плечі це ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став-би підлим перед власним сумлінням. І коли що полегшує мені двигати це ярмо, так це те, що я бачу, як руський народ, хоча він гноблений, отемнюваний і деморалізований довгі віки, хоч і сьогодні бідний, недолугий і непорядний, але все-таки поволі підноситься, відчуває в що-раз ширших масах жаждобу світла, правди та справедливості й до них шукає шляхів. Отже варто працювати для цього народу й ніяка чесна праця не піде на марне“¹⁾.

Аналізуючи скептично свій власний український патріотизм, ставився Франко скептично й до патріотизму патентованих польських патріотів, „що мають уста, повні Польщі, а їх серце зимне для недолі польського селянина або наймита“.

Та замість повести розумну дискусію на тему істоти справжньої любови рідного краю й народу та про шляхи, якими він успів-би найкраще й найшвидче підняти угору, наддністрянська преса кинулась на Франка з обуренням і гнівом, що він „зрадив Русь“, зневажив і знеславив її перед усім світом, до того в дуже популярному й поширеному польському виданні. Це в головну вину закинув Франкові автор передовиці єдиного тоді українського щоденника „Діла“.

Він дивувався, що слова про нелюбов написав „один з найвизначніших Русинів, з головних проводирів руських, з перших теперішніх поетів і писателів на Русі“, сказав ті слова не в в тісному гуртку, але написав їх із повною застановою для широкого світу, зробивши своєю сповіддю перед Поляками більшу несподіванку ніж Куліш своєю „Крашанкою“. Франко—груба егоїстична натура, що любить тільки там, де є за що, а тимчасом як поет він повинен знати, що справжня любов не питає, чи є за що любити, але любить. Та хоча Франко поет і „трохи“ філософ, не попав на те, що найближче, а саме, що „любимо Русь“, ях свою цілу рідню, не питаючи за що й що в ній любити. Але Франко не знає, що це любов, і не має любови. Неегоїстична любов це найвище людське почування й найвища людська чеснота. Якщо нема цього почування у Франка, автор передовиці може тільки глибоко жаліти. „Отже коли ви лише в обов'язку руський патріот,—стояло тут далі,—а не з пересвідчення, не з приязни, не з любови, то можете се тяжке ярмо скинути без церемонії“. Автор обурювався, що Франко не сказав правди в чотири очі, але публічно споганив Українців, закидав йому дуже суб'єктивну вдачу, твердив, що „ледве чи й у чужих писателів багато знайдешся напастей, дорівнюючих брутальністю сій сповіді д-ра Франка“, що на думку автора передовиці перейшов і Куліша й Генрика Сенкевича²⁾.

Напади преси на Франка були тим болючіші для нього, що вона не звертала уваги на провідну думку Франкових слів, а вибирала з них одно, пропускала друге, напр. його слова про селянство, в наслідок чого цілком переинакшувала зміст переднього слова Франка до збірки оповідань.

Не міг любити Франко новсерців, не любив і хистких Романчуків, що раз мирились із польською шляхтою й урядом, а по тому відвертались від нього загноблені, коли побачили, що пани не дають українській інтелігенції більшого приступу до свого стола—відповідав „Громадський Голос“, стаючи в обороні Франка. Не міг Франко хвалитись і бувальщиною, тими перевертнями й верховодами, що обертали змагання народніх мас на свою користь, на користь невеличкої класи своїх людей. Наддністрянські патріоти щедри на слова, а не на готовність віддати свою працю, своє щастя, свою цілу будучину для свого народу. А Франко, поклавши на себе тяжке ярмо праці, „кілько він перетерпів злиднів і переслідувань і арештів і насмішок і погорди за ту свою працю, за той свій собачий обов'язок? А тоді, як его гнали мов дикого звіря по тюрмах, его одного з перших голосителів соціалізму, прсвідників правди для робучого люду, чи ті славні патріоти не відвертались з тривогою від него?“—питав автор статті й запевнював, що Україну любить

¹⁾ Franko, *Obrazki galicyjskie*, Львів, стор. IV—VI.

²⁾ Смутна поява. (Дѣло. 1897, ч. 97, з 13 травня.)

тільки той, хто працює для неї, хто пише для свого народу, хто бореться за його права, хто український робочий народ ставить осередком своєї діяльності, хто за нього не завагається піти на переслідування, перетерпіти й голод і злидні й тюрму! ¹⁾).

Гіркі переживання Франка з 1897 р., напередодні 25-ліття його праці, глибоко відбилися на низці його писань, зокрема віршів, як „Поклоні“, „Похорон“, то-що. Свою життєву гіркість глушив Франко невсипущею працею, що виносив ім'я Франка далеко поза межі Галичини й поза межі всієї України. Його збіркою „образків з життя робучого люду“ п. н. „В поті чола“ з 1890 р. захоплювалась уся Україна, бо-ж збірку чудом пустила російська цензура через східні кордони Австрії. Його об'ємистий том поезій із 1893 р здобув йому перше місце між живими тоді українськими поетами. Його статті по польських газетах і журналах і у виденському тижневику „Die Zeit“ і в „Arbeiterzeitung“ висовували українські справи перед широким чужим світом. Його подвигом було видавання журналу „Житє і Слово“, де вмістив він низку своїх віршів і оповідань, недокінчену повість „Основи суспільности“, силу фольклорного, історично-літературного, критичного й публіцистичного матеріалу. Він став відомий і як драматург із комедій „Рябина“ й „Учитель“ і драми „Украдене щастя“. А хто не любив віршів на громадські теми, одержав чисту особисту лірику в його „Зів'ялому листі“ з 1897 р. По Драгоманові він став посередником між відтятою галицькою галуззю й пнем українського народу. Не диво, що й з Наддніпрянщини радо йшли підмоги на видання, де працював і яким кермував Франко.

У самій Наддністрянщині особливо великою любов'ю тішився Франко в молоді. І від громадки української університетської молоді у Львові й вийшла думка святкувати ювілей 25-літньої літературної праці Франка. За цю думку вхопивсь і „Громадський Голос“, бо-ж за 50 років Наддністрянщина „не видала більшого чоловіка, пильнішого й спосібнішого робітника на нашій письменській ниві над Івана Франка“ ²⁾. Радикали не повинні дозволити себе випередити кому іншому в святкуванні Франкового ювілею,—писала газета,—бо-ж він „найчільніший наш товариш“ ³⁾. Тому „Громадський Голос“ закликавав причинитись до звеличення свята, зокрема взивав селян, бо про їх життя й права та для їх освіти писав Франко. Коли виринула думка про ювілей, найближчі товариші Франка висловлювали сумнів, чи пора на це, чи він удасться так, щоб не було сорому ні для ювілянта, ні для напрямку, який він репрезентував. Бо-ж минулого року накинулася на нього й польська й українська суспільність. Упоперек ювілею стали великі перепони: москвофіли відмовили залі „Народнього Дому“, а залю в готелі Жоржа одержано тільки тому, що Поляки не знали, на що вона призначена; для інтелігенції не можна було ніде написати про ювілей, а „Діло“ вмістило звістку про нього в рубриці „надіслане“ так, що загал галицької публіки сливе до останньої хвилини не знав про ювілей; деякі люди побоялись виступити прилюдно на ювілей, а всі промови перейшли попередню цензуру поліції, що дещо з них викреслювала й для догляду вислала на свято комісара, котрий за найменше слово грозив, що спинить свято.

Свято відбулось 30 жовтня 1898 р. Велику залю „Поштового Клубу“ заповнили Українці всіх станів і партій, за виїмком москвофілів, і селяни всіх закутків Галичини—вони поз'їздилися на з'їзд радикальної партії. У зелені й квітах потопає на сцені Франків портрет роботи Івана Труша, а під портретом лежали дарунки для ювілянта. Свято складалось

¹⁾ Також такий. Чи Франко любить Русь? (Гром. Голос, 1897. стор. 96—7).

²⁾ Гром Голос, 1898, стор. 157.

³⁾ Там-же стор. 158.

із промов і музикально-декламаційної частини. Відкрив свято від ювілейного комітету Володимир Гнатюк, підкреслюючи працю Франка для народу, його боротьбу за волю думки, слова й сумління, його терпіння за правду й уселюдські ідеали, його вказання шляху до вселюдської освіти, всебічність його праці й незвичайний талант, його критицизм і моральний вплив на молодь. Такою людиною гордилась-би найкультурніша нація. Тому Українці можуть сміливо дивитись у свою будучину, „бо нація, що видає таких людей, має її перед собою“. Професор Михайло Грушевський промовив від української інтелігенції. Підвівши культурний баланс під кінець XIX століття, виріжнив у ньому останні три десятиліття, як незвичайний пам'ятний і дуже втішний час, що уважатиметься за героїчний час української національної й культурної, поступової ідеї. Національну, культурну й політичну роботу треба було вести серед незвичайних перешкод так, що ця робота потребувала посвячення, героїзму. Коли в нове століття могли дивитись Українці певні, що їх слово не вмере, не загине, коли наш нарід зайняв гідне місце серед інших слов'янських народів і ми можемо без жалю порівнювати наші культурні здобутки із чужими,—це заслуга передовсім трьох останніх десятиліть XIX в. Гаряча, велика любов до свого бідного народу не дозволила Франкові спинитись перед усіма труднощами й покинути нашу убогу ниву. „Ні ріжнорідні нагінки й перешкоди, ні крайня матеріальна біда, ні тяжкі моральні прикrostі не відібрали йому духа, не піддали йому гадки шукати легшого й спокійного життя в інших суспільних кругах“. Протягом 25 літ не жахався Франко праці й ставав до роботи скрізь, куди кликала його народня потреба. „Красна література й театр, публіцистика й суспільні студії, наука й популярна література, не кажу вже за політичне й суспільне життя,—говорив промовець,—в усіх сферах нашого культурного життя ми бачимо ювілянта, скрізь полишає він визначні сліди, підпорядковуючи свої особисті симпатії й нахили моментальним потребам своєї суспільности“. До того за все 25-ліття Франко не спускав з очей нашого селянства, не забував, що українська ідея може бути тільки щиро демократичною, масовою та всенародною з одного боку й поступовою з другого: через те Франко прищепляв ідеї вселюдського поступу на нашому національному ґрунті, орієнтуючись дійсними потребами нашого народу. За те все складав промовець подяку, привіт і поклін ювілянтові, бажаючи йому сил і енергії для як-найдовшої дальшої праці на славу й користь нашого народу. Соймовий посол—селянин Степан Новаківський сказав, що Франко всю свою працю, усе своє життя віддав для селян, що найтяжчі удари не відвели його від боротьби за правду, добро й волю та що Франкова наука стала для селян заповітом в житті. Від жіноцтва говорила Наталя Кобринська. Вказавши, що „Франко це талант, що ставить епоху в нашому культурно-літературному розвитку“, вона вказала вплив Франкових малюнків із народнього життя; читаючи їх, „набиралася довір'я в будучину того народа, що такий бідний, темний, опущений, проявив стільки сили і надхнув такий талант“. Реалістична доба навіть у багатіших літературах не найшла такого заступника, як наша має у Франку. Як визначний реаліст він змалював цілу низку живих типів із нашої суспільности, чоловіків і жінок. Крім того Франко дав розвідку про жіночу неволю в піснях і подавав руку жіночим змаганням до самостійности,—за це й дякувала промовниця Франкові від жіноцтва. Від української університетської молоді висловився Гриць Гарматій, що любов до українського робочого народу виявив Франко не тільки в своїй творчості, але й у власному житті. Як справжній герой виступав Франко в першому

ряді борців за поступ і волю. Франковими ідеалами перейнялась молодь і піде сміливо шляхом, який він указав. Закінчив промови Михайло Павлик, що дякував Франкові від імени радикальної партії за те, що він не відцурався мас, їх мови, за те, що він полюбив ті маси й голосно обізвався за їх права, йдучи за покликом свого великого вчителя Михайла Драгоманова. Завдяки головно Франковії письменській праці в напрямку ідей Драгоманова почались у Наддністрянщині змагання піднести наші народні маси, зразу поодиноких людей, а по тому й цілої радикальної партії. „Твоя-ж найбільша, базсмертна заслуга, що зараз дала й силу й ціну Твоїм працям,—говорив Павлик,—та, що Ти, не вважаючи ні на що, все стояв і стоїш вірно під прапором нашої партії, як проводир і зараз найпильніший та найспосібніший її робітник. Як-би яка инша, навіть висококультурна нація, або хоч певна її партія, мала серед себе таку високоідейну, таку всебічно-освічену людину, такого спосібного і багато-спроможного письменника та невсипущого робітника,— вона з повним правом гордилась-би Тобою і славила-б Тебе на весь світ, і Ти й особисто стояв-би не так, як стоїш тепер. Тим більша честь і подяка належить Тобі від нас за те, що стоїш при слабій ще партії нашої демократичної, пониженої нації,—партії, котрій Ти не тільки мусиш безплатно давати свою працю, але й за котру ще й тепер мусиш наражуватися на тисячні неприємності від чужих і своїх“. Завдяки літературним працям Франка радикальна партія розворушувала своїми принципами й домаганням чим-раз ширші верстви нашого робочого народу, і навіть інтелігенція почала приймати радикальні принципи бодай на політичному полі.

На всі промови відповів ювілянт зворушеним голосом. Дякував організаторів свята, молоді, публіці, що зібралася, товаришам у праці й переконанням, промовцям і противникам, що не дозволили йому застоюватися на одному місці. З противників навіть поважав тих, що боролись із ним чесною зброєю. Двадцять п'ять літ пік хліб для щоденного вжитку, був мулярем, що муруючи стіну, кладе в неї не тільки гранітові кусні, але як випадє, й цегелки й уламки та додає до них цементу. Своєю працею заповнював люки та шпари, бо в кожному часі старавсь відповісти на потреби моменту й заспокоїти злобу дня. Байдужий був до того, що з його творів перейде до пам'яті майбутніх поколінь, бо дбав насамперед про сучасних собі людей. Як син селянина засвоїв собі почуття обов'язку віддати працю свого життя простому народові й потребу ненастанно працювати. Як нашому селянинові ніщо не дістається без тяжкої праці, так і нашій нації ні від кого будь-якої ласки сподіватись. Тільки те, що здобудемо своєю працею, буде дійсно нашим придбанням, і нашим добром стане тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі власною працею,—тому Франко старався присвоювати культурні здобутки інших народів нашому народові та знайомити інших із його життям. Завсіди клав головну вагу на здобування загально-людських прав, бо, здобуваючи їх, здобуває народ собі й національні права. Тому в усій діяльності бажав бути насамперед людиною освіченою, не чужою у жадному питанні, що складає зміст людського життя. В нього було гаряче бажання обняти увесь круг людських інтересів. Може недостача концентрації й зашкодила йому як письменникові, але так завсіди будуються фундаменти. Не для нього це свято, але воно тішило його як знак того, що в широких колах української громади займається або й горить те саме бажання освіти, волі й широкого індивідуального та громадського розвитку, висловом якого бажання є й Франкові писання. Завсіди тримався тієї думки, що хай пропаде його ім'я, але нехай росте й розвивається український народ.

По промові ювілянта комітет передав йому різні дарунки від його прихильників. По тому читано привітання й телеграми. По концерті, що складався із різних творів Франка, відбувся комерс із різними промовами на честь Франка. У відповідь на промови сказав Франко, що він не провідник, а любив і любить іти в ряді. На його нещастя не було такого ряду й тому він крутився як вівця й замість іти второваним шляхом сам мусів торувати його. Вказав на дві хиби нашої громади: одна, що замало є людей до найпростішої роботи, а друга—невміння йти рівним рядом. З приводу ювілею появився спис Франкових творів, який упорядкував Павлик, і „Привіт“ із працями українських письменників¹⁾.

VI.

Ювілей Франка це по всій правдоподібності найрадісніша хвилина його особистого життя в добі радикалізму. Скоро після ювілею Франко перестав бути активним членом радикальної партії. Вплинули на це різні причини. Ще в 1891 р. на питання, що робити „справжнім народовцям і українолюбцям серед Галичан“, Драгоманов відповідав, що „треба організувати нову народню партію, рішуче прогресивну“. Матеріал для неї бачив він і серед селян, і серед освіченіших людей, і в недавно заснованій радикальній партії й серед провінціальних народовців та москвофілів²⁾. У 1893 р. доводив Франко в „Kurjer'і Lwowsk'omu“, що народовська партія повинна швидче чи пізніше розпастися й з неї виділиться переважна частина народовців-клерикалів, а ті, котрі схотять лишитися при українофільських традиціях народовства 60 рр., муситимуть пристати до радикалів. 22 січня 1893 р. відбувся в Станиславові з'їзд делегатів радикальної партії від коломийської, станиславівської, краківської й віденської групи й заявив, що не було між радикалами поділу на космополітів і націоналістів, бо в політиці вони були всі націоналістами. З лона радикальної партії вийшла у вересні 1896 р. українська соціально-демократична партія. З приводу цього написав відозву Франко одну й другу Евген Левицький; „Поклик до робітників Русинів“ останнього більш сподобався основникам партії й вони прийняли заклик Левицького та надрукували його латинкою, як і латинкою друкувався орган цієї мертворожденної партії в 1897 р. п. н. „Робітник“. Під „Покликом“ підписався й Франко. В 1897 р. на засіданні 22 квітня ухвалила й оголосила за підписами Франка й Вітика головна управа радикальної партії, щоб „радикальні послі вступили до клубу соціал-демократичних послів як українські радикали“.

Зліва та справа прийшла боротьба за радикальну партію. Гуртки молоді домагалися, щоб радикальна партія зазначила ясно й виразно своє становище як соціалістичної партії, щоб з огляду на виступи послів проти кандидатур Шмігра та Франка вихопити радикалів цілком з-під впливу попівства в політичних справах. Для цього жадав В. Гукевич у листі з 19 березня 1897 змінити назву партії з „радикальної“ на „соціалістичну“, бо дотогочасна назва й нічого не значила й давала всякій братії, „званій і незваній“, вступ до партії. Підносив потребу створення сильної організації, щоб на ній опертись, і грозив, що як радикали не зроблять цього, зроблять це за них польські соціалісти, а поведження їх у львівському повіті не радив легковажити. Дня 7 травня 1899 року

¹⁾ Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка (Гром. Голос, 1898, стор. 173—5, 181—2. О(сип) М(аковей). Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка (Літературно-Науковий Вістник, 1898, грудень, стор. 115—33).

²⁾ М. Драгоманов, Неполітична політика (Народ, 1891, стор. 42).

сама управа партії поставила пропозицію, що-б радикальна партія перейшла в соціально-демократичний табір. Для вирішення цієї справи скликано на 21 травня засідання членів управи й делегатів радикальної партії та більшістю голосів ухвалено перейти до денного порядку над пропозицією. Присутні на засіданні Роман Яросевич і Михайло Новаківський заявили, що вони як соціальні демократи виступають з радикальної партії¹⁾. На конференції українських соціал-демократів 18 вересня 1899 р. у Львові ухвалено заснувати українську соціально-демократичну партію, а до її управи увійшли колишні радикали: Микола Ганкевич, Семен Вітик, Михайло Новаківський і Роман Яросевич. Франко лишився поки-що давнім радикалом.

Таким робом радикальну партію покинули люди, що ними дорожив Франко як найкращими агітаторами. У статті „З новим роком“ зарахував Франко до них Вітика, Петра Новаківського та Яцка Остапчука²⁾, що опинились у соціал-демократичній партії.

З польськими соціалістами, як і взагалі з польським буцім-то поступовим табором, зробив Франко дуже сумний досвід. Про ролі Франка як піонера польського соціалістичного руху вже була мова. Багато напрацювався він для цієї мети також у 80 рр. ХІХ в. Належав також до „Czytelni naukowej“ що заснувалась у Львові коло половини 80-х рр. ХІХ в. зпосеред польської й жидівської молоді інтелігенції, та протягом кількох років був навіть її головою. З неї повиходили головні провідники пізнішої польської соціал-демократичної партії. Львівські соціалісти хотіли на початку 1891 р. поставити Франка кандидатом на посла, але Франко не платив податку і не мав виборчого права. Пізніше, в 1897 р. польські соціал-демократи виставили в Перемищині кандидатуру Гудеца проти Франка, не зважаючи на те, що радикальна партія ухвалила кандидатуру Франка цілісний рік перед тим. Це й заявив Павлик на перших зборах радикалів із соціал-демократами у Львові в справі виборів і завважив, що радикальна партія зо свого боку згодилася на кандидатуру Козакевича. А вийшло таке, що польські соціальні демократи й ухвалили кандидатуру Гудеца й агітували проти Франка такими самими видумками, як москвофіли, народовці, попи, то-що, що він „зрадник“ і т. д. Пишучи про те все, пригадував Павлик, що Франко був-би корисний у державній раді не тільки для галицьких селян, але й для робітників „через свою всесторонню освіту, талант, роботящість, докладне знання крайових відносин і при тому гарячу любов до робочих людей“, далі, що Франко зробив для поширення справжнього соціалізму в Галичині—„в найширшому й найкращому розумінні яко суми людського поступу“—„либонь чи не більше, як п. Дашинський“. До того додавав Павлик, що в часі виборів у Тернопільщині деякі місцеві радикали звертались до польських соціал-демократів із проханням, щоб прислали по одному своему послові до Збаража, Тернополя й Скалата на день виборів для допильнування, щоб не було зловживань, а вони рішуче відмовились тільки через те, що це був Франко. Так само не взяли участі в його ювілеї³⁾.

Франко не міг мати серця до польської соціал-демократії, за-дуже жив інтересами селянського стану, з якого походив, щоб пристати до української соціал-демократії. В даних обставинах полишалось йому або залишитись радикалом, або увійти до аналогічної партії, або відсунутись від політичного життя й посвятитись виключно літературі та науці.

¹⁾ Громадський Голос, 1899, стор. 83.

²⁾ Ів. Франко, З новим роком (Житє і Слово, VI, стор. 2).

³⁾ М. Павлик. Сподобилися ми великої ласки. (Гром. Голос, 1898, стор. 195).

Лишатись активним членом радикальної партії перешкоджало й дещо в особистих стосунках до тих людей, котрі лишилися при радикальній партії, й погляд на недоцільність такої тактики в часі, коли одна частина тих партійних робітників, котрих цинив Франко, пристала до соціал-демократії, а друга готовилась злитись з опозиційною частиною народовського табору й утворити нову, національно-демократичну партію. Щоб підготувати ґрунт під таку партію, почали два давні радикали, Євген Левицький і Володимир Охримович, разом із Іваном Трушем видавати від 15 червня 1899 двотижневик „Будучність“. Без сумніву важним мотивом, що промовляла Франкові за сею акцією, була його близькість до гуртка, гуртованого коло Наук. Тов. Шевченка, спеціально до молодого тоді професора історії сходу Європи на львівському університеті Михайла Грушевського. Він уже тоді виявив себе на абияким організатором наукової праці в Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові. А про це писав Франко ще тоді, коли радикальна партія була одноцільна й не було мови про розкіл серед неї, ось що: „З усього того, що тепер робиться в Галичині, крім праці над освідомленням і політичним згуртуванням мас народніх, найважливіші по-моєму є ті початки систематичної праці наукової, яку zorganizував при науковім Товаристві ім. Шевченка проф. М. Грушевський і яка вже тепер здобуває і Товариству, і цілому нашому народові признання, звісно, не дома, не серед широкого загалу Русинів, а поза границями нашого краю, там, де люди займаються наукою і цинять наукову працю. Я чув із уст проф. Ягіча слова гарячого признання для тої, хоч і як поки-що скромної праці, і слова здивування, як се Товариство ухитряється при таких мізерних фондах друкувати так багато. А з уст одного польського вченого я чув заяву, що те, що тепер робить Товариство ім. Шевченка, се перший примір такої дружньої праці не тільки в історії галицько-руського, але загалом у історії українсько-руського духового життя“¹⁾. Й хоча „те, що нині для старших поколінь є мертвим капіталом,— писав Франко з приводу ставлення старшого громадянства до організації наукової праці,— для молодших станеться насущною духовою стравою, ляже в основу нової ширшої, національної і гуманної освіти. Тільки сею дорогою переваривши оті наукові здобутки, ми можемо вийти з епохи дилетантства і безплідного політиканства і вийти в епоху дозрілості і практичної політики“. Доводив, що не треба й доказу на те, що й повага та пошана у посторонніх не є така пуста річ, як говорять наші мудреці, а недостача такої пошани й поваги лежала колодою під ногами кожного Українця, що „виткнув ніс поза тісні межі свого рідного сміття“²⁾. До ентузіастичних слів Франка про вагу організаційної роботи проф. Грушевського в Науковому Товаристві ім. Шевченка для української нації треба додати, що з кінцем 1897 р. перестали виходити „Жите і Слово“ й „Зоря“, а на їх місце появився поважний місячник „Літературно-Науковий Вістник“, а одним із його редакторів був Франко. В zorganizованих серіях наукових видань у Науковому Товаристві ім. Шевченка найшов він місце для своїх численних праць, які приготував стільки років перед тим. До того за наукову працю одержував тепер Франко гонорар, хоч не дуже щедрий, але все-таки такий, що не було порівняння з попереднім часом, коли за наукові роботи платила йому хіба „Кієвская Старина“. Словом — з організацією наукової праці в Науковому Товаристві ім. Шевченка починалася нова доба в житті Франка, а гурток наукових і культурних сил, що згромадився тут, переважно з симпатією ставився до плану утворити нову поступову партію.

¹⁾ І в. Франко. З новим роком (Жите і Слово, VI, стор. 5).

²⁾ Там-же, стор. 5—6.

А втім у листі з 22 грудня 1899 і Яндрух Шмігельський уважав за відрадную появу „серед розумнішої і ширішої частини Русинів“ „змагання організувати правдиву національну демократичну партію“. Дальше тривання дотогочасного стану речей—„неминуче довело-б нас до політичної, а тим самим і до національної та економічної загиби“. Уважав дуже на часі нову партію з її „так широкою поступово-демократичною програмою“, до речі кажучи, в головній основі перейнятою з програми радикальної партії. Бажав тільки, щоб нова партія була зрозуміла для української соціал-демократичної партії, „котра своєю організаційною роботою має сягнути там, де не сягне національно-демократична партія“. Далі доводив Шмігельський, що „коли має наша боротьба за права національні, політичні, економічні, суспільні та культурні бути успішною, то ми повинні не то що не зупиняти організації в боротьбі потрібних елементів, але де можемо, повинні дати змогу і поміч до такої організації, а навіть будити такі суспільні чинники до організації, котрі-б мали принести силу й поміч в боротьбі“. А якщо заздалегідь не буде надії на добру полагоду справ нової партії, закінчуючи лист, радив він „вернутись до радикальної партії, котра будь-що-будь мала-б животну силу, коли-б в інших руках знаходилась, але не в таких, як Трильовського“¹⁾.

До організаційного комітету нової партії, що мала закластись, увійшли, як відпоручники народовського політичного товариства „Народня Рада“: Ю. Романчук, Ол. Борковський, Єв. Озаркевич, Ол. Стефанович, Ол. Темницький, В. Нагірний і Ів. Белей; як представники львівської української громади: В. Будзиновський, М. Грушевський, К. Левицький, В. Охримович, Д. Савчак і Ів. Франко. Запросинами з 18 грудня 1899 цей комітет скликав найвизначніших діячів краю на нараду на 26 грудня у великій залі „Народнього Дому“ у Львові. В записках підкреслювалося, що щоденні події виказували політичну безсилість українського народу, що Українці були останні між народами Австрії й Слов'янщини, „предмет сорому для самих себе, а кпин або пожаловання для других“, що з ними ніхто не рахувався, ніхто не зважав на них, що над ними переходили до денного порядку при всяких політичних акціях. Тому „як двигаємося і поступаємо наперед на полі літератури і науки, так і для всеї народньої роботи мусимо і зможемо викресати з себе огонь, розбудити дрімаючі та злучити всі живі сили“. З такою думкою відбувались у двох останніх місяцях часто довгі наради, плодом яких був проект народньої програми й народньої організації, на котрі наступила ніби-то однодушна згода. На підставі тієї програми повинні-б злучитись не тільки ті, що належали до „Народньої Ради“, але й ті, що стояли на боці або належали до радикальної партії. Злука мала викликати роботу, яка порушила-б „до глибини всю масу нашого народу, і широким та глибоким руслом котити народню струю до одної спільної мети“²⁾.

З приводу того, що Франко був серед організаторів національно-демократичної партії, писав „Громадський Голос“, що Франко „був, є й буде крайнім радикалом і не може покинути свого стягу, не може покинути чисто мужицької партії, бо мусів-би скасувати і всю свою минувшину і живого себе спалити, а на се не дозволяє попросту его мужицька кров, як сам се підніс торік на своїм ювілею; зрештою й дальший розвиток его писательського таланту вимагає, щоби він стояв на самім чолі найпереднішого руху в Галичині—нашого радикалізму“³⁾. Даючи доповідь про зорганізування нової партії, закріпив „Гром. Голос“, що „з огляду

1) Лист переховується в архіві Франка в т. 269.

2) Записки на з'їзд—в архіві Франка в т. 269.

3) Нова руська партія (Гром. Голос, 1899, стор. 200).

Село Нагубичі від сторони Дрогобича

Брат Івана Франка Захар з синами, на тім місці де була хата Франків.

Державна ордену Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КПРС
-3-

на прийняття до програми багатьох радикальних домагань, заснування нової партії се все-ж таки перемога радикалізму і значний поступ народівців наперед". „Але з огляду на тих чільніших інтелігентних радикалів, що пристали до нової партії, се є великий крок узад, особливо в остаточних та економічних та культурних цілях радикалізму. Ось чому збори 26 грудня були живими політичними похоронами тих інтелігентних радикалів. Помоліться, товариші, за їх грішні радикальні душі, — звертався „Гром. Голос“ до читачів.—Звісно, останній грім із ясного неба, — остатній головоломний скок одного з тих інтелігентних радикалів мусить і вас потрясти до глибини душі“¹⁾. І в найближчому числі „Гром. Голосу“ спільним листом звертались до Франка Анна й Михайло Павлики, пригадуючи йому, що народівці викидали його, називали його зрадником, Ефіяльтом власного народу, то-що. Причиною гніву Павликів на Франка було те, що він закликав селян приставати до нової партії. Павлики питали Франка: „Хіба ти не чуєш їх тяжких стогнів—риданих за тобою? Коли ні, то ти справді вснув, твердо уснув, зачарований твоїм лихим генієм. Пробудися, товаришу і приятелю, поки справді не вмреш у сні!“²⁾—кінчився лист Павликів.

Атаки на Франка й викликали оцей його „Голос небіжчика“:

Шановний Товаришу пане Редакторе!

„Отсе вже два числа „Громадського Голосу“ Ви у всі дзвони дзвоните по моїй душі і оголошуєте мене небіжчиком і навіть взиваєте вірних своїй паравії молитися за мою радикальну душу. Хоча я досі чую себе живим і здоровим і не меншим радикалом, ніж був перед місяцем, і перед роком, і перед десятьма роками, ну, але Ви кажете, що я небіжчик, Вам се ліпше знати. Тільки одно мене дивує: чому Ви, не вважаючи на наше довголітнє товаришування, не вяснили своїй громаді, на яку хворобу я вмер? Або, говорячи попросту, що склонило мене покинути дотеперішню радикальну організацію і перейти до нової національно-демократичної? Коли факт мого (і ще декого з радикалів) переходу Вам видається таким важним, що Ви лишаєте на боці всякі інші справи народнього життя і розписуєтеся про него на різні лади, то і здається, що й причини того факту повинні-би бути цікаві. А тимчасом Ви мовчите про них. Ви навіть не подали справоздання із нарад останнього з'їзду радикальної партії і з того, що я говорив на тім з'їзді, і лишаєте своїх читачів у неясності: що властиво сталося з тими людьми, що вони покинули радикальну партію? Для того позвольте, що я коротесенько зроблю се на листках „Громадського Голосу“—не для пропаганди нової партії, але для того, щоб читачі газети, для котрої й я зробив дещо троха, не вважали мене божевільним або запродавцем.

Я заявив на з'їзді делегатів радикальної партії, що чую себе радикалом і правдоподібно не перестану до смерті чути себе ним і працювати для радикалізму. Я заявив, що в радикальній партії, яко організації, бачу дві речі—селянство, котре бажає просвіти, рветься до радикального руху—і інтелігенцію, котра повинна подати селянству освіту і допомогти йому зорганізуватися. Я виступив проти тої думки декого з інтелігентних радикалів, що селянство мусить само організуватися, само робити політику,—виступив проти неї не для того, немов-би я думав, що хтось інший мав все те робити замість него, але для того, бо по моїй думці тепер іще наше селянство не є настільки освічене, настільки освідомлене, щоб могло зробити се само без інтелігентної помочи, поради, без провяду. Справоздання багатьох делегатів із повітів дуже сильно підпирали сю думку. Я заявив далі, що та інтелігенція, яка тепер стоїть при радикальній партії, не вистарчає на те, щоби зорганізувати наше селянство в сильну партію. Я вказав на те, що власне організація була завсіди слабою точкою радикальної партії, що вона була сильна запалом, особистим посвяченням і здібністю своїх членів, але ніколи не була сильна дружністю, вмінням іти рука в руку, підданням волі одиниць під вимоги цілоти. Я звернув увагу на те, що теперішня пора вимагає від Русинів власне поперед усього організації, витворення більшої політичної сили, і висловив свій жаль, що на з'їзді про спосіб такої організації, про її можливість не сказано було ані одного розумного слова.

Тепер скажу більше, скажу дещо про причини, чому не вдалося радикальну партію зорганізувати так, щоб об'єднати маси народу до неї належало також більше інтелігенції. Чому для тих інтелігентів, які різними часами належали до радикальної партії, ся партія слу-

1) Там-же, 1900, стор. 6.

2) Там-же, стор. 10.

жила тільки перехідними сіньми, школою, з якої вони виходили по якимсь часі. Мені здається, головна причина була та, що се не була всенародня партія, а навіть загалом не була політична партія. Се була—даруйте за слово—більше церква, до якої сходяться самі вірні, ніж дійсна партія, де сходяться і зводяться до спільного знаменника різні інтереси. Ми взяли собі взірць із соціал-демократичної церкви, але не взяли її догматів; відси й пішло, що наша церква була слабша, бо наша програма, ближча дійсності, не могла виховувати таких фанатиків та загорільців, як соціал-демократична. І ось із нашої церкви побігли деякі до соціал-демократичної, бо там побачили тверді догми і кам'яні скрижалі.

Інші інтелігенти чули себе ніяково в радикальній партії через те, що, приступаючи до неї, вони, так сказати, виступали з руської суспільности, ставали осторонь від національних змагань, не раз навіть від усяких товариських зносин. Нам з Вами, старий Товаришу, було се байдуже, але іншим ні. Із сего виходила непевність, хитання, навіть неможність завести партійну дисципліну і партійну виключність, бо-ж радикальна партія не могла сама в своїх рамках заповнити життя, заспокоїти всіх духових інтересів не тільки інтелігента, але навіть більше освіченого селянина.

Де є дійсна політична партія, то є, де люди для досягнення політичних цілей лучаться з собою, там перед досягненням тих цілей відкладаються на бік дрібніші суперечки. Де є церква, там основа догми, там витворюються секти. Чи-ж не початком сектарства найгіршого роду є те, що на остатнім з'їзді радикальним за-для пустої поки-що доктрини про страйки (бо для її здійснення треба величезної організаційної праці) кинено іскру незгоди між дрібку маєтніших і менше маєтніших селян, між нинішніх і завтрішніх жебраків? І то в пору, коли те селянство кругом темне, неосвідомлене, незорганізоване і дізнає величезного утиску політичного, економічного і національного?

Я не знаю, може Вам дуже єретичною і нерадикальною видається думка, що у нас може бути покривдженим не тільки робітник, не тільки хлопець, не тільки ремесник, але також піп, урядник, учитель, купець і навіть жандарм. І що в інтересі національним може лежати боротьба против усякої кривди. І що національний розвій може лежати в тім, що ми з посеред своєї нації витворювали всі ті стани і верстви, що відповідають певним функціям народнього життя, і не потребували дізнавати кривди ще й від того, що ті функції серед нашого народнього тіла будуть сповняти люди чужих народностей нам на шкоду. Може бути, що признаєте такі думки відступництвом від радикальної правовірности. Га, то в такому разі я не є правовірний радикал. Я чую себе насамперед Русиним, а потім радикалом. Отсе й була головна причина, що я виступив із радикальної партії і прилучився до тих, що помагали організувати національну демократичну партію. Що вийде з тої організації—ані я, ані Ви не в силі знати. Се буде залежати поперед усього від того, хто і як буде робити в ній. Одно можу сказати Вам: ніколи досі можливість здвигнення одностайної, сильної політичної організації серед Русинів не представлялася такою близькою і ніколи її потреба не була такою наглою і пекучою, як тепер. Чи мала-ж-би справді велика хвиля застати малих, тіснозорих та в своїх кружкових поглядах заскоружлих людей?

Даруйте, що закінчу се письмо кількома запитаннями—може неприємними, але потрібними. Ви піднесли в „Громадським Голосі“, що програма і організація національно-демократичної партії майже зовсім близькі до радикальної. Що-ж з того? Звичайний чоловік і політик вивів-би з того висновок: значить, члени нової партії наші найближчі союзники. Для чого Ви бачите в них своїх найгірших ворогів? Ви обертаєтесь до мене з осторогою, що в тій новій партії, до котрої я пристав, усі ненавидять мене, раді-би втопити мене в ложці води, що вони лаяли мене і т. д. Як Ви міркуєте, що я мав для особистої приязни і вподоби приставати, або лишатися при якійсь партії? І чи Вам здається, що я для приязни стояв десять літ при радикальній партії? Надіюсь, що Ви й без мене знаєте, якої любови я зазнав у ній від многих товаришів і якими рожами встелена була моя (і Ваша також) стежка. По що-ж Ви тепер почали вважати мене дитиною, що біжить там, де чічки кращі і де дають меду лизати?

Стискаю Вашу руку, Ваш Іван Франко 1).

Та швидко і Франко і Грушевський відсунулись від організаційної роботи коло творення нової партії і, відійшовши на бік, віддалися виключно літературно-науковій праці, розчарувавшись в роботі нового угруповання. Відгомін цього розчарування треба бачити в тому, що в 1904 р. Франко, як з деякою сенсацією повідомляло „Діло“, з'явився на з'їзді радикальної партії й заявив, що він зневірився в національно-демократичній партії, яка, хоча мала поступову й опозиційну програму, стала що-до своєї діяльности угодовою та звела українську опозицію ні на

1) Там-же, стор. 22—3.

що.¹⁾ Франко написав спростування дня 24 листопада 1904 р. й вислав до „Діла“, що передержавши його кілька днів, надрукувало його в ч. 258 п. н. „Спростоване д-ра Франка“. З огляду на те, що цей лист подає мотиви Франка, чому він пристав до нової партії й зневірився в ній, подаю його також у цілості з автографу в архіві Франка ч. 484. Ось він:

Високоповажаний Пане Редакторе!

Прошу не відмовити поміщення отсих моїх рядків у Вашій Хв. Часописі.

В ч. 253 „Діла“ в статті „Радикальна партія rediviva“ подано що-до моєї особи деякі звістки невірні і тому вважаю потрібним заявити ось що: в з'їзді радикальної партії в неділю я не брав участі, і так само ніде й ні перед ким не заявив я про своє приступлення до тої партії. Я взяв участь тільки в одному засіданню, що відбулося в понеділок і мало на меті обговорення піднесеного мною на недільнім комерсі, отже в приватнім кружку, питання, чи не варто-би подумати про обновлення і реорганізацію радикальної партії. Засідання, відбуте в тій справі в понеділок, також не рішило сеї справи, але віддало її до розслідування спеціальної ad hoc вибраній комісії, яка має свої внески предложити новому з'їздові.

Так само невірні передано в „Ділі“ зміст промови, якою я мотивував потребу вибору такої комісії. Я зовсім не говорив про опозиційність ані угодовість національно-демократичної партії, а підніс лише ось які три точки, що змушують мене і ще декого крім мене бажати реконструкції хлопської радикальної партії:

1) Національно-демократична партія, хоч привяла програму, до якої уложення причинилися головні др. Вол. Охримович і я, то про те досі не подбала про те, щоб опублікувати сю програму в спосіб доступний для широкого загалу (тоді було ухвалено, щоб для селянства вона була видана з просторими поясненнями, свою часть праці, пояснення економічної програми, я й зробив, але цілість не була зроблена, а тим менше видана окремо), так що всі пізніше з'їзди партії проходять не то що без програмових дискусій, але навіть так, що ніхто з учасників не має програми під рукою.

2) Що се не пуста формальність, а річ великої ваги, доказує факт, що протягом минулого і отсього року в органі партійнім „Свободі“ появлялися без підписів і без застережень статті різко незгідні з програмою, головні звісна „Злодійська рука“, яка замість покладеної в програмі легальної політичної акції рекомендувала народові систему злочинів (підпалів) і ніде в партії не стрітилася з протестом ані полемікою. Се показує найліпше, що загал членів і провідирів національно-демократичної партії справді не тямить своєї партійної програми.

3) Національно-демократична партія не сповнила найважливішого з тих завдань, за-для яких я і дехто з моїх однодумців перед 6 роками вважали можливим пристати до неї, а власне не зробили нічого для зорганізування селянської маси і ведення її до свідомого політичного життя. А не зробила се тому, бо перевернула догори дном той план організації, який був ухвалений первісно. Первісний план полягав на тім, що організація має йти знизу до гори, і опиратися на виборах (виборні комітети сільські, повітові і центральні), коли натомість теперішня організація стоїть головні на т. зв. організаторах і мужах довір'я, іменованих і наділених мандатами з центра. Супроти такої централістичної системи маса народу хоч від часу до часу йде за організаторами, все таки лишається поза рамами організації і не може брати в ній безпосередньої участі.

Нарікання автора статті на мене, буцім то я „не пробував переводити своїх поглядів у національно-демократичній організації“, попросту смішні. Піднесені мною точки показують найліпше, що мені не ходить о жадні мої погляди, а тільки о те, що нац.-дем. партія яко така не переводить того, для чого була заснована. Я особисто усунувшись від участі в політичному життю, не почуваю потреби переводити що-будь „своє“ в тій чи якій иншій організації. Зрештою завдяки централістичній організації партії я не мав ніякої змоги брати участі в нарадах її з'їздів, де мають голос тільки делегати; про вибори таких делегатів у Львові я ніколи не чув нічого, а запрошування мене на з'їзд ad personam, коли й трафлялося коли (я щось не пригадую), все таки не могло наділити мене ніяким мандатом до ведення на з'їзді якоїсь акції іменем якоїсь групи.

Від сього часу Франко зістався безпартійним.

¹⁾ Радикальна партія rediviva (Діло, 1904, ч. 253).

До біографії Франка

Іван Франко та його брати

(Уривок зі спогадів).

...Наша хата, що в ній жили мої батьки до часу, коли мені було шість років, була невеличка. Стояла на горбочку самотна, бо збудована була тоді тільки північна сторона Лішнянського передмістя, що його в часи західно-української державности називали вулицею Богдана Хмельницького, а теперішня польська окупаційна влада перейменувала на вулицю Яна Собеського.

Цю хату побудував мій батько сам при допомозі сусідів; крита була гонтами, всі протилежні забудовання міщан мали солом'яну стріху. Більша кімната звернена була вікнами до півночі, кухня до полудня, була ще невеличка комора та сіни.

Перед хатою при гостинцю—кузня, а на прикінці досить великого подвір'я та городу—стодола, на два „перила“, з просторим током.

Хатня обстановка небагатенька. Стіл на чотирох ногах, ліжка, дерев'яна канапа, по-під стіну лавка, кілька стільців, ошклена шафа з кращою посудю та велика скриня, що в ній наша мама переховувала плаття та білизну. Вся ця мебель помальована була зеленою фарбою. На стінах образи, між ними різблений вівтарик до отвирання, з оправленими в шкло дверцями. Там переховувалися родинні пам'ятки, між иншим, військові медалі мого батька. Вівтарик цей, предмет великої уваги та зацікавлення сусідських дітей. Пам'ятаю, що під пору відсутности моїх батьків приходили сусідські діти, щоб цей вівтарик ближче оглянути.

Обстановка сусідських хат—міщан-хліборобів нічим в ті часи не відрізнялася від обстановки поближких селянських хат. Передміщане, елемент дуже консервативний, не радо або дуже повільно, перебирали щось нового.

В часі, коли у нас світили нафтовою лампою, наші сусіди світили канделябрами, де-хто і вогня кресав кременем та світив лучивом.

Молодші газди, ровесники мого батька вже другі були. Вони, якщо перебувалися, будували хати на дві кімнати з більшими вікнами, коминями, старі хати були без коминів, так звані „курні“.

Кузня мого батька пізньої осені та зимою була місцем зібрань цього молодого покоління, там довгими вечорами і пісні співали, і казки розказували—там обговорювалося і поточні справи.

З часів, коли я вже старший був, пам'ятаю, що не раз перед виборами чи то до міської ради, чи до других установ і довірочні наради передміщан там відбувалися.

Раніш батько працював в кузні одинцем. За моєї пам'яті була у нас вже й челядь. Початково один челядник і один або два „термінатори“ (учні). Челядь вважалася членами сім'ї. Термінатори переважно сини добрих знайомих селян, діставали харч, про одягу повинні були подбати їх батьки. За науку платили 30 до 50 срібних гульденів (карбованців) в рік. Бідніші не платили нічого. Відносини були, сказати б, патріархальні—челядь засідала з нами всіма до спільного столу, а що у нас пізніше була численна сім'я, то бувало коли з'їдемося з нагоди шкільних ферій чи свят, обідало чи то вечеряло понад 20 осіб.

Дуже замітний сам собою, а через довгі роки близько звязаний з нашою сім'єю був „термінатор“ Онуфрей Франко, молодший брат великого каміняра Івана. Мій батько приятелював з вітчимом Івана Франка Грицем Гриником, що бувало в ті часи по понеділках—коли був ярмарок в Дрогобичі—приїздив до нас, а не раз і на тижні заходив пішом з села Нагуевич.

Онуфро пробув на науці ковальства у мого батька більш двох років. Вважався він наче б членом нашої сім'ї, всі ми, а й сусіди любили цього „рижого“ дотепного „термінатора“, що при дуже важкій праці ніколи не тратив доброго гумору. Мені було тоді біля п'яти років. Це ж не теперішні часи—вже несповна пів сторічча минає! „Охорони праці“ не було: в кузні працювали від досвітку до пізньої ночі, а бувало під неділю або під свято й далеко позапівніч. Мій батько й челядь не спали більш ніж 4—5 годин на добу.

Батько від досвітку до пізньої ночі в кузні, а весь тягар домашнього господарства виховання дітей на плечах матери. Рідня наша була дуже численна, як говорять, „пів копи дітей і то сам дріб“. В праці від вчасного ранку до пізньої ночі і в кухні, в городі і в полі, мати все і всюди. А все добра, лагідна,—хіба часом тихцем в кутику сльозами заллється, коли немає того, що комусь із дітей конче потрібно, або перетомлена важким життям душа заболить.

Вона особливою симпатією відносилася до Онуфра і не раз обороняла його перед гнівом батька.

Онуфро в першім році науки „димав“¹⁾ і бив молотом, а що руки його при „диманю“ були свобідні, він одночасно, звичайним ножиком на одно вістря, коштував 3 копійки, витисував з дерева ложки, колотівки, коробочки та всяке кухонне приладдя, для мене малого—коней, коров, а плуг, що він мені його витесав і що довго у нас переховувався, аж серед світової заверюхи затратився: це справжня модель плуга, що його і на виставку можна було надіслати.

Онуфро був дуже талановитий і з його міг бути великий скульптор, а моя мама й до сьогодні обстоює свою думку, що Онуфро з природи рівно або й спосібніший був за Івана. Бувало говорять:

— Коли б Онуфро пішов був в школу так як Іван, зобачив би світ, що то за талант був!“

По двох роках науки ковальства повернув Онуфро у село, та звязок його з нашою сім'єю не переривався. Він часто заходив до нас, а й тоді, коли переїхав з Нагуевич на нове господарство біля міста Калуша, при переїзді з Дрогобича до Нагуевич ніколи не минав нагоди навідати моїх батьків. Гостював не раз і довше. В старших моїх роках, в часі мого перебування в Дрогобичі з нагоди вакацій, мені приходилось зустрічати його у моїх батьків і вести з ним розмови. Був се розумний, свідомий селянин; в його політичних поглядах помітний був вплив Івана, про котрого він все висловлювався з великою пошаною й любов'ю. Брати Іван і Онуфро дуже любилися. Великий наш письменник не то що цікавився судьбою своєї рідні і підтримував сердечні братерські стосунки, але сам в важких злободневних турботах і матеріально підпомагав.

Опріч Івана був у Онуфра ще один брат Захар. Він живе під цю пору в селі Нагуевичах. Я не пригадую собі його. А що хотів я де-що й про другого брата великого нашого письменника розвідати, спонукав я мого брата, щоб він відвідав Захара. Він в серпні цього року заходив в село Нагуевичі та листом де-що переказав мені про Захара. Це „де-що“ подаю без змін.

¹⁾ Димати—натискати ногою дручок, та тим способом надувати ковальський міх.

...Сьогодні вернув я з Нагуєвич. Записав собі де-що і пересилаю хоча й се що я записав не вичерпуюче, бо він (Захар Франко) старий, не годен собі все пригадати. Ми сиділи та розмовляли досить довго. Сумно було глядіти на його старого, сивого, середнього росту, дрібного у лиці, зі синіми, добрими очима, з високо поставленими густими бровами, що жалувався на свою долю переді мною молодим. Я не міг дивитися на ті сльози, що пили з його очей. І він розказував мені так¹⁾:

„Коли Онуфро малий був, виказував велику здібність до всіляких ручних работ. Бувало, як робимо копаниці до санок, то він небіжчик зробив шість, а я одну. Ніколи не спустить сокири надурно. І так ми оба покрадьки ноччю—він ще хиріє (це вітчим Гриник), а ми робимо. Зимою робили ми найбільше сани та й гандлювали і у понеділок в Дрогобичі продавали—а потому мусіли ми йому (вітчимові) давати гроші, бо бувало свариться, щоб ми дали, бо треба, каже, то на то, то на то. Вже тоді рвався дуже Онуфро до ковальства і він (вітчим) дав його до коваля Коссака у Дрогобичі, бо Онуфро вдома не хотів бути.

У терміні був два роки та вітчим відобрав його, бо не було кому коней пасти, кажучи: „зłodій у коваля, а нема кому коні пасти“. Небіщик плакав, не хотів вертати додому, бо добре йому там було. І так був він дома. Потому оженився, у Ясениці Сільній у Дидинського, багатого селянина. Тоді то Гриник (вітчим) процесувався з нами, себ-то зі мною і і Онуфром, бо наш грунт заїнтабулював на себе, а ми хотіли його відобрати. Через процес нам приходилося йти з торбами і ми хотіли доконче втікати з дому. Тоді з Волі-Якубової Мельник²⁾ порадив нам купити майно коло Калуша в селі Підгородки у одного судді. Онуфер з Іваном продали свій грунт у Нагуєвичях за 6 тисяч срібних ринських (гульденів) а купили за 8 тисяч хоч той суддя хотів 8.200. Грунту було сорок моргів. Іван свої гроші дав Онуфрові, кажучи: „будеш мені віддавати, як будеш мати“. І так перенісся там Онуфро з жінкою і дітьми. Іванові віддав він 400 срібних ринських (гульденів) і більше не віддавав. Добре жилося Онуфрові, поставив там стодолу, ковальства не робив. Аж раз з початком світової війни десь в марті пішов на риби і розібраний вліз в зимну воду і з перестуди умер. Небіщик любив ходити на риби так як я, або Іван. Ходити на риби було для Івана найбільша приємність. За Онуфром умер найстарший син його. Я хотів їхати з Онуфром, та жінка не хотіла продати своїх два пруги поля і так мусів я лишитися. Шкода що не поїхав, бо не бідував би так, як тепер. Я просив її, а вона казала: „ти своє продай і їдь як хочеш, а я не поїду“. Живу ту в Нагуєвичях, маю трох синів. найстарший Гринь жонатий. Василь оженився в Дрогобичі, а Микола парубком. Я бідую. Найстаршому синові записав багато грунту. Коли я йому записував, наказав він згадувати про двох молодших синів, бо їх ми дамо до терміну³⁾. І я зістав бідний, що нема на чім жити, голий, босий ходжу ніщо вбратися. Іван четвертий мій син був студентом, дуже добре вчився, ми з останнього тягнулися, щоб його вивчити та й урвалося, все пропало. Вернув з Італійського фронту у середу і до тижня вмер на гішпанку. І мені старому час помирати, а тим часом треба бідувати. Поліпшилобися хіба тоді, як оженив би наймолодшого сина Миколу, але то тяжко. Я хотів мати поміч від сина та її не маю. По тижневі хліба не видимо, дуже мало грунту, не раз з'імаю кілька риб, тай несу продати. Якось то відніс я кілька до адвоката С.

¹⁾ Записано так як Захар розказував.

²⁾ Мельник-селянин, політичний учень Івана Франка відомий перший організатор радикальної-селянської партії в Дрогобиччині.

³⁾ На науку ремесла.

в Дрогобичи, а він подарував мені блюзку. Риби ловлю в ріці, ріжу їх, зі середини чищу, напхаю кропивою та й так несу, бо живих до Дрогобича не доніс би. І так роблю не раз. Тепер як видите я босий і обідраний і журюся як би то на зиму які капці купити. На роботу не піду, за старий, та і роботи тепер нема, тепер я робив драбини, та то праці много, а заробку за ледве на тютюн.

Річка під Нагуєвичами, де бувало ловив рибу Франко.

Раз і поратували мене, коли роздавали збіжжя, що прийшло з України. Мені не відважували, як другим, а самому казали набрати і я набрав собі більше як чвертку ячменю, а як ніс, то три рази спочив, поки зайшов до фіри. Урожаю у нас нема, жита треба купити, а ту нема за що—сам жну, а помочі ніякої...”

Оце все, що мені про Захара Франка написано.

Малим хлопцем гостював я з моїми батьками у вітчима Франка в Нагуєвичах. Було це теплою порою. В моїй пам'яті залишилася і хата, що в ній жила рідня Франка, і обстановка домашня, подвір'я, господарські забудовання. Хата більша, така як у заможніших селян на Дрогобиччині—крита соломою, вікна до сонця, звернені до великого подвір'я, зарослого зеленою травою. Наприкінці подвір'я шпихлір, невеличкий будинок, що його мали заможніші селяни, та велика стодола. Стайні не пригадую собі окремої, здається була вона, як переважно в Дрогобиччині, разом зі стодолюю. За подвір'ям був овочевий сад.

В часі наших відвідин ми обідали в великій кімнаті при великому столі попри стіни були довгі лавки. На стінах ряди образів. Була у Франків ще друга кімната, що в ній жили. Та, що ми в ній обідали, була незамешкана. Це моє гостювання в Нагуєвичах особливше оста-

лося в моїй пам'яті і в пам'яті моїх стареньких батьків з приводу от такої події:

Після обіду вийшли мої батьки, вітчим Франка і я на просторе подвір'я, де паслася громада гусей, а між ними і гуска з молоденькими гусятками. У нас гусей не годували. Мені припали до вподоби гусята, я здоганяв їх, а що старі гуси счинили галас, я збентежений подався в зад. З мене сміялися, що гусей боюся, а вітчим Франка приобіцяв мені дарувати гусятко, як що я його сам зловлю. І я зважився, серед галасу, гегання гусей я таки зміг зловити гусятко.

Гриник назначив його (прив'язав на одній нозі червону волочку), а через якийсь час привіз мені гуску, що на її нозі був оцей знак.

Стать вітчима Івана Франка залишилася дуже чітко в моїй пам'яті. Рослий, плечистий, прямий, брюнет з чорними вусами. Одягався як доколшні селяни, літом полотняний кафтан, в-осени ходив в сіраку, зимою був на нім товстий кожух. Одягнений був все чистенько.

Про самого Івана Франка в моїй пам'яті з цього часу небагато лишилося. Мов крізь сон бачу „студента“ — так звали тоді мої батьки Івана Франка, як сидів в кутку нашої кімнати за столом, зігнутий над книжками та паперами.

Іван Франко постійно гостював у моїх батьків в роках 1880—1882, це саме роки, коли він, не маючи з чого жити у Львові, переїхав на село до Нагуевич. З села заходив він часто до сусіднього Дрогобича, навідував свого брата Онуфра, і цим треба пояснити його близке знайомство з моїми батьками, а також щире співчуття моєї матери до „кримінальника“.

Були здається ще й інші причини, що вели Франка частіше до незамітної хати коваля. Він працював тоді серед дрогобицького робітництва, ремісничої челяди і серед молодших селян. Знаю з оповідань моїх батьків, що стрічався він в нашій хаті з Мельником з Якубової-Воли, Яцьом Олексовським з Ясениці-Сільної, своїми друзями й учнями, молодшими селянами, відомими організаторами селянства в Дрогобиччині.

Він і не міг заходити до інших хат, крім селянських. На ньому витиснена була печать „кримінальника“. Тодішнє „громадянство“, де б воно не було—чи у Львові, Дрогобичі, чи якомусь іншому галицькому містечкові чи на селі, не то щоб не розуміло великого „каменяра“,—а просто дивилося на нього, як на злочинця. Він був викинутий з суспільности і на протязі цілого свого життя він властиво ніколи не увійшов в круг галицького громадянства, не зжився із ним—все був для нього чужий. Він сам згадує, що коли вийшов в перший раз з тюрми, що в ній пересидів за шукання нових шляхів для кращого майбутнього гнобленого робочого люду—дев'ять місяців, зустрів його „сто разів тяжчий і несправедливий засуд усієї суспільности“. „Мене викинено з „Просвіти“, заборонено приходити на „Бесіду“, а люди (зі старших), що хотіли мати зі мною яке небудь діло, видалися зі мною тільки в секреті, що мене ще дужче понижувало“.

Він, гонений австрійськими жандарами, погорджуваний, поневірний, відіпхнений своїми, тихо, незаметно, часом і несміливо, заходив під гостинний дах своїх „невчених“ друзів.

...„Бувало—розказує моя мати,—зайде в кімнату так тихесенько, так несміло, що аж серце мені крається. Сяде в кутику при столі, гей би місця боявся забрати, розложить книжку, похилиться над нею, зачитається і тоді вже не знає, що біля нього й діється. Часами й пише де-що. Тоді час від часу встає від стола—пройдеся по кімнаті—знов сяде та пише.“

Я, щоб не бути йому на перешкоді, переходила в кухню та успокоювала гамірну дівчурку.

Літком чи взагалі теплою порою не засиджувався в кімнаті. Не вдаючися в розмови, підживившись стравою, виходив у велику стодолу, там і пересиджував довгими годинами, читаючи. Там і ночував не раз.

Іноді, минаючи хату, прямо зайде до стодоли, а як смеркалося і читати було годі, заходив у кімнату.

Одежина на нім по всі часи марненька та дуже бідна. „Цайгове“ убрання, зимою старе витерте пальто, а черевиків цілих я й не бачила ніколи на його ногах“...

Коли я вже старший був, розказувала мені мати і про арешти Франка, де-кілька разів відшукували його жандари і в нашій стодолі, вказувала мені і „решітку“ в дрогобицькому магістраті, що за нею він сидів. Вона і „протекцію“ йому робила в магістраті¹⁾ і про ту здається „протекцію“ згадує Франко в своїй автобіографії.

Чи Івана Франка в'язало щось ближче з моїми батьками ніж та випадковість, що брат його вчився ковальства у мого батька, годі мені щось певного сказати²⁾.

При виборах 1897 року виступив Франко кандидатом радикальної партії з селянської курії в окрузі Перемишль—Добромилль—Мостиска і з загальної курії в окрузі Перемишль—Мостиска—Рудки—Самбір—Дрогобич.

Були це голосні свого часу на весь світ „криваві“ вибори, що коштували селянам і робітникам Галичини 9 трупів, 29 ранених і коло 800 арештованих. Це часи режиму кол. цісарського галицького намісника пізнішого австрійського прем'єр-міністра графа Баденього, режиму, що його по Баденім планово переводили намісники Галичини князь Евстахий Сангушко, граф Пінінський і граф Андрій Потоцький.

Це режим диких і брутальних репресій польсько-шляхетських сатрапів.

Опозиційні народовці, що вели акцію виборчу спільно, хоч не виставили проти Франка свого кандидата, кандидатури його не підтримували, поставилися до неї неприхильно, а почасти й ворожо. При виборах в селянській курії Франко дістав 205 голосів, його противник польський поміщик Павло Тишковський 392 голоси, при виборах загальної курії Франко дістав 320 голосів, а його противник демократ (поляк) д-р Витольд Левицький 506 голосів.

Українське селянство, робітництво, єврейська й польська біднота були за Франком, але терор, тюрми і шахрайства влади перемогли.

* * *

Наприкінці зими 1915 року переїжджав я через Львів і тоді довелося мені в останнє бачити Івана Франка. Застав я його тзм в захисті українських січових стрільців (УСС). Наслідком довголітньої важкої недуги погасало його життя. Самітний (дружина його була в ті часи в лікарні, сини на війні, дочка на Україні), серед молодих, поранених, хворих українських січових стрільців знайшов порятунок, притулок та лікарську опіку. Стрільці і лікарі доглядали його.

Кілька хвилин глядів я на перетомлене, зболіле обличчя, обезсиленого важкою хворобою великого каменяра.

В військовім шпиталі на полевім ліжку, в примітивній военній обстановці, коротав останні місяці свого життя великий „каменяр“—Франко.

Подав Іван Коссак.

1) Дядько моєї мами Антіп Кобежський був урядовцем дрогобицького магістрату.

2) Батьки мої згадували, що навідував їх в часі виборчої кампанії 1897 р.

Франко в Києві.

Всі подробиці з життя Франка остільки важливі, що кожен повинен помилкові, неточні, неправдиві звістки про нього спростувати й виправити. В постанові Окрвиконкому про перейменування 57 трудшколи в 57 трудшколу імени Ів. Франка сказано, що в будинкові колишньої колегії Павла Галагана, де міститься тепер 57 трудшкола, завжди зупинявся Франко, коли приїздив до Києва. Як гадають автори постанови, він часто бував у Києві й спинявся в будинкові колегії. Справді-ж було зовсім не так. Він і не часто бував у Києві, і ніколи не спинявся в колегії. В своїй автобіографії, написаній 1890 р., Франко згадує, що в Києві він був усього двічі—в 1885 і 1886 рр. У другий свій приїзд він спинився не в колегії, а в помешканні мого брата, нині небіжчика, Сергія, тоді студента 4 курсу медичного факультету, який мешкав у будинкові „Минеральные воды“, нині знесеному, що стояв у теперішнім Пролетарському саду, близько Олександрівської вулиці. Франко приїхав, як сам каже, щоб одружитися з Ольгою Федорівною Хоружинською ¹⁾, яка була сестрою дружини вчителя колегії Єлисея Кипріяновича Трегубова; він мешкав у будинкові колегії, і в церкві колегії вони брали шлюб. Отже цілком справедливо, що 57 Трудшколу названо іменем Франка, але не тому, що там спинявся Франко, бо за моїх часів наречені не могли мешкати до шлюбу в однім приміщенні. Є живі ще свідки шлюбу, між иншим був присутній у церкві при шлюбнім обряді і справляв при нім службу тоді учень колегії, а нині член нашої Академії, академик Оникій Олексієвич Малиновський. Він добре пам'ятає цю подію, визначну в одноманітнім житті школи. Як познайомився Франко з Ольгою Федорівною? Через Трегубова, що був кілька разів у Галичині і, як свідомий Українець, не міг не познайомитись із найвизначнішим галицьким поетом. Він міг познайомитися з нею і через письменника й громадського діяча Олександра Якововича Кониського. Коли після наказу 1876 р. всяка робота для відродження України в межах тодішньої Росії припинилася, Кониський майже що-року їздить у Галичину, нав'язує стосунки з визначними галицькими діячами, в першу чергу, розуміється, з Франком, дає вказівки, щоб координувати діяльність Галичан з потребами Російської України, вказує й виправляє хиби, помагає zorganizувати „Товариство ім. Шевченка“. Звідси й знайомство Франка з Кониським. Галицьке поспільство більше схилялось до більш поміркованого світогляду Кониського, а надто старші й авторитетні діячі, молодь-же була на боці Драгоманова. Франко безумовно був учнем Драгоманова, але завжди був під впливом Кониського. Але чому він не згадує про Кониського, а лише про Драгоманова? — питає хто. Згадуючи про Драгоманова, він не міг пошкодити йому, бо рука царату не могла вже його досягти, а про Кониського він знав, що Кониський ще в шістдесятих роках, завдяки Валуєву, за свою діяльність опинився в „мѣстахъ не столь отдаленныхъ“, і боявся, що колиб виявилися його стосунки до Кониського, то Кониський міг-би познайомитися і з місцями ще більш віддаленими, ніж Вологодська губерня.

В перший свій приїзд Франко безумовно спинився в „Мінеральних Водах“ ²⁾. Хазяїном „Мінеральних Вод“ був мій дядько Володимир Сте-

¹⁾ Вона була дочкою поміщика і скінчила київський „Інститутъ благородныхъ дѣвиць“.

²⁾ Олександра Федорівна Ігнатовичева, рідна сестра Ольги Федорівни, що також мешкала в Трегубова, добре пам'ятає, що ні цього разу, ні взагалі ніколи Франко не спинявся в Трегубових. За цінні інформації, що до Франка складаю їй та її чоловікові, В. В. Ігнатовичеві, щиро подяку.

панович Качала. Властиво мінеральні води були його побічне заняття, він головним чином провадив операції з цукром на великі суми і мав з того великий прибуток. По скінченні політехніки у Відні він приїхав на Україну на посаду директора цукроварні Терещенка і досконало вивчив цукровничі справи. Почував себе Українцем, жив в стислій приязні з Кониським і залюбки жертвував на українські справи чималі суми, по тайки від тітки, що була Росіянкаю і не раз передо мною нарікала, що дядькове українство коштує їм дорого. Як Галичанин, він давав притулок приїжджим до Київа Галичанам і допомагав їм влаштуватися. Коли мій брат, скінчивши гімназію, приїхав до Київа, щоб вступити на медичний факультет, Качала не дав йому найняти приміщення в місті, а залишив у себе, і брат жив і харчувався в Качали в „Мінеральних Водах“, поки не скінчив університет. Він з запалом віддавався студіям, або як тепер кажуть, гриз граніт науки, а граніт той був тоді да ле твердіший ніж тепер. Хеміком у лабораторії Качали був Галичанин Гладилевич¹⁾, шкільний товариш Франка з Дрогобицької гімназії; він і познайомив мого брата з Франком.

Приблизно місяць за другим разом мешкав Франко у брата, поки не було виконано всіх формальностей, що потрібні були тоді, щоб одружитися, а вони ускладнялись через те, що Франко був чужоземний підданий, і з тієї причини, про яку мова буде нижче. На весіллі, що відбулося в помешканні Трегубова, брат з одним Галичанином (прізвище його не збереглося) був за дружбу з боку молодого, а з боку молодої дружки були теперішні співробітники Академії—Ігнатович та Житецький, тоді студенти. По весіллі молоде подружжя виїхало зараз-же за кордон, а на другий чи третій день з'явилась до помешкання брата жандарська комісія, щоб перевести слідство в справі переховування небезпечного соціалістичного агітатора І. Франка, і зробила трус у брата й у всьому будинкові „Мінеральних Вод“; знайдено було лише один примірник празького „Кобзаря“ в дуже гарних палітурках, і його розуміється, забрали. З приводу втрати „Кобзаря“ брат написав мені листа, і в нім докладно описав всю цю подію і просив вибачити йому його необережність. Я передбачав, що так буде, і тільки на настирливі його прозьби дозволив йому забрати до Київа празького „Кобзаря“, який я з великим страхом перевіз через кордон.

Перебування Франка не лишилось без наслідків для Качали й мого брата. Їх було внесено в список „неблагонадійних“. Коли через якийсь час по тому Качала клопотавсь про те, щоб його прийняли до російського підданства, то йому було відмовлено; щось подібне сталося і з моїм братом. Він 1888 року, склав іспита на лікаря „cum eximia laude“, тоб-то з відзнакою і стояв у спискові тих, що склали іспит, на першому місці; зважаючи на це, медичний факультет, з ініціятиви професора Леша, запропонував залишити його при університеті, але з цього нічого не вийшло через його неблагонадійність. Він примушений був узяти посаду земського лікаря в глухому селі на Чернігівщині, на яку іншого кандидата не було. Тяжкі умови, що в них йому довелося працювати як земському, а потім повітовому лікареві, виснажили його слабе здоров'я, і він умер 1895 р. Хто знає, може лишившись у Київі, він дожив-би до сьогоднішнього дня і оповів-би нам докладніше про перебування Франка в Київі в 1885 і 1886 роках. Він був на шість років молодший за мене.

¹⁾ Гладилевича я добре знаю, бо часто відвідував дядька. В 1889 чи 1890 р. на його адресу вислано було з Радзивилова контрабандою перевезений через кордон транспорт нелегальної літератури, що його захопили жандари. Бувши своєчасно попереджений, що його мають заарештувати, Гладилевич негайно втік з Київа на Холмщину, де я тоді служив, і я допоміг йому перебратися за кордон.

Усе вищесказане про перебування Франка в Києві в 1886 р. потверджує і найстарша дочка Кониського, Євгенія Олександрівна, що в 1886 р. була нареченою, а в 1888 р. стала дружиною мого брата. Вона добре пам'ятає, що тоді брат завжди приходив до них разом із Франком, і це заявити тут вона мене уповноважила.

Чимало клопоту за вінчання Франка набрав собі Трегубов, законвчитель колегії, однофамілець, але не родич Єлисея Кипріяновича. Вінчав він тому, що ні один парафіяльний піп не хотів вінчати, без сумніву, тому, що в нього не було легального пашпорта. Не можна припустити, щоб російський консул дав візу на в'їзд до Росії соціялістові, якого й ліберальніший від російського австрійський уряд, вважав за небезпечного для держави і від часу до часу саджав за тюремні ґрати. Можливо, що Франко приїхав з чужим пашпортом. Тодішній жандармський начальник, генерал Новицький, настоював, щоб Трегубова звільнили з посади, і лише з великими труднощами вдалося директорові колегії Ничипоренкові відстояти його.

Після 1886 р. довгий час не могло бути й мови про приїзд Франка до Київа. Лише в 1909 р., коли в Росії трохи змінився лад, Франко втретє міг приїхати до Київа. Виснажене хворобою лице й спаралізовані руки мало нагадували Франка 1886 року. Він спинився у відомого українського діяча Чикаленка і пробув у Київі 4 дні.

Мені самому не пощастило бачити Франка, але про нього я знав ще на шкільній лаві. В 1875 р. в тарнопільську гімназію, де я вчився, до 8 класи прийнято було нового товариша з дрогобицької гімназії. Збереглося навіть у пам'яті моїй його прізвище; його звали Семен Білінський. Він був товариш Франка, але на іспиті зрілості провалився і мусів залишитися в 8 класі на другий рік, тому покинув дрогобицьку гімназію й перевівся до тарнопільської. Він багато оповідав про чудову вдачу товариша Франка і блискучі його здібності: на доказ цього привіз із собою український переклад його Софоклової Антігони, який нам дуже придався, бо саме тоді на лекціях грецької мови ми читали Антігону.

Подав *Омелян Киричинський*.

Одруження І. Я. Франка.

Іван Яковович Франко одружився в Києві в 1886-му році з Ольгою Хведіровою Хоружинською (народ. 1865 р.), дворянкою з Харківщини походження, інститутського виховання, пізніш київською курсисткою. За рік до весілля, в серпні 1885-го року, Ів. Як. перший раз одвідав Київ. Був кінець літа, і в Київі перебувало мало кого з старих українських громадян, так що не легко було найти притулок і чичероне, щоб поводити по місту приїзжого; а серед громадян так уже повелося, щоб „славетних чужоземців“, хоч би і із Росії, привітати та обдомовати у своїх помешканнях і показати любий Київ в гарному вигляді і поводити по місту з відповідними пояснюючими коментарями ¹⁾.

П. І. Житецький, що на той час залишався в Київі, умовився з своїм громадським приятелем, Є. К. Трегубовим про перебування Франка на

¹⁾ Як раз весною в початку травня того ж року так було з відомим академиком О. М. Раніним, що переїздив з рідного Приволжя до Петербургу, заїхав до Київа та, замість трьох днів, перебув в оточенні київських українців і за мандрівками по Київу і околицям більше десяти днів, переймаючися приємними вражіннями та захоплюючися науковими й громадськими бесідами, що відбилося на його черговій статті в „Вѣстн. Европы“—„Волга и Кієвъ“ (№ 7 р. 1885, ст. 199—215).

який час у квартирі Трегубова, що й не важко було здійснити, бо все навантаження гостя був його невеличкий чемоданчик, а родина Трегубова не хутко поверталась з літнього відпочинку. Пам'ятаю, що батько мені наказав на другий день піти до помешкання Трегубова, в Коллегії П. Галагана, де той учителював і жив, та узявши з собою Франка, привести до нас. З зацікавленістю зайшов я до „славетного“ хоча й не „чужеземця“ і ми вирушили до нашого помешкання на Львівській вулиці, за Сінним майданом. Доки йшли, я відповідав йому на запитання про різні місця, що переходили, постояли біля останків золотої брами, поглянули зверху Ахванасіївського яру (тепер Несторівська вул.) на неупорядкований ще до кінця Володимирський Собор, і мене тільки дивувало, що кого б я не зустрів з своїми знайомих (а їх у мене у той час було чимало) і вітався з ними, Ів. Як. теж ввічливо здіймав свою шапку і вітався з ним. „Що, це? Ви всіх оцих людей теж знаєте, добродію?“ Запитався я. Франко усміхнувся і відповів: „Ні, нікого; а це вже у нас такий закордонний звичай вітатися зо всіма, хто вітається з супутником своїм на вулиці“.

На другий чи на третій день я з Ів. Як. раненько пішли в мандрівку по Старому місту Києва до Софії, Десятинної, Андріївської та Михайлівської церкви і пам'ятника Володимира, бо старіші кияне на той час ранком одбували свої службові обов'язки. Жвава бесіда оберталася переважно біля старовини історичних місцевостей Києва, бо й я міг підтримувати розмову про це, бо тоді саме дуже цікавився і перечитував все, що належало до історичної топографії любого рідного міста. Тільки ці дві мандрівки з Франком і залишилися в моїх спогадах за 1885-й рік, бо гість більше провадив часу з де-якими старшими українцями і громадськими діячами в бесідах на теми, не завше мені, студенту першого курсу, зрозумілими і цікавими.

Мабуть в помешканні Є. К. Трегубова і познайомився тоді ж Ів. Як. з молодшою сестрою дружини Трегубова Ольгою Хоружинською. В осени він до неї листуванням присватався, і сестри—Ан. Трегубова і Ольга подорожували в кінці 1885-го року до Львова, щоб подивитись нареченого в оточенні його звичайного, буденного життя.

Травня місяця 1886-го року Франко удруге приїхав до Києва і оселився у галичан—студентів Крачковського та Киричинського, в помешканні власника „Минеральних вод“, галицького емігранта Качали, небожем якому приходився медик Киричинський. Не так багато часу гаяв молодий вчений на женихання, як на студіювання київських наукових матеріалів. В кінці того ж таки місяця відбулося й вінчання в церкві Коллегії. Пам'ятаю, як в тісній квартирі Трегубова всі вже дружки зібралися, прибули й бояри—Киричинський, Крачковський, Іг. Житецький, В. Ігнатович, одяглася й молода до вінця, а молодий затримався в кабінеті хазяїна за переписом якогось цікавого старого вірша, доки йому рішуче не нагадали, що пора й про урочистий час згадати. Ів. Як. передягся в сюртук, і ми в ясний тихий день пішки посунули процесією через шкільний двір до церкви. Того ж таки дня потягом на Волочиск молода пара й одбула до Львова.

Через пару днів київські жандарми схаменулися і зробили трус у Киричинського, шукаючи галичанина—соціяліста, а попа Симеона Трегубова, що вінчав Франків, покликали на допит, як це він одбув обряд, не маючи від молодого всіх відповідних для того документів. Але випало поліції задовольнитися невеликим хвилюванням та кинути нікчемну справу без наслідків.

Більше чим чверть віку не був Франко після свого шлюбу в Києві, проживаючи переважно у Львові. З чотирьох тисяч карбованців жін-

чиного посагу значна частина пішла на видання в 90-х роках збірників „Життє й Слово“ (вид. О. Франко редак. І. Франко). Прибутки з літературної праці завше у Франка були випадкові і недостатні; приходилося часто бідувати, бо сім'я зростала. У Ів. Як. і Ол. Хв-ни було четверо дітей: Андрій, хвора людина, який помер студентом, Тарас (зараз учитель), Петро (інженір), та дочка Ганна (Гандзя,—учителька, замужем за лікарем в Чехо-Словаччині). Дружина Ів. Як-ва з середнього віку почала часто хворіти нервово, а після хірургічної операції, хоча дещо мусить бути положено і на рахунок хоробливих уяв, що його гнітили, вона мусіла лягти на довгий час в лікарню. Франко прийняв до свого дому знайому вдову з дорослими дітьми, про що й згадує в листі, який ми подаємо зараз. Лист цей писано Ів. Як-чем рівно за рік перед смертю дошвагрів його Є. К. Трегубова та В. В. Ігнатовича. Гроші, яких він прохав в листі було йому переслано. Після того, що розповідано вище, зрозуміло і клопотання Франка про долю його наукових праць в Росії, і песимістичний тон повідомлення в листі про обставини його особистого життя.

Львів. д. 27 н. с. Мая 1915 р.

Високоповажаний Добродію! В початку сего місяця звертався я до Вас і до д. Ігнатовича В. В. через дочку з просьбою виробити мені для прожиття в теперішніх тяжких часах позичку в висоті до 500 рублів, та не маючи певности, чи дійшов мій лист до дочки і чи вона показала Вам його, обертаюся до вас тепер безпосередньо з тою самою просьбою та з викладом ось яких обставин мого положення. Я доси хорий на наслідки плеврита, який перебув у зимі; ті наслідки—головно біль у нижній частині живота та загальний упадок сил наслідком кількомісячної дієти. Ходжене і всяка хоч би дрібна праця втомляє мене й запирає дух, а тіло вихудло так, як у мене доси не бувало. Бувши змушеним іще в грудні минулого року віддати жінку до закладу божевільних я рівночасно був змушений прийняти до свого дому одну вдову з двома дорослими дітьми і дати їм, окрім квартири, майже повне вдержане. Се уможливило мені перебути сю тяжку зиму та небезпечну хоробу, яка при жінці, що систематично та виразно наставляла на моє життє, була би певно звела мене в могилу. Про подорож у тепліший клімат та догідніші обставини для поратовання здоровля—у Львові тепер ні за які гроші не дістанеш а ні вина, а ні фіг, а ні спірту, не говорячи про інші річи, які звичайно можна було дістати—нема що й думати тепер, коли не можна рушитися навіть по-за рогачки міста. З рештою в нас тепер погода гарна, садок розвився та відцвів, жильці покопали та позасівали грядки й держать дим у таким порядку та чистоті, яких уперед ніколи не було. Я міг продержатися сю зиму й весну тільки завдяки грошевій підмозі земляків із ріжних частин Росії, а в маю отсе недавно я одержав від одного не земляка 100 руб. у позику на необмежений час. Мій щоденний бюджет виносить пересічно 2 рублі; а запасу в мене мається несповна 200 рублів. В маю я також довідався, що в Москві почали друкувати мою статтю „Галицкая земельная собственность“, якої перша половина появилася в двох перших книжках „Украинской жизни“ за сей рік, а друга половина такого самого об'єму (не знаю чи появилася в дальших). Обертаюся до Вас із просьбою при помочи знайомих (я сам із редакцією „Укр. Жизни“ доси не мав ніяких зносин) розвідати, чи поміщена решта моєї статті в дальших книжках і чи можу я надіятися за свою працю якого гонорара. Я незабаром приготую для „Укр. жизни“ дещо нового й вишлю сам із листом до редакції, а тимчасом прошу Вас зробити для мене, що Вам буде можливо.

Тутешня власть доси лишає мене в спокою, крім одної тривоги солдатського постою в моїм домі (коло 200 людей) у першу ніч окупації Львова. Може на се вплинула та обставина, що я догадався ще в жовтні мин. року вислати до Академії наук у Петрограді одну свою працю („Къ изученію древне-русскихъ лѣтописей“), а в лютім сего року другу („Къ изученію украинскихъ народныхъ пѣсень XV ст.). І ось моя друга просьба до Вас, розвідати, наскільки се Вам буде можливо, чи прийняті мої праці до публікації (Извѣстій) Академії, коли можуть бути друковані та чи можу надіятися за них гонорара. Так само прошу розвідати, чи було в кінці минулого року присудженіє наградъ изъ фонда имени А. А. Котляревскаго, на який конкурс я подав ще в р. 1913 свою книжку: „Студії над українськими народними піснями“ т. I.

Із „Укр. жизни“ я дізнався, що в Харкові має виходити Укр. журнал „Основа“. Чи не буде Вам можливо розвідати дещо ближше про редакцію того журналу та вплинути на ту редакцію, щоб вона формально запросила мене до співробітництва та порозумілася зо мною? В мене багато літературних та наукових праць, що можуть—скажу без самохвальби—служити оздобою всякого видання й не образять ніякої цензури.

На сьому кінчу й засилаю Вам і всім знайомим сердечне поздоровлення. Др. Іван Франко. Вул. Понінського ч. 4.¹⁾

Через рік І. Я. Франка не стало. Літературну спадщину його передано до Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, а права на видання літературних творів в Росії за продано донькою його українській кооперативній Дружині Івана Якововича жиє й досі в одній кімнатці тої „Вілли“ Франків у Львові, про яку згадує покійний в останньому листі до Київа.

Подав *Інат Житецький*.

Франко в роках 1911—12.

(Уривки із споминів).

Я секретарював у Франка року 1911 аж до кінця 1912 року. Бути секретарем, це значило бути Франковими руками. Я радо, але разом із певною тривогою, згодився працювати.

Гімназіяльна молодь у Галичині, головним чином та, що була організована в таємні гімназіяльні організації „Молода Україна“, вважала Франка за свого пророка й учителя, вчитувалася й студіювала його твори. „З вершин і низин“ для покоління молоді 1900—1910 рр. заступали Шевченків „Кобзар“. Ціла низка Франкових творів було нам в школі заборонено до читання, але вони були в таємних учнівських бібліотеках²⁾, а через те їх тим уважніше й пильніше читали. Що-року в наших гуртках читали реферати, цеб-то доповіді про Франка, самі учні.

І ось цього Франка я, молодий студент, мав бачити в себе в кімнаті в „Академічному Домі“, і не тільки бачити, але й у нього працювати.

З причин сімейного характеру не я заходив до Франка на дім, а щоденно Франко більш як за дві верстви йшов до мене на помешкання і тут ішла вся його письменницька робота. Заходив він раненько о 9 годині.

¹⁾ Лист цей зараз зберігається в рукописному відділі ВБУ. III № 9627.

²⁾ Такі бібліотеки організували самі учні, врываючи собі з харчів останні „грейцарі“. Бібліотеки ці були дуже гарні; напр., Золочівська, де я вчився, мала понад 500 опрацьованих томів і все це були твори письменників як польських, так і українських, що нам були заборонені до читання.

Коли перший раз мав прийти Франко, я почув якесь шамотіння під дверима. Це Франко хворими руками не може відчинити дверей, він ліктем натискає клямку й поволеньки відкриває двері. В хату входить середнього зросту людина, голова схилена вниз, руки звисли, пальці поскручені, в ранах,—коли я пізніше ближче приглянувся, то помітив, що нігті пальців вривалися в тіло, а з-поміж пальців виходила мокрота,—обидві руки весь час нервово сами рухаються, як маятник у годинника, раз більше, раз менше. Повіки коло очей звисли, очі червоні, одна брова з великим волоссям. Вдягнений у стареньку шубу, де немає всіх гудзиків, шуба брудна, на обох рукавах великі плями, бо вони служать, як я пізніше побачив, за хусточку до носа, бо спаралізованими руками він не міг втирати собі носа. Ліктями скидає з голови стару, витерту шапку. Чоло високе, блищить, голова, покрита рідким, рудим, з нахилом до сивизни, волоссям.

Ми всі (нас було троє в кімнаті) стихли й повставали, повні пошани, відповідаючи на привітання Франка. Мої товариші пішли зараз-же на лекції в університет, а я залишився писати. Франко питає мене, чи в мене немає лекцій, і заявляє, що університетські лекції в першу чергу, і тільки в ті години, коли немає лекцій, я можу писати. Увесь час мого секретарювання він точно додержувався розпису моїх лекцій, а коли я йшов на лекцію, він дожидав мене внизу в „Науковому Т-ві Ім. Шевченка“.

Франко працює над текстами Несторового „Літопису“. На столі й ліжках повно книжок. Він одночасно читає й диктує. Щиколотками хворої руки розгортає сторінки книжок, це вдається йому дуже тяжко, сторінка по кілька разів падає назад; при напруженні, щоб підняти її, друга рука рухається нервово, вдаряючи вбік до клуба. Праця ведеться в тому напрямі, щоб довести, що „Літопис“ написано віршем, а не прозою. Текст „Літопису“ диктує мені Франко по-слов'янськи, дуже делікатно в процесі роботи, навіть непомітно для мене, навчивши мене слов'янського письма. Що не вміщується в форму вірша, це Франко зазначає, як пізніші вставки, стараючись пояснити це на підставі наукових даних, а часто доводячи це сам. Це важка робота, але Франко робить її з великим інтересом, бо в „Літописі“ він бачить український віршований епос. Над цією роботою працював Франко зі мною більш як рік, але друкувалися з неї лише невеличкі уривки. Відновити „Літопис“ як віршований епос і довести це науково Франкові не вдалося.

Франко готує до друку друге видання своєї першої повісті „Петрії і Добошуки“. Першого видання, що друкувалося в „Друзі“ 1875 року, немає під рукою. Частина повісті він уже продиктував мого попередникові, але деякі розділи йому не подобалися, рукопис він каже різати на половину і на другій чистій сторінці диктує текст. Ходить по кімнаті весь заглиблений у собі і обидві руки сами дригають, голова схилена вниз. Всі розмови в повісті диктує так, неначе з кимсь другим розмовляє. Пригадую, коли диктував „сцену в Жидачеві“. Рабин карає Бляйберга за його злі вчинки.—„Слухай, я скажу тобі де що правдиве. Ти знаєш, що перед віками Римляни, гоїм, знищили наш нарід, нашу самостійність, нашу державу. Правда, тебе вчили про те? Знаєш, що наша доля від віків—невольа, погорда, насильство і нужда! А знаєш ти, що нас спасло від цілковитої затрати серед потопа тих нещасть, що сталося для нас дошкою спасення з розбиття нашої свободи? Знаєш? Здається, не знаєш того, то я скажу тобі. Нас спасло те, що на думку наших ворогів повинно було погубити нас,—нас спасло наше розсіяння по світі, нас спасла окремішність нашого життя, нас спасли наші перекази та писання, наші обряди,

нас спасла наша ненависть до переслідувачів, нас спасло наше лукавство з ними, а наша єдність зі своїми". Ці слова рабина говорить Франко з захопленням, надаючи їм єврейського біблійного тону. Говорить скоро, не звертаючи уваги, чи встигну я це записати.

Це буває рідко, бо звичайно він дуже слідкує за тим, чи я встигаю писати, і просить робити йому зауваження, коли треба диктувати повільніше, та коли моя рука змучена, щоб відпочити. Коли завважить, що я довго пишу й не прошу зробити перерви, він тоді сам робить перерву.

Диктування цього невеличкого розділу змучило його, бо закінчивши сцену рабина з Бляйбергом, він мовчки ходить кілька хвилин по кімнаті, заявляє: „Ну, на сьогодні буде, досить“, просить рукопис встромити йому в кешеню шуби, я насовую йому шапку на голову, бо самому йому це дуже важко зробити, каже: „Прощайте!“ і йде з кімнати.

Ще цікавий спомин. Галицькі клерикали й попи все життя цькували Франка. І коли Франко був зламаний фізично, тяжкою хворобою кинутий у психічну нерівновагу, з надламанною душею, вони й тоді не забули своєї ненависти до нього. І коли Франко в приступі психічної нерівноваги, розбитий, обірваний блукав перед церковними дверима, вони кричали, що це кара божа на Франка та що Франко навернувся й став католиком. Але вони в грубошкірості своєї і християнської любови забували, що це чорна хмара заслонювала хвилево ум Великої Людини, що після того наступали часи просвітлення, вертала думка, хоча й послаблена, нездатна силою грому розбивати тьму, але ще в силі працювати.

Одного дня дістав Франко рукопис і лист від якогось „ученого“ попа. В рукописі цей учений християнин доводив існування бога, науковість біблії, то-що. В листі до Франка покликувався на те, що Франко вже навернувся на лоно католицької церкви, і просив надрукувати свою книжку. Франко продиктував мені листа—відповідь, що він не має змоги надрукувати книжки, а коли-б і мав змогу, то не надрукував-би її, бо стоїть на основах позитивної науки, християнську-ж метафізику вважає за ненаукову й шкідливу для поступу. Коли тільки виздоровіють руки, то він напише й надрукує працю, що в основах своїх розіб'є думки автора листа—попа.

Франко зі мною в бібліотеці Осолінських у Львові. До нього підходить проф. Брікнер. Після привітання Франко питає Брікнера, чи він прочитав п'яту частину „Дзядув“ Міцкевича¹⁾, яку Франко недавно знайшов і яку починає друкувати. Недавно перед тим Франко прислав Брікнерові рукопис, але той без відповіді повернув його Франкові.

Франко знайшов якийсь польський рукопис і йому вродилося, що це рукопис п'ятої частини „Дзядув“. Звичайно ніякими серйозними аргументами Франко свого твердження не підпер.

В розмові з Брікнером Франко підтверджує автентичність рукопису і як найсильніший аргумент висуває те, що йому явився дух Міцкевича й сказав, що це дійсно п'ята частина „Дзядув“. Це твердження висловлює Франко з великою нервозністю, спаралізовані руки починають скоріше дригати, як маятник, та вдаряти о тіло Франкове. Франко кидає Брікнера не попрощавшись.

Пізніше, за часів війни, коли Франка не доглядали, він надрукував таки цю книжку, плід хворої думки, де він висовує як аргумент дух Міцкевича.

¹⁾ „Дзяди“—це один з найкращих творів Міцкевича, польського поета. „Дзяди“—це драматична поема в 4 частинах.

Подібна історія була і з поезіями Афанасьєва-Чубинського. Одного дня приніс Франко кілька старих пожовклих зшитків з віршами, як видно було з почерку, присланих з України. Кілька днів розбирали ми ці зшитки, потім Франко зробив вибір, подиктував вступне слово про Афанасьєва-Чубинського та його нові поезії, автентичність яких доводив духом Афанасьєва-Чубинського, що йому являвся. Книжечка ця вийшла з друку. Це говорить за те, оскільки хвороба вплинула на психіку Франка, бо про цей „дух“ він говорить цілком серйозно.

Мої земляки—Золочівці просять, щоб Франко приїхав до Золочева й щось прочитав. Цю прозьбу я передаю Франкові; він дає свою згоду, заявляючи, що робить це радо через те, що це моє рідне місто і що я буду мати змогу побувати вдома. Я хочу купити білет другої класи, бо якось і на думку мені не приходить, щоб Франко, та ще й хворий, їхав третьою класою залізниці, тим більше, що це субота і їде багато робітників зі Львова додому. Але Франко заявив, що він узагалі не їздить другою класою, де багато панів, що він себе гарно почуває і що йому цікаво їхати в третій класі, бо їдуть робітники, їде багато народу, можна багато гарного й цікавого почути та побачити. А він уже й так довго не був між людьми. Всю дорогу він мовчав, пильно обсервуючи й слухаючи.

Золочів прийняв його урочисто. Вийшла вся місцева інтелігенція, золочівська „Січ“ у червоних стрічках—відзнаках січових, станула в ряд і зробила парадний прохід від загону до станції. На станції було багато народу, старих, молодих, гімназистів. Хочуть випрягати коней і сами запрягтися, щоб везти свого Вчителя, свого Мойсея. Франко надзвичайно зворушений, він скромно просить не робити цього, я передаю цю прозьбу й ми сідаємо на візника.

Увечері у великій театральній залі він читає „Мойсея“, пролог до „Мойсея“ читає на кінці.

Заля повна народу, багато Поляків і Євреїв. Перед читанням багато привітань. Коли Франко виходить на естраду й хоче сісти за столик, заля повна оплесків і окриків „Слава“. Цим разом Франко спокійний, читає середнім розміреним голосом. Більшість присутніх читала „Мойсея“, але слухає ще раз із уст самого Франка з побожністю і пієтизмом. А надто молодь, гімназисти! Це-ж історична подія в їх житті, вони бачили Франка, чули з його уст „Мойсея“. Увечері підчас вечері один із присутніх Українців, А. Скобельський, зворушений до глибини появою Франка й тим вражінням, яке він справив на масу, пропонує Франкові лікувати його на свій кошт. Але для Франка це дуже важка річ. Всяке нагадування йому за хворобу викликало припадок психічної нерівноваги. А сьогодні і так Франко одержав багато вражінь. І нерви розігралися. Руки почали скоро рухатися, викручуватися аж за спину. „Ні, ні,—заявив Франко,—хвороба скоро пройде, через деякий час руки виздоровіють, я вже знайшов той пісок, яким їх посиплю і який вилікує їх“. Він пройшовся кілька разів по кімнаті. „Я ще попрацюю, я ще дам Україні геніяльні твори. Моїх „Панських жартів“ ще ніхто не оцінив, це українська „Іліяда“, а про „Мойсея“ Єфремов згадує двома словами. Це-ж мої найбільші твори“. Хвилина мовчанки. Очі Франкові блищать, нервово зворушення дійшло найвищого пункту, він із страхом дивиться кудись в далечінь. В цей момент він—образ великого страждання. „Як я мучуся, яку я веду боротьбу з темними й світлими духами, як вони на мене нападають, як я борюся з ними, скільки я сил трачу. Але я поборю, я виздоровію, мої руки вернуться мені“. Знесилоного заспокоїли й поклали до ліжка.

Ну другий день я попросив його в гості до своїх родичів до близь-

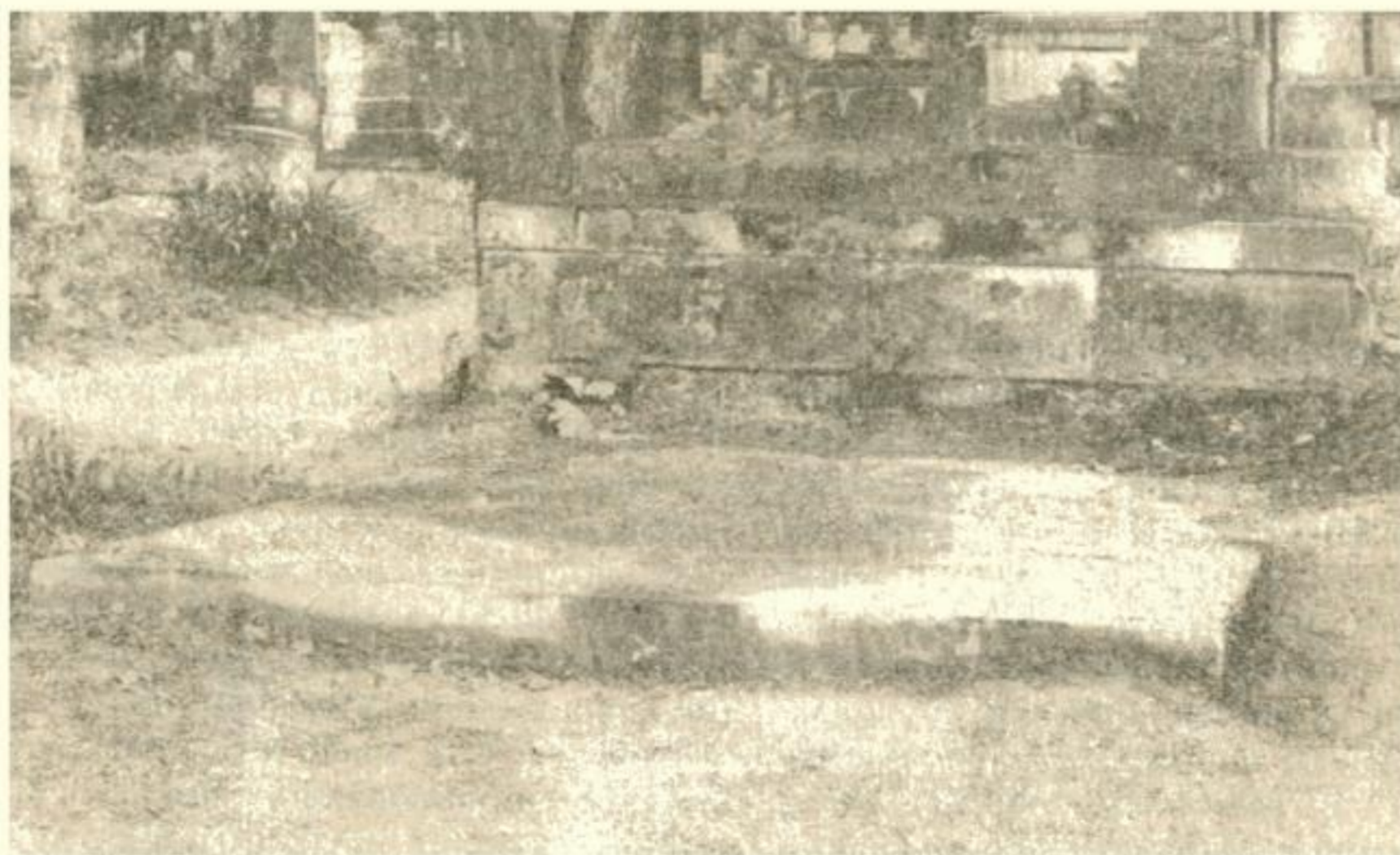
кого села. З моїми батьками селянами він поводився просто й щиро. Коли ми вертали в місто, він увесь час всміхався, йшов мовчки, неначе щось із собою в думці говорив, а в кінці додав: „Оце пригадали ви мені мої молоді літа“.

Одного дня ми заспали і Франко прийшов підчас нашого снідання. Я запропонував йому випити з нами чаю. Він радо згодився, з бідною нахляючи хворими руками шклянку та обома ліктями підносячи хліб до рота. Він сміявся й розмовляв з нами. Коли ми почали після снідання прибирати на столі, він вийшов і через кілька хвилин повернувся з прив'язаним до гудзика пакунком з помаранчами. „Це я зреваншувався. Прошу, сідайте і їжте!“ На другий день він приніс нам кошик груш із своєї любимої груші.

Це була прекрасна, культурна, ніжна й дуже чутлива натура.

Мої уривки з споминів торкаються важкого, дуже важкого періоду в житті Франка. Коли я їх пишу, мене огортає і великий біль, і велика любов. Такі люди рідко родяться. Так багато страждання могли винести тільки великі інтелекти. І хоч яка гірка була-б історія їх життя, але з любов'ю треба зібрати всі і найдрібніші факти їхнього життя, праці, страждань. Бо ми йдемо в дальшу роботу з печаттю їхнього духа.

Подав *Іван Лизанівський*.

З фотографії Л. Янушевича.

Тимчасовий камінь на могилі Франка.

З хроніки¹⁾.

До проєкту українського правопису. Нарешті ми маємо проєкт українського правопису²⁾. Комісія в передмові каже, що вона виходила з засад унормування і спрощення правопису, і базою їй для того „служила традиція і природа української мови“ (5), далі „Комісія намагалася не порушати без крайньої потреби усталеної традиції, узвичаєної норми“.

Комісія хоче і не порушувати традиції, правописних звичок, і разом з тим хоче спростити наш правопис, себ-то ставить собі завдання суперечні, і не пояснює, чому вона в своїх кроках така наче несмілива і чому вона не виходить з засади наблизити наш правопис до наукового, чим досягнуто б зразу і спрощення, і унормування, як вислід з цієї єдиної нехитної засади.

Проти певної традиції і змагання її додержати можна б і не сперечатися. Такою традицією може бути заховання „кирилиці“ супроти „латиниці“, але сама кирилиця не залишилася протягом віків непорушною, вона раз від разу модифікувалася, пристосовуючися до української, російської та білоруської (литвинської) мови, а потім того до сербської і болгарської: викидалися одні літери, другі перероблялися (и) (й) і додавалися нові (э, г, я, ю), або старим надавалося инше значіння, себ-то їх пристосовували до нових звуків, нарешті змінювалася і надвірня подоба літер, наближуючись до латиниці, і кирилиця потроху обернулася в „гражданку“. Про иншу традицію не може бути мови та й про звички також, бо до останнього часу у нас і в закордонній Україні правопис був неоднаковий, протягом ХІХ віку він не раз модифікувався і у нас, і за кордоном; у нас до того ще й тримався він в невеликій громаді по українськи письменних людей, так що з цими ніби звичками ледве що й можна рахуватися. Навпаки, поки негарні правописні звички ще не закорінилися, треба прищепити нові, раціональніші. Одже насамперед Комісії належало б зробити дальший крок в удосконаленні „гражданки“, себ-то ще більшого пристосування її до звуків нашої мови в інтересах „спрощення і унормування“. Ми свого часу (див. „Шлях“ 1918 р. № 10—11 і „Україна“ 1925, № 4) пропонували викинути літеру й і замінити її на j. Ця заміна вимагалася принципом звукового письма, що його нарушують літери я є ї ю, що на початку слова і в середині по голосівках є знаками складів: другими словами, письмо наше досі почасти складове, почасти звукове, і цю ненормальність на сам перед треба усунути в інтересах „спрощення“. Літер я є ї ю ми в інтересах „традиції“ і „узвичаєної норми“ не викидали, а пропонували їх писати тільки по м'яких шелестівках, надавали їм одної, звукової, функції. Практичність простота і наближеність до наукового письма, що його доводиться вживати, студіюючи язик граматично, поруч із звичайним письмом—це ті вигоди, що ми досягаємо цією реформою. До того ми додали ще аргументів і психологічного характеру: з заведенням j виступає виразніше

¹⁾ Бажаючи як найменше розпорошувати великий матеріал, викликаний десятиріччям смерті Великого Камін'яра, Редакція рішила перенести до наступної книжки звичайні відділи загальних розвідок, матеріалів, критики, а з хроніки і некрології містить на сих сторінках тільки де-що з чергового матеріалу—скільки дозволяє розмір книги.

²⁾ Український правопис. Проєкт. Держ. Вид. Укр. 1926, стор. 1—121. 8.

морфологічний суклад слова (напр.: крај, крај-а, крај-еві і т. д.; да-ти, да-ї-у і т. д.) і усовується змішування звуку, літери і складу. Цих кардинальної ваги спрощень не прийняла Комісія і тим пішла в супереч із оголошеною засадою (цікава річ, між иншим, що наш проєкт цілком спався з білоруським проєктом Язепа Льосіка, див. його: „У справе реформи наше азбуки 1). Цей консерватизм утруднив наш правопис великою великістю правил, що само б собою відпали, коли б заведено *ј*; вивиснивши підставову хибу в правопису, ми цих правил, що з неї впливають, в дальшій займати не будемо.

Перейдім до иншого: § 3, 2: „На початку слова *и* ніколи не пишеться“ —це правило нарушує „традицію“ (до заведення „желехівки“) і суперечить „природі“ української мови, себ-то її фонетиці, бо колишне *і* в українській перейшло в *и* у всіх позиціях, і написання *і* на початку слова є довільність, що її нічим не можна усправедливити. Це правило треба замінити на таке: „літери *і* на початку слова ніколи не пишеться“.

§ 9. Чи не краще б із слів, що писати *а* замість *о*, де-які викинути, бо вимова на *а* в них мало поширена, напр.: ганчар, халяра; слово палмар у виказ цих слів попало певно з непорозуміння: воно у нас не з російського пономар (фон. пьнамар), а з ц. сл. парам(он)арь (παραμονάριος) тільки з диссиміляцією першого *ρ* в *λ*.

§ 10. Заперечення міни *у* і *в* в назвуку слів в права, вдача, уряд, вплив, при умові того самого значіння, не усправедливується ні фактами живої мови, ні свідченням історії (напр. вряд). Це можна прийняти тільки для слів з неповноголосими коренями влад-і враг-.

§ 16. Чому треба писати братство, а не брацтво, як це нам наказує і „природа“ української мови (та й не самої української, а всіх словянських, де це слово є, і взагалі де є сполучення *т+с*, що=ц, тільки в серб. і рос. пишуть братство, але Маретич (Gramat. srp. jaz. § 36), слушно закидає Караджичовому правописові неконсеквентність в цім і історична традиція, так само і в словах: брацький, багацтво, багацький, багацько, діцький, свіцький, соцький, хвацький і т. д.

В групі *ж н т с* випадає *т* згідно з загальним правилом його випаду між двома шелестівками, так що від студент прикметник буде студеньський, хоч не виключена і форма студеньцький, але остання форма, як і діалект. панцький, піддержується завчасним піднесенням піднебінної заслони, опущеної в вимові звука *н*, і звичайно її, яко нормальну, не можна рекомендувати.

§ 17. З увага. В українській мові є дві форми: проторга (ж. р.) і протір (м. р.). Одже не вільно рекомендувати до писання форми, що не існує в живій мові (проторг).

§ 19. „Приросток *з* перед глухими приголосними (себ-то шелестівками) *к п т х* змінюється на *с*, а перед усіма иншими не змінюється“. Це правило неначе скопійовано з „славно-звісної“ рос. граматики Гилярова і Кирпичникова і давно засуджене в російській науці, бо й справді чому ж те *з* не змінюється перед глухими *с ч ц ш (щ) ф*? хіба їх природа відмінна?

Це правило треба було зредагувати так: „Приросток *з* перед усіма глухими шелестівками (*кп тх сц чш (щ) ф*) треба писати літерою *с*, хоч перед *ч* і *ш* він бренть як *ш*, а перед усіма голосними шелестівками (*г г б д д з д ж ж в з л р м н*) писати літерою *з*“. В цім правилі не повинно бути жадних винятків, а тим більше непотрібних, що їх не допускає сама „природа“ мови (не кажучи вже про те, що вимова *с* як *ш* перед *ч* і *ш* могла постати тільки з *с*, а не з *з*, так що і з огляду на історію язика правило Комісії сформульовано хибно).

§ 23 п. 8 і 10. Комісія в 8-м пункті цього § рекомендує попри обіддя, галуззя писати також збіжжя, обличчя, піддашшя, підзамчя, розторжя, ріщя, а в 10 п. попри теля, гуся—курча, лоша, горща і т. д. Це тільки утрудняє правопис зайвими правилами, бо діалектично там, де вимовляють збіжжя, скажуть і курчя і також біжять (Комісія рекомендує біжати § 53), ускочять. Відома річ, що помякшення ж, ч (щ) ш річ досить вузько-діалектична і до того ширша, як ці три категорії слів, і що коли вже писати підзамчя (до речі це слово подільсько-волинський льокалізм і на Поділлі бренть, як підзамча, а на Волині північно-західній як підзамче, але не підзамчя—це фікція, або аж надто вузький льокалізм), то й курчя і біжять. Для чого ж Комісія робить виняток на вказаний тип речівників, у всякім разі не на користь „спрощення“. Було б простіше і послідовніше до розділу „мякшення приголосних“ (шелестівок) (§ 13—14) додати, що шелестівки ж, ч (щ), ш на письмі ніколи не мякшаться, і не робити зайвих труднощів ще одним зайвим правилом виняткового характеру.

§ 46. В укр. мові вже в XVI віці числівники зложені втрачують свою деклінацію, так, напр.: у пятидесят копах грошей Пал. Изб. 5. 1522.; перед пятнадцять годи Ак. ЮЗР. I, 65 (1524), але: къ тымъ петнадесять копамъ ів. 62 (1522); шестнадесят человеком ів. 115 (1542); і це цілком зрозуміла річ, бо відмінювалась власне перша частина зложеного числівника, і що більше той числівник спливався в свідомості в одно слово, то рідче перша частина відмінювалась, і слово таким чином ставало невідмінним. Одже не годило б ся зафіксувати фором пятадцяти, шістнадцяти і т. д., та ще з *д* перед *ц*, що не вимозляється, асімілюючися з наступним *ц* і зникаючи. Форми сорока, ста фіктивні. В мові ще не зросійщеній цих фором не існує. І взагалі родовий відмінок числівників, а найбільше залежний від прийменників дуже вчасно зникає. Вже в XV віці маємо: от десять свиній один грош Ак. ЗР. I, 30 (1407); от сто коши воловых десять гроши ів. 31 (1407); в сучасній мові: ой я дуброва з девять горами Е. Зб. 36, 237; не стає ми десять гроший до пів-золотого Гол. 11. 211.—Ой маю ж я коханочок коло вісімнацїть Е. Зб. XI, 79; до сім літ 10, до сто літ Гол. III, 482. IV, 150: в інших відмінках: плыве з Дніпра в чайок двісті Метл. 374; при тих десять гроші Коцип. 145.

На сім поки що кінчаю, відкладаючи інші питання до другого разу.

Є. Тимченко.

Некрологія.

АКАД. ВОЛОДИМИР ГНАТЮК (1871—1926).

Ряди українських діячів понесли знов болючу втрату. Не стало одного з найбільш заслужених і авторитетних етнографів не тільки України, але й усеї Слов'янщини—академіка Володимира Михайловича Гнатюка, що помер у Львові 6 жовтня о 6 годині вечера в своїм помешканню в домі Львівського Наукового Товариства імени Шевченка, котрого секретарем був довгі літа й до самої смерті.

В своїм *curriculum vitae*, поданім до першого числа „Хроніки Наукового Товариства ім. Шевченка“, до першого реестру його дійсних членів—обраних по реформі 1898 року, написав покійний про себе: „науково став працювати головно під впливами проф. Грушевського та д-ра Івана Франка“. А перший том своїх етнографічних матеріалів, виданий 1897 р.,

Володимир Гнатюк
(з фотографії 1898 року).

Державна ордену Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КіПРС
-3-

він присвятив „проф. М. Грушевському і д-ві І. Франкові, подвижникам українсько-руської науки, приятелям і учителям молодіжи, свою працю присвячує ученик“. В сих словах він об'єднав, тридцять літ тому, сі наші три ймення, дорогим для мене чином, і дійсно не раз був третім в сій трійці, як наш—з покійним Франком—спільний ученик, помішник і товариш в тій нелегкій роботі, яку тоді підіймалося на облозі української науки. І мені хочеться нині пом'янути покійного академіка, як нашого спільного з Франком ученика і товариша праці з-перед тридцяти літ!

Син сільського дяка села Пужників в Буцацькім повіті, він родився 9 травня 1871 року, хоровитою дитиною, з дідичними сухотами. Вчився в народній школі, потім в нижчій гімназії в Бучачі. До вищих гімназіальних клас ходив в Станиславові. Скінчивши їх записався на філософічний факультет Львівського університету, вибравши групу предметів обов'язкових для навчання словесности в середній школі (філологія українська, польська й класична). Але з рідної хати виніс він велике знання народнього життя й словесности й гарячу любов до неї, а з школи—де він „оден рік павзував з вини помершого єпископа Пелеша“—як записав в тім же curriculum vitae,—перейнявся радикальними поглядами і щирою зневагою до клерикально-бюрократичної польсько-австрійської системи, що панувала в тодішнім галицькім шкільництві. До того-ж і здоров'я його не було відповідне для викладання в школі: туберкульоз уже в сім часі настільки давав себе знати, що покійного звільнено від військової служби, як фізично нездорового. Вступивши до служби в українській гімназії у Львові, весною 1898 року, він пробув в сій службі тільки півроку: в-осени покинув її і більше до неї не вертався, а віддався роботі науковій і літературній.

Коли я приїхав до Львова під осінь 1894 р. і організував періодичні сходи молодіжи: укінчених і неукінчених студентів, молодих учителів і всякого роду інтелігенції, заправляючи її до наукової роботи в новозаснованих „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка“ та інших розпочатих і задуманих виданнях,—пильним учасником сих зібрань став і пок. Гнатюк, тоді ще молодий студент. Він взяв на себе реферування ріжної етнографічної літератури в „Записках“, а далі приступив до етнографічних описових начерків. Сі рецензії та начерки й стали появлятися під моєю редакцією від 1895 р., і автор їх став молодшим членом редакційного гуртка, котрому я передав заснований мною „Етнографічний Збірник“. Спеціально-ж рішив зайнятись етнографічним дослідом українського Закарпаття—тоді ще майже нерушаного українськими дослідниками. Від року 1895 почавши робив він систематичні екскурсії в закарпатські околиці, почавши від Мараморшу та посуваючись далі на захід до Землинської столиці, а також звідав і полудневі колонії сих землинських Русинів на долішній Тисі (в Бачванській столиці). Богаті збори сих екскурсій—видані потім в шести великих томах Етнографічного Збірника, дуже захопили його. Опублікувавши ряд статей про мову, побут і фольклор сих закарпатських Українців, він зразу став одним з найбільш авторитетних знавців сього розселення і укладав плани дальшого, докладнішого обслідування його, за поміччю Наукового Товариства ім. Шевченка, де він від р. 1899 став секретарем виділу (заразом був членом редакції новозаснованого Літературно-Наукового Вістника, і членом управи „Українсько-руської видавничої спілки“, заснованої також 1899 р., і се разом узявши давало йому й його рідні скромний прожиток).

Але тут на дорозі йому став з одного боку лихий стан його здоров'я, з другого боку вмішалася vis major—політика. Туберкульозний

процес в легенях і горлі в останніх 1890-х роках настільки обгострився, що небіжчик мусів залишити всякі екскурсії, і нарешті зібравши всякі можливі кошти, вислано його на зиму 1902/3 р. на острів Корфу, на поправку. Ся зима дійсно перебила небезпечний туберкульозний процес, і покладаючися на се поліпшення, пок. вибрався на весну 1903 року в нову, велику, обраховану на кілька місяців етнографічну екскурсію на Угорщину. Але тут виявилось, що угорська адміністрація одержала вже секретний наказ не допускати його до ніяких зносин з місцевою людністю.

Приводом для того несподівано послужила поминка звісного Юрія Венеліна, з нагоди століття його народин, що припадала на 1902 рік. Одеські Болгари задумали були відсвяткувати, разом, з двадцять п'ятою річницею визволення Болгарії, століття народин провозвісника болгарського відродження, а не маючи докладної дати сих народин, звернулись через покійного одеського професора і нашого члена Ол. Ів. Марковича до мене, з прошенням подати їм ближчі відомості про походження Гуци-Венеліна, що походив з українського Закарпаття. Справа була доручена покійному Гнатюкові, як спеціалістові, і він через своїх закарпатських кореспондентів зібрав докладні відомості, що Юрій Гуца народився в квітні 1802 р. як син молодого нововисвяченого попа без парафії, що проживав в домі свого батька, сільського дяка в селі Великій Тибаві, в Березькій столиці, а діставши парафію потім доволі скоро помер, і його сім'я вернулася до рідного села, де й досі живе ще рідний брат Юрія—Іван, як цілком безпросвітний бідний 84-літний селянин. Сі відомості були переслані Ол. Ів. Марковичу, але справа скінчилася тим, що російський уряд святкувати юбілей не дозволив, і його ініціатори замість прилюдного свята зібрали невеличку суму, щось коло 80 карб., для згаданого брата Венеліна і просили Львівське Товариство ім. Шевченка переслати йому. Сі гроші тою ж дорогою, якою були зібрані сі відомості, були переслані братові Венеліна, і тут власне „пошла писать губернія“! Факт, що якийсь селянин, брат Венеліна, дістав якусь підпомогу з Росії, був підхоплений угорською адміністрацією. Затривожена аграрними рухами серед селянства, вона тоді винюхувала сліди всяких агітаторів і агітацій, і так в результаті ріжних доходжень був уставлений „факт“ московської пропаганди, котру вів між українським селянством московський агент Гнатюк, ходячи по селах і роздаючи гроші—як то свідчить грошева сума одержана Іваном Гуцою Коли Гнатюк, нічого не підозріваючи, в квітні 1903 р. почав свою екскурсію, поліція почала його тягати по канцеляріях, перелякані люди зачиняли перед ним двері, серед сих митарств він небезпечно застудився і перервавши подорож, вернувся до Львова повним інвалідом. Тим скінчилось його дослідження українського Закарпаття—й етнографічне екскурсуювання взагалі! Тому я й спинився трохи над сею історією, котра була б дійсно тільки смішною, колиб не мала такого сумного закінчення.

Так коло 35 року життя Гнатюк став був над краєм могили, і його так блискучо почата наукова робота здавалась закінченою. Але сильний організм і розумні поради приятеля лікаря, що замість подорожувань по далеких кліматичних станціях дав йому розумний режим дома у Львові і на літнім пробутку в Карпатах, в селі Криворівні, де пок. став проживати всі теплі місяці, не тільки протягли його життя ще на двадцять літ, але й зберегли, або краще сказати—відновили його працездатність. Цілими місяцями перележуючи на ліжку, стративши голос, мучений страшними атаками кашлю, Гнатюк продовжував свою працю, читав і писав лежучи, і вів далі свою етнографічну роботу. Замість особистого екскурсуювання він організував збирацьку роботу через численних своїх ко-

респондентів, даючи їм відповідні інструкції листами. Ся мережа кореспондентів охоплювала не тільки Західню Україну, але й Східню, і за поміччю її та невиданих збірок, що переховувалися в архівах українських товариств, покійний споруджував далі великі, цінні збірки, а де-яким з них міг надавати характер навіть всеукраїнських корпусів певних категорій фольклорного матеріялу.

Такі систематичні збірки небіжчик почав ще перед самим крахом свого здоровля. Першою в ряді їх була збірка народніх анекдотів (1899), за нею вийшла двотомова збірка легенд (1902—3); далі розпочались „Знадоби до галицько-руської демонології“ (перший том вийшов 1904 р., продовження—1912). Потім великий корпус коломиїок, три томи (1905—1907), мав бути ще четвертий, але не вийшов. Дуже цікава збірка оповідань про опришків (1910) і маленький корпус гаївок, з цінними додатками Ф. Колесси (1910). Паралельно з закінченням матеріялів до демонології, вийшла дуже цінна збірка записів похоронного обряду (1912), а замкнули сей ряд два великі корпуси: колядки й щедрівки 1914 р., і байки про звірів 1916. Горожанська війна і польська окупація Галичини настільки підтяла фінанси Наукового Товариства ім. Шевченка, що воно припинило видання яких небудь матеріялів, і з тим урвалась така цінна видавнича робота покійного Гнатюка. Поза Товариством йому рідко вдавалось видати що небудь більше—як от велику збірку українського обсяженного матеріялу в звіснім видавництві Kryptadia. Коли стали наростати видавничі можливості в Українській Академії Наук, я запропонував покійному працю в нашій „асоціації культурно-історичного досліду“, а знаючи його трудні матеріяльні обставини заразом старався виробити для нього хоч яку небудь постійну грошеву підмогу. Дійсно, по затвердженні організації „Кабінета Примітивної Культури“ при Науково-Дослідчій Катедрі Історії України в жовтні 1925 року, обіцяв зам. голови УкрНауки М. І. Яворський одну з платних посад в тім Кабінеті затвердити за Гнатюком. Мало се дати йому хоч невеличку, але постійну місячну платню: 60 карб., і я, заручившись сею твердою обіцянкою, звернувся до нього з пропозицією взяти участь в роботі „Асоціації“, а саме прийняти на себе виготовлення опришківських пісень, для Комісії Історичної Пісенности. Покійний відізвався радо, хоч був тяжко й безвихідно хорий, як показували його листи. Надіслав де-які матеріяли для Корпусу дум й історичних пісень, і чекав тільки кращої хвилі, щоб заходитися коло своєї збірки опришківських пісень. На жаль обіцянка постійної платні, не вважаючи на всі пригадки, не здійснилась, і я міг тільки з ріжних оперативних сум уділяти невеличкі підмоги небіжчикові. Все ж таки перспектива відновлення наукової праці видимо внесла деяке облегшення в тяжкі передсмертні настрої невтомного робітника науки. Позволю собі навести його листи до мене з останніх місяців, які характеризують обставини його життя і наукової праці останніх років, його надії й плани й останні заняття:

I. (Без дати, писано в грудні 1925, одержано 7/1.1926).

Високоповажаний Пане Професор! Дякую дуже за запросини до участі в виданнях Укр. Академії Наук. Я дуже радо взяв би в них участь тим більше, що тут нема де друкувати, і на скільки зможу, возьму, моя участь може бути одначе тільки дуже незначна, а то з ось яких причин:

1. Мое здоровля на протязі воєнних злиднів так погіршилося, що я вже кілька літ не опускаю зовсім кімнати, не дивлячись на пору року. Сього ж року почала мене ще мучити сильна астма так, що я по 3-4 атаки мав на добу. Отсі атаки так ослаблюють, що після них ніщо не миле і ніяка праця неможлива. Може проте де-що робити тільки в автрактах, коли моя недуга трохи успокоїть ся. З огляду на се я не можу зобов'язувати ся зробити щось на якийсь термін, бо не знаю, чи вспію його додержати.

2. Як перед війною, так і тепер моя платня не вистає мені на життя. Перед війною заробляв я собі ту недостачу науковою працею. В часі війни обставини ґрунтовно змінилися. „Записки“ виходять рідко, а авторів, які хотять, щоб їх праці друковано, в достить, тому там не все і не часто можна знайти місця для праці. „Етн. Збірник“ не друкується від 1916 р., а „Мат. до етн.“ від 1919 р., бо воєнний Виділ ухвалив, щоб ніяких матеріялів не друковано. Сеї ухвали не знесено й досі. Вправді хто стоїть ближше престола, для того роблять ся виїмки, але таких небагато. Щоб могли вижити, я мусів оглянути ся за іншим заробітком. І знайшов — вправді непродуктивний і мало поплатний (ведене корект та справляване рукописів) та за те постійний, що приносить мені що місяця означену квоту і дає змогу зводити якомсь кінці. Позбутися сього заробітку для хвиливого, хоч би й для гарного, не можу, бо утративши його раз, не дістав би його поновно і не мав би з чого жити. Тому іншу роботу можу робити, на скільки мені стане сили, поза ним, а замінити його міг би тільки за постійний, хоч би й як скромний.

Що до етногр. матеріялів у Львові, то велика й дорогоцінна їх збірка, що була власністю Етнограф. Комісії, знищена зовсім 1915 р. (Я писав про се в „Хроніці“, та не знаю, чи вона дійшла до Вас). Тоді й пропала велика збірка історичних пісень (між ними й дум), яку я по довгих заходах здобув із Софії з архіва М. Драгоманова. Та коли б я був прочував її долю, був би зовсім не спроваджував її, бо в Софії вона була б задержана доси. Всі матеріяли Етногр. Комісії лежали в канцелярії Товариства в одній шафі і всі урядники Т-ва знали про те. У другій шафі стояли різні старі шпаргали Т-ва, де-які відбитки і моя особиста переписка з письменниками й ріжними ученими. Коли перенешено з Ак. Дому канцелярію на ул. Чернецького, то тих шаф не забрали, бо той, хто заряджував перевозом, сказав, що „то Гнатюкові шафи, най він собі сам перевозить; Т-во буде ще йому перевозити й платити“! — Так само сказав головний бібліотекар, коли перевозив бібліотеку, а що мене в обидвох разях не було (я був тоді в Закопанім, опісля в Криворівні), шафи лишилися в Ак. Домі і коли до нього заквартирували ся москов. салдати, зробили з усіх тих шафів (крім того були там в Акад. Домі іще деякі газети й шафа з архівом Тов-а та льокаль Акад. Помочи з ріжними студентськими скриптами, книжками, квітарями і т. д.) велику купу смітя. Багато з того смітя спалено, а що лишило ся, повиносили дозорці на стрих і зсипали на купу. На дасі були одначе дірки, крізь які залітав дощ і сніг і мочив папери, через що вони гнили. По довším часі студенти за мою ініціативою перебрали на стриху ті папери, свої забрали, погнилі й понищені викинули, а решту перевезено на ул. Чернецького і зсипано до пивниці. Мої інтервенції у Виділі, щоб оплачено студента, який під моїм доглядом перебрав би папери, не мали успіху. Навпаки, тодішні головачі — як мені переказувано, виявляли радість, що „шпаргали понищено та Гнатюк не буде мати що друкувати“. В 1920 р. була пивниця потрібна. Урядуючий тоді голова (В. Щурат) зарядив, щоби пивницю опорожнено і шпаргали викинено на смітя. Того дня викинено тільки три великі коші паперів, які вдова по дозорцю, К. Романова, зараз же спалила. Коли я про се дізнав ся, постарався на другий день, що решту паперів перенесено до другої пивниці, де вони лежали до сього року. Коли від Укр. Акад. Наук прийшло письмо в справі текстів історичних пісень, я заявив теперішньому голові, що при помочи студента перегляну останки паперів і все придатне передам для висилки Ак. Н. Се й зробив я і ще в маю передав голові перебрані папери до висилки. Як тепер дізнаюся, він не вислав їх, бо поштою вони ледви дійшли би в цілости, а іншої дороги для висилки тепер звідси нема. Прошу проте постаратся про певну висилку, а тоді і ці папери передасть ся і пізніше, які я буду мати. Завважу, що між перебраними паперами є й тексти кількох дум (зі збірки Драгом-а), але які саме, я не приглядався їм, бо вони були сильно обпорошені, а мені порохи дуже шкодять. Завважу ще, що збірку Етногр. Комісії в Ак. Домі мусів переглядати або якийсь москвофіл, або москаль, що розумів ся на фольклорі, бо деякі зшитки пісень були у Васил. Степанов. Драгомирецького, секретаря департаменту духовныхъ дѣлъ у Петербурзі. Бачили їх у нього в його помешканню: П. Горнякевича, жінка свящ. при св. Юра у Львові (тоді) і о. Матвієйко з Беремовець та оповіли се єпископові дру О. Боцянові, а той В. Щуратові.

Тепер у бібліотеці Н. Т. ім. Шевченка в лише в відділі І. Франка деякі тексти фольклорні, а більш нема жадних. Вовка збірок не було ніяких; збірка І. Манжури, яку прислав мені був покійний М. Сумцов для друку в корпусі пісень, була скопійована ціла, але і з оригінала і з копії багато пропало; що саме лишилося, зможу докладно сказати аж тоді, як буду переглядати свою збірку. За те в мене переховала ся оригінальна збірка пісень Ходаковського, яку передав мені свого часу пок. В. Доманицький. Вона була скопійована для Етногр. Комісії в цілости (один томик копіював Всеволод Козловський), але копія пропала. Та се не біда, бо можна зробити другу копію. Ходаковського записи мають багато недокладностей, як усі ті, що Поляки записували, та все ж вони мають значну цінну як найстарша рукописна збірка, що числять уже поперх 100 літ. Крім того заховавали ся в мене де-які томики пісень Бучинського і Бодяньського, які я перед війною взяв до себе, щоб дати їх копіювати. Які саме там томики, зможу також докладно аж пізніше сказати по перегляді.

Моя збірка етногр. матеріалів, які я збирав від студенських часів, досить велика. Є в ній багато пісень, є й проза. Є й деякі копії, які я собі колись зробив із таких збірок Етногр. Комісії, що опісля пропали. Всі ті матеріали одначе не упорядковані і лежать у комірці повязані у скрини. Я не заглядав до них від 1919 р., бо не мав чого заглядати до них, коли нічого не можна було друкувати, тому й призабув уже, що там саме є. Я готов одначе взяти собі до помочи одного або двох студентів, коли Ак. Наук визначить для них ремуерацію, і при їх помочи переглянути в сі свої матеріали та вибрати те, що для Ак. Н. побіч дум (сих у мене мабуть не знайдеться зовсім, навіть не знаю, чи в збірці Бодянського є що), щоб я одним замахом вибрав усе, бо другий раз робити ту саму роботу і не виплатити ся і нудно і не знаю, чи буду мати силу. Зазначу, що в мене є значна збірка пісень XIX ст., вояцьких пісень, побутових і ин. Також прозових оповідань маю досить.

Прошу також повідомити мене, які обовязки злучені з становищем кореспондента чи заграничного співробітника, бо знаючи, кілька чого маю давати та як часто, можу аж тоді сказати, чи годен той обовязок узяти на себе. Справками з літератури і матеріалами можу служити. Квестіонарі, які ще Ак. Н. видала або видасть, прошу прислати мені на адресу Тов-а (але не на раз, лише по кілька примірників, що кільканадцять день), щоб я міг розсилати їх тут межи своїх знайомих. А чи обовязок кореспондента постійний, чи часовий і чи з прийняттям його міг би я позбутися коректи?

З правдивим поважанням *Волод. Гнатюк.*

II.

Львів, 8. IV. 1926.

Високоповажаний Паве Професоре! Прошу не брати мені за зле, що я так довго не відповідав, та я лежав увесь час хорий і взагалі сього року не вставав ще з ліжка. Тепер мені лекше і я надію ся, що незадовго зачну вставати і брати ся до звичайної роботи. На скільки я міг, то переглядав одначе папери, щоб вишайти між ними думи. На жаль результат із того майже ніякий. Ось які переглянув я матеріали:

1. Матеріали Етногр. Комісії, що залишили ся по знищенню випадком, переглядані вже перед роком з тим, щоб Вам їх вислано. Між ними знайшов я вправді думи і рівночасно з отсим листом пересилаю їх окремо під перепаскою та не знаю, чи вони придатуть ся на що, бо се самі копії. Кілька дум се копії з рукопису Ломиковського, видрукованого у Житецького в „Мислях“, а інші з різних видань і то аж у двох примірниках. Всі ті копії, які я міг порівняти, різнили ся від друкованих. Може добре буде ті відміни зазначити де. Поза тим між рештою сих матеріалів є багато історичних пісень (з паперів Драгоманова), прошу проте написати, чи давати копіювати їх.

2. З галицьких матеріалів я переглянув лише збірку пісень М. Бучинського. У ній знайшов я шість дум, з чого три зазначені, звідки їх переписано, а три не зазначено, думаю одначе, що вони також копії, тому не казав їх переписувати. Думи є отсі: 1. Ганжа Андибер (Укр. Абетка, ст. 67—81). 2. Маруся Богуславка (Буквар Шевченка, ст. 18—22). 3. Білоцерківський мир, два варіанти (Сб. Н. П. ст. 74—77; К. З. ст. 96). 4. Самійло Кішка (не зазначене звідки). 5. Невольники (не зазнач. звідки). 6. Івась Коновченко (не зазнач. звідки). Крім того є в сім збірнику історичні пісні з В. України, значені: зі збірника М. В. Носа. Інших галицьких матеріалів я не переглядав, бо в них не може бути дум.

Крім того віднайшов я і переглянув отсі придніпрянські збірники пісень:

3. Збірник пісень Івана Манжури (неповний, ушкоджений в часі війни).

4. Збірник пісень Марка Вовчка. В обох сих збірниках нема ніяких дум.

5. Збірник пісень Федора Бодянського. В ньому знайшов я тільки одну думу про сестер і брата (на сю тему є і пісня там), казав переписати і в залученю пересилаю. Більше дум в збірнику нема.

Що до збірки З. Ходаковського, то я просив би ближші інформації, який саме її є оригінал в Києві, бож у мене є два томики (правда, не цілі) також оригінальні.

Дум між ними нема.

У мене є власна збірка пісень, що обіймає кілька тисяч чисел різного змісту. Так само є велика збірка різних прозових матеріалів: та мабуть усе те так змарнуєть ся, бо друкувати тут нема защо, а що де інде трудно знайти для них приміщення. А шкода, що нема змоги бодай на половину приладити їх до друку.

Прошу повідомити мене, які саме матеріали давати тепер копіювати, в яким темпі, чи може одна особа переписувати їх, чи більше і як часто копії пересилати? Чи матеріали мають бути посортовані на групи? Що до плати переписувачам, то найліпше обчислити її числом стрічок. Прошу подати число стрічок, яке має містити ся на одній сторінці друкованого видання та платню переписувачеві від друкованого аркуша, що платить Ак. Наук, а я достосуюся до того тут. Дня 30-го марта дістав я 34.80 доляра і тримаю їх у депозиті аж до одержання докладніших інформацій.

Вислані програми я дістав і дякую та прошу і на далі сказати вислати мені, коли які вийдуть. У нас вправді відносини тепер зовсім змінені і молоді студенти не хотять займатися записуванням матеріалів, та все ж де-кому впхаю програму і коли хоч один-два 0/0 дадуть відповіді, то й тоді буде добре. Кілька програм я вже вислав. Я маю

кілька адрес Придніпрянців, що висилали мені матеріяли перед війною; коли б вони були потрібні, я міг би їх подати, щоб і їм вислано всякі програми для записування.

Що до моїх праць у 1925 р., то я зовсім не маю з чим показувати ся, бо й то майже цілий рік я перехорював і заледви успів робити звичайні коректи та справлювання рукописів. Поза тим успів я закінчити виписувати слова і фрази з різних закарпатських (угороруських) видань до місцевого україн.-чеського словаря, який має йти в Ужгороді. Число слів виносить 30.000, в Ужгороді мають додати чеські значіння і доповнити словар своїми матеріялами та опісля видати. Крім того зібрав я том сороміцьких матеріялів, якого редакцію маю закінчити тепер, як устану і він піде до друку в Липську як третій том до передвоєнного видання. Видав я також популярну збірку експлікативних легенд (числом 200) п. т. „Як повстає світ“, яку я казав Вам вислати. Ось і все.

Чи має Ак. Наук уложену програму, в якій будуть черговатися видання пісень? В мене в велика збірка пісень 19-го ст. і я дуже радо займав би ся приготуванням їх до друку, коли б на них черга була недалеко. Опришківськими піснями можу також зайняти ся, але їх небогато.

З правдивим поважанням *Володимир Гнатюк.*

P. S. Не пишу власноручно, бо ще лежу в ліжку.

III.

Львів, 12. V. 1926.

Високоповажаний Пане Професоре! Стан мого здоровля поліпшив ся на стільки, що я вже встаю потрохи і можу полагоджувати сам кореспонденцію.

Між пониженими матеріялами знайшов я ще одну думу—про втечу 3 братів з Азова. Вона вправді надрукована в Ант. і Драг на першій місци, але що се мабуть автограф Ніговського і має деякі дрібні язикові відміни, то й посилаю її, може придать ся. Також знайшов я ще дві картки з попередно висланої думи про Коновченка, які залучую тут.

Що до трьох дум у збірнику М. Бучинського, про які я писав перше, то я справдив, що думу про Самійла Кішку і про Невольників переписані зі збірки М. Максимовича (я порівняв і справдив), тому я не казав уже переписувати їх. Думу про Коновченка я казав переписати і пересилаю тепер. Її нема у тих збірниках, які мені доступні. Припускаю, що Бучинський переписав її зі збірника П. Лукашевича, якого тут нема і я не можу порівняти тексту. Прошу поручити комусь зробити се.

В збірці А. Метлинського є дві думи, яких народне походження не може підлягати сумнівові, а саме: „Дума про сон і про жінку, ст. 254—355 (її передрукував доси тільки Ф. Колесса у своїм популярнім виданю п. н. Ворожба із сну). 2) Чужина, ст. 355—357. На мій погляд їх належить передрукувати у збірці дум. За те відривок, надрукований у Zbiór, wiad. т. III, 68, і наведений у Ів. Єрофеева (Записки, VII, 52) п. н. Дума про гайдамаку Вітрогона, не вважаю відривком думи. Нерівність складів не доказує ще, що се мала бути дума—се може бути дуже добре відривок звичайної пісні, недобре запам'ятої або недобре записаної—а поза тим у відривку нема зовсім нічого характеристичного для думи.

Я повибирав уже історичні пісні (частину) з матеріялів Драгоманова і дав переписувати. Варіанти, при яких зазначено, що вони переписані з друкованої збірки, казав я пропускати, всі інші переписувати. Та може бути таке, як із думами у Бучинського, що хоч їх переписано з друку, не зазначено сього. За сим уже слідити не можу, бо се вимагало би багато часу й окремої роботи, перекидати всі збірники, переважно не систематичні, й вишукувати, чи що переписане. Як переписаного назбираєть ся більша купка, вишлю.

Я роздав кілька присланих квестіонарів, але чи буде з них який результат не знаю. Від часу війни тут мало хто інтересуєть ся фольклором і хоче що небудь записувати. Я оголошував кілька разів квестіонарі і розсилав листи до знайомих із просьбою записувати военні пісні й оповідання, але дістав дуже мало записів. Та іншої ради нема, як ковтати далі. Тому при нагоді прошу сказати з новими вислати ще трохи й давніших квестіонарів, щоб я міг їх розкинути.

Пісні про опришків, як і пісні XIX ст. я готов приладити до друку, коли на се позовольть моє здоровля.

З правдивим поважанням *Волод. Гнатюк.*

P. S. Лист висилаю аж нині (18. V), бо швидче—міг не дійти.

В попереднім листі забув я додати, що 1925 р. надрукував я в „Учителю“, т. I. статю про Луку Гарматія (ст. 16, 8^о).

IV.

Львів, дня 5. VII. 1926 р.

Високоповажаний Пане Професоре! В другій половині мая поновила ся моя хвороба нирок так сильно, що лікар не тільки заборонив мені всяку роботу, але навіть звичайне читання та говорення з посторонніми особами. Так перележав я цілий червень і хоч тепер трошки легше, то сам не годен писати. Ось тому я й не міг швидче відповісти на останній лист.

Дня 28. VI дістав я тридцять п'ять доларів, які поквітував. В залученю посилаю карточку до каси Академії з текстом, яку Вашім листі. Не знаю тільки, як і коли відроблю сі гроші, бо все залежить від стану мого здоров'я, який годі предвидіти. Дня 1. VII вислав я частину переписаних історичних пісень (тепер я не давав переписувачеві роботи з причини хвороби). Прошу переглянути їх, може зробите які уваги для переписувача. Не знаю також, чи я маю якнебудь впорядковувати їх, хоч се неможлива властиво річ, бо-ж пісні переписувалися частинами і частинами відсилаються. Прошу також подати більш інформативні дані до опришківських пісень. Як відомо, опришківські пісні тепер не творяться, отже я можу до їх збірки використати тільки дотепер друковані жерела, або ті рукописні, які в мене переховуються. В кожному разі ся збірка не буде велика. Чайльдову методу я вважаю за добру і я тримався приблизно її в колядках, лише я там не подавав передруків, зазначаючи їх у паралелях. При опришківських піснях очевидно мусить бути инакше. В кожному разі я наперед дам поперисувати друковані варіанти та аж опісля буду добирати до них рукописні. Історію збирання одначе можна буде лише настільки подати, на скільки заховалися про се вістки. Прошу зазначити також, які ще „інші“ пісні крім опришківських можу обробляти, щоби по тому не було якого непорозуміння.

При висланих піснях залучені також дві карточки з думи про Коновченка, висланої давніше. Прошу їх прилучити до думи. Анкетні листки вислав я в кілька міст. Дуже цікавий, чи буде з того який результат. Між иншим вислав я їх і на Закарпаття.

Чи правда, Пане Професоре, що Ви і п. Катря маєте виїхати на довгий час в заграничну „командировку“?

З правдивим поважанням *Володимир Гнатюк* (рука чужа).

Не вважаючи на всі несприятливі умови праці, те що покійний дав українській науці, творить великий і вічно-пам'ятний монумент його любови до українського народу та його наукового дослідження. Самі 20 томів ним зібраних і упорядкованих матеріалів в „Етнографічному Збірнику“ Наукового Товариства ім. Шевченка—се така вкладка, котрій рівної не мала й не має українська етнографічна наука. І при тим се матеріал високої якості. Покійний був суворим документалістом і від своїх співробітників вимагав дослівної, не підправленої записи народнього оповідання, чи пісні, із сього погляду в переважній масі його тексти не викликають ніяких закидів. Зміст переважно цілком новий, великої наукової вартости. Для ілюстрації я дозволю собі спинитися на де-яких з сих збірок.

Візьмемо його легендарій, що займає дві книги „Етнографічного Збірника“, а доповнюється ще багатьма текстами з його закарпатської збірки і матеріалами до демонології. В старій нашій літературі головне значіння в сій сфері мали „Малорус. преданія“ Драгоманова. Корпус Чубинського, збірки Рудченка, Іванова, Ястребова, Грінченка, Кравченка доповнили його ріжними додатками, але і разом взявши—корпус Гнатюка далеко перевищує се все, і ніяка з слов'янських літератур не може похвалитись такою багатою збіркою. Тільки з виходом його матеріалів українська легенда почала виявляти свою фізіономію у всій повноті; хто дав собі труду переглянути пробу її огляду подану мною торік в IV томі Історії літератури, може переконатись, як багато дала для сього збірка Гнатюка; вона повинна була зробити епоху в досліді слов'янської легенди взагалі—коли б порівняне дослідження слов'янського фольклору не було так мізерно припинено світовою війною.

Візьмім корпус колядок і щедрівок. Він особливо цікавий серед инших Гнатюкових збірників тим, що в значній мірі притяг східне-український матеріал, використав дуже цінні старі невидані збірники, дав масу нового з старіших і зовсім нових записів галицьких. В порівнянні з доволі багатою, але лихо виданою збіркою Чубинського з одного боку, збіркою Головацького з другого, він визначається великим багатством з одної сторони, далеко кращим упорядкуванням з другої; можна мати ріжні побажання що до способу видання згромадженого автором текстурального матеріалу—але в порівнянні з тим, що ми мали до появи сього корпусу, що я вважаю найкращим і найціннішим видавничим ділом Гна-

тюка,—він становить величезний крок наперед. І знов таки, тільки ся збірка, доповнена незвичайно цінним, з ініціятиви небіжчика зробленим описом сучасного колядництва на Гуцульщині П. Шекирика, що попереджує сю збірку—розгортається перед нами на всю ширину розкішній образ сеї обрядової поезії. Те що я міг написати про наші обрядові величання, пережитки в них дружинної поезії, останки старої поетичної фактури в першій томі своєї Історії Літератури,—я міг зробити доперва після сього Гнатюкового корпусу.

Особливої оцінки вимагало б цілком нове діло довершене Гнатюком—величезний трьохтомовий корпус соромицького фольклору, виданий ним в Kryptadia; соромливо обминаний і пропусканий попередніми видавцями, він доперва в нім знайшов свого старанного і сумлінного збирача і видавця,—але ще чекає свого дослідника.

Поруч сеї грандіозної видавничої роботи на другий план сходять описові роботи пок. академіка з сучасного народнього західньо-українського побуту, спостереження над різними пережитками, студії над закарпатським розселенням, проби порівняного аналізу деяких фольклорних мотивів. В них багато цікавого, цінного, але така чи інша оцінка сих його праць нічого не змінить в оцінці його головного, безсумнівного, неспірного діла: величезної заслуги, яке довершив він, як найбільший видавець українського фольклорного матеріалу, якого Україна мала. В сім його невмируща заслуга.

ІВАН КОССАК.

21 листопада чарував він нас своїми споминами про великого свого земляка—уміщеними в сій книжці. А 18 січня ми проважали його, сього живого, життєрадісного, повного планів, мрій і надій товарища—на київське кладовище. Приїхавши до Києва з сім'єю, щоб провести свята серед приятелів, він несподівано захорів; раптом відкрилася гостра хвороба—мабуть наслідок рани, отриманої на галицькій фронті, коли куля прошила йому живіт. І за кілька днів його не стало.

Не стало людини безмірно дорогої для всіх, хто знав його ближче, і безмірно цінної в нинішніх відповідальних часах. Не стало щирого, великодушного патріота, з гарячим серцем, а з холодною головою—з глибоким і тонким розумом, з широким світоглядом,—культурної, високоцивілізованої людини, європейської в кращім розумінню слова.

Син дрогобицького коваля—з талановитої, багато обдарованої сім'ї, він пройшов вищу школу в Львівському університеті в 1890-х роках і намірявся присвятитися спеціально педагогії: призначався до університетської катедри педагогіки, відбув для сього заграничні подорожі, але звісні обставини галицького життя скоро розвіяли сі плани. Молодий Коссак пішов на вчителя учительської семінарії, і „в інтересах служби“ скоро опинився в Західній Галичині, серед Поляків—як то бувало звичайно з молодими українськими педагогами, які занадто багато виявляли інтересу до громадських відносин своєї батьківщини. Молоді літа його пройшли таким чином в малім, провінціяльнім польським місті, і тільки за кілька років перед війною повернено його на Українську Галичину: до Чорткова. Тут протягом кількох літ він розвинув незвичайно широку організаційну діяльність. Розуміється, чисто політична робота була для нього закрита, як для людини, що займала „державну посаду“. Він працював як організатор і люстратор читалень „Просвіти“ та її кооперативних і господарських гуртків, кружків „Сільського Господаря“ (сільсько-господарської

Іван Косак.

Державна ордена Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КПРС
-3-

кооперації) і сокільських (гімнастичних) громад; неустанно їздив, організував віча (мітинги), виявив незвичайний хист оратора-агітатора, високо підняв організованість і свідомість селянства в своїм повіті, і став одним з найбільш популярних і авторитетних діячів Галицького Поділля.

Се яскраво виявилось, коли з початком війни він кинувся до організації січових стрільців і став на чолі їх перших контингентів. Людина делікатної, вражливої на красу і комфорт життя вдачі, яка—за її власними словами, „не любила як стріляють“—і не раз переходила, в тяжких переживаннях, гострі психічні кризи—вона під впливами визвольних ідей і почуття громадського обов'язку, так як їх розуміла, всіми своїми силами віддається організації січового стрілецтва. Скоро чотири брати Коссаки стали одною з найпопулярніших її прояв. Молодший брат, Гринь Коссак став полковником стрілецького війська, Іван сотником, і в тяжких умовах, не відступаючи ні перед невгодами, ні перед небезпеками, проробив цю кампанію—вносячи в сі воєнні пригоди поруч героїчного ентузіазму всю мягкість і сердечність своєї натури.

Коли за австро-російською війною прийшла українсько-польська боротьба за Галичину, небіжчик став в перших рядах нової кампанії. На нього спало тяжке завдання відстоювати північний фронт, його праве крило, на північний схід від Львова. При обороні Жовкви він був ранений в живіт—але куля пройшла так щасливо, „що найкращий хірург не потрапив би краще її попровадити“, як бувало говорив покійний. Що не зовсім щасливо—се показала його нагла хвороба, що перервала його життя. Але се життя продовжилось бодай на тих вісім літ—повних кипучої, яскравої, незвичайно многосторонньої діяльності. Після нещасливого закінчення галицької війни покійний виїхав до Риму як військовий аташе і уповноважений в справах воєннополонених Українців. На сій позиції він придбав собі чималу популярність і повагу в міжнародних римських кругах, живі симпатії наших воєннополонених. Але тяжкі картини страждань наших людей в концентраційних таборах на безвіднім і мертвим острові Азінарі зробили на нього таке болюче вражіння, що кінець кінцем се скінчилось у нього нервовою хворобою і довгим спочинком санаторії у Відні.

Відійшовши від сих тяжких переживань, він зіставсь у Відні, беручи дуже живу, діяльну і авторитетну ролю в життю західне-української еміграції, сповняв різні політичні доручення її, а разом став одним з ініціаторів організації помочи голодаючим на Україні, підчас голодівки 1921-2 року. В сій власне роботі я мав нагоду ближче пізнати покійного, його великодушну, гуманну вдачу, разом його енергію, діловитість, точність, роботячість та незвичайну обережність і тактовність, яку він вносив в кожду роботу. Він потім блискучо виявив сі прикмети, переїхавши в осени 1925 року на Радянську Україну, до Харкова. Працюючи в сільсько-господарчій кооперації, потім в Комунальнім Банку, він разом став діяльним і незвичайно цінним членом нашої історичної громадки, помагаючи її реалізувати різні видавничі плани. Саме мав стати членом колегії Державного Видавництва України—коли несподівана недуга вирвала його з наших рядів, і положила кінець різним видавничим планам.

Писав багато, як публіцист, мемуарист—і белетрист. Глибокі переживання з воєнних років він старався закріпити в півбелетристичних образках, почасти публікованих в різних періодиках. Повна збірка їх чекає видання й повинна бути пам'яткою сього гарного, незвичайно цінного, так передчасно перерваного життя!

М. Грушевський.

З м і с т.

В десятиліття смерти Франка		стор.
Акад. Михайло Грушевський, Апостолові праці		3
Акад. Дмитро Багалій, Іван Франко jako науковий діяч		21
Олександр Грушевський, Драгоманов і Галицька молодь 1870-х рр.		43
Акад. Кирило Студинський, Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р.		56
Михайло Возняк, Іван Франко в добі радикалізму		113
 До біографії Франка:		
Іван Коссаk, Іван Франко та його брати		164
Омелян Киричинський, Франко в Києві		170
Ігнат Житоцький, Одруження Франка		172
Іван Лизанівський, Франко в роках 1911—12		175
 (Портрети і знімки в тексті і на особних картках).		
 З ХРОНІКИ:		
До проекту українського правопису. Є. Тимченка		180
 НЕКРОЛОГІЯ:		
Акад. Володимир Гнатюк, М. Грушевського (з портретом)		182
Іван Коссаk, М. Грушевського (з портретом)		190

Ся книга, виготовлена до друку в листопаді, виходить з значним спізнєнням, з технічних причин. Книга I—II за рік 1927 (подвійна) вийде своєчасно, в місяці квітні. Міститиме критику-бібліографію і хроніку, що не вмістилося в отсій VI книзі, 1926 р.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ.

Закінчується друком випуск другий (і останній)
П'ЯТОГО ТОМУ

ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Акад. М. Грушевського

містить: перше відродження, 1580—1610.

ВИЙШЛИ В СВІТ:

НОВІ СТУДІЇ З ІСТОРІЇ КИЇВА

Волод. Ів. Щербини,

видала Українська Академія Наук на п'ятдесятліття його літературно-наукової діяльності
(заходом комісії „Історії Київа і Правобережжя“)

Ціна 2 карб. 50 коп.

(Продається в Академії Наук, вул. Короленка 54).

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

в и д а е

Науково-дослідча Катедра Історії України в Київі.

Вийшов том перший

(М. Грушевський: Науково-дослідча Катедра історії України в Київі. О. Баранович: Магнатське господарство на Волині. І. Мандзюк: Гоголівська сотня. В. Камінський: Селянська реформа на Поділлію).

Ціна 1 карб. 30 коп.

(продається в Редакції „України“).

На 1927 р.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА
ЩОМІСЯЧНИК

На 1927 р.

„БІЛЬШОВИК УКРАЇНИ“

Орган ЦК КП(б)У.

За редакцією: Е. Гірчака, С. Гонікмана, В. Затонського, М. Попова, А. Річицького,
М. Скрипника та В. Юринця.

ЖУРНАЛ МАЄ СВОЇМ ЗАВДАННЯМ:

1. Освітлювати головні питання нашого соціалістичного будівництва в галузях політики та економіки.
2. Розробляти головні питання марксизму й лєнінізму та боронити їх від усяких перекручувань.
3. Освітлювати завдання й особливості культурного будівництва УСРР.
4. Освітлювати міжнародне життя й особливо міжнародній комуністичний рух.

Редакція міститься: Харків, вул. Карла Лібкнехта № 64.

У м о в и п е р е д п л а т и.

На один рік 6 карб. На три місяця 1 карб. 50 коп.

На один місяць — 50 коп. На шість місяців 3 карб. —

Передплата приймається:

У видавництві „Пролетарій“—Харків, вул. Вільної Академії № 5, у всіх філіях видавництва, у всіх філіях газети „Вісти ВУЦВК“, а також по всіх кіосках, контрагентствах друку та по всіх поштово-телеграфних установах.

В Москві, Кузнецький міст, 5/15, ріг В. Луб'янки.

13654-6/2

Ціна 1 крб. 25 к. (Р)

